



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΜΠΕΗ ΣΤΕΡΓΙΑΝΗ

**Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ (ΡΗΤΟΡΙΚΗ, ΠΟΙΗΣΗ, ΜΟΥΣΙΚΗ) ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΡΜΗ-
ΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ Μ. GIGANTE**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

Ἡράσθην Δημοῦς Παφίης γένος· οὐ μέγα θαῦμα·
καὶ Σαμίης Δημοῦς δεύτερον· οὐχὶ μέγα·
καὶ πάλιν Ὑσιακῆς Δημοῦς τρίτον· οὐκέτι ταῦτα παίγνια·
καὶ Δημοῦς τέτρατον Ἀργολίδος.
αὐταὶ που Μοῖραί με κατωνόμασαν Φιλόδημον,
ὥς αἰεὶ Δημοῦς θερμὸς ἔχοι με πόθος.
(Philodemus, Anthologia Palatina, 5.115)

Ερωτεύτηκα κάποια Δημῶ από την Πάφο δεν είναι περίεργο·
μετά κάποια Δημῶ από τη Σάμο τίποτα το σπουδαίο·
Τρίτη πάλι μια Δημῶ από τις Ὑσίες δεν είναι πια παιχνίδι·
Τέταρτη ἤρθε η Δημῶ από την Αργολίδα.
Οι ίδιες οι Μοῖρες πρέπει να με ονόμασαν Φιλόδημο,
για να φλογίζει την καρδιά μου πάντα κάποια Δημῶ.

(Μτφ.: Γ.Ε. Καραμανώλης)

**Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ (ΡΗΤΟΡΙΚΗ, ΠΟΙΗΣΗ, ΜΟΥΣΙΚΗ) ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΡΜΗ-
ΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ Μ. GIGANTE**



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΜΠΕΗ ΣΤΕΡΓΙΑΝΗ

**Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ (ΡΗΤΟΡΙΚΗ, ΠΟΙΗΣΗ, ΜΟΥΣΙΚΗ) ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΡΜΗ-
ΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ Μ. GIGANTE**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Καραμπατζάκη Ελένη**, τ. Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπουσα).
2. **Καραμανώλης Γεώργιος**, Assistenzprofessor für Antike-Philosophie, Institut für Philosophie, University Wien (μέλος).
3. **Σολωμού-Παπανικολάου Βασιλική**, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος).

Ἡ ἔγκριστις τῆς παρούσης μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

Αφιερωμένο
στο σύζυγό μου Σάκη
και στους γονείς μου
Χρήστο και Ασημίνα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ενδιαφέρον μου για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ειδικότερα για τον Φιλόδημο άρχισε να εκδηλώνεται κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο πλαίσιο του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελληνική Φιλοσοφία- Φιλοσοφία των Επιστημών» του Τομέα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Όλα ξεκίνησαν από την επιθυμία κατανόησης του επικούρειου φιλοσοφικού συστήματος και των επιδράσεων που άσκησε στη μεταγενέστερη Δυτική φιλοσοφία μέσω του Φιλόδημου. Ο Φιλόδημος, μου κίνησε το ενδιαφέρον, καθώς επρόκειτο για μία ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα προσωπικότητα, μια σπάνια περίπτωση πολυμαθούς και ερευνητικού πνεύματος, διότι υπήρξε φιλόσοφος, ιστορικός της φιλοσοφίας, θεωρητικός της ποίησης και ποιητής ο ίδιος. Μία προσωπικότητα άρρηκτα συνδεδεμένη με μία από τις μεγαλύτερες ανακαλύψεις έργων της αρχαιότητας, την ανασκαφή στο Herculaneum περί τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.

Με την αποπεράτωση της εκπόνησης της παρούσης εργασίας θα ήθελα να εκφράσω τις πιο ειλικρινείς ευχαριστίες μου προς την Επιβλέπουσα, αφυπηρητήσασα Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κ. Ελένη Καραμπατζάκη – Περδίκη, για το πραγματικά αληθινό και μεγάλο ενδιαφέρον που επέδειξε καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου, προπτυχιακών και μεταπτυχιακών. Την ευχαριστώ από καρδιάς για το χρόνο που διέθεσε, για τις πολύτιμες συμβουλές και τις εύστοχες παρατηρήσεις της, για τη μεθοδική της καθοδήγηση σε όλα τα στάδια της έρευνας και της συγγραφής, καθώς και για το ότι συνέβαλε καθοριστικά στην ολοκλήρωση της εργασίας μου. Θερμά την ευχαριστώ και για την ηθική υποστήριξη που μου προσέφερε. Το πάθος της και η αγάπη της για την φιλοσοφία δε θα μπορούσε παρά να με επηρεάσει θετικά.

Τις ευχαριστίες μου οφείλω και προς τα άλλα δύο μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, τον Επίκουρο Καθηγητή κ. Καραμανώλη Γεώργιο για τις επισημάνσεις του και την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφερε το σύγγραμμά του σχετικά με τα επιγράμματα του Φιλόδημου, όπως επίσης και την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Σολωμού- Παπανικολάου Βασιλική για την προθυμία της, την στήριξή της, την ευχάριστη συνεργασία, και βεβαίως για τις εύστοχες και ουσιαστικές παρατηρήσεις.

Θα ήθελα ακόμη να απευθύνω ευχαριστίες και προς τον, επί πολλά έτη διατελέσαντα Διευθυντή του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών, και νυν Ομότιμο Καθηγητή κ. Παναγιώτη Νούτσο για τις σημαντικές υποδείξεις του σε θέ-

ματα ερευνητικής μεθοδολογίας, όπως και για το γενικότερο ενδιαφέρον του για τις ερευνητικές μου προσπάθειες.

Ιδιαίτερος ένα μεγάλο ευχαριστώ στη διοικητική υπάλληλο του Τομέα Φιλοσοφίας κ. Παναγιώτα Σιούλα για την πολύτιμη βοήθεια και στήριξη της. Ευχαριστώ τη γραμματέα κ. Μαρία Παππά για την άψογη συμπεριφορά της απέναντι σε θέματα υπηρεσιακά.

Τέλος θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς τους γονείς μου και τα αδέρφια μου για την ενθάρρυνσή τους να συνεχίσω τις σπουδές μου, αλλά και για την αγάπη τους. Ένα μεγάλο ευχαριστώ θα ήθελα να εκφράσω προς τον σύντροφο της ζωής μου Σάκη για την υπομονή του, την αγάπη και την υποστήριξή του που αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη, ώστε να συνεχίσω και να ολοκληρώσω τις μεταπτυχιακές μου σπουδές.

Ιωάννινα, 2017

Στεργιανή Μπέη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
----------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΙΛΟΔΗΜΕΙΩΝ ΕΡΓΩΝ ΜΕ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΟΥ HERCULANEUM

A. Ο βίος και η συγγραφική παραγωγή του Φιλόδημου	25
B. Οι ανασκαφές στο Herculaneum	34
Γ. Τα παπυρικά έργα και οι μέθοδοι αποκρυπτογράφησης τους.	39
Δ. Η διάταξη των έργων του Φιλόδημου	51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΦΙΛΟΔΗΜΕΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

A. Ο Φιλόδημος ως ιστορικός και μεταφραστής της αρχαίας φιλοσοφίας	58
B. Αφιέρωμα του Φιλόδημου στην ιστορία του Επίκουρου και του Επικουρισμού	60
Γ. Δύο πολεμικά γραπτά της φιλοδήμειας παραγωγής	62
i) <i>Περὶ τῶν Στωϊκῶν</i>	62
ii) <i>Πρὸς τοὺς [ἐταίρους]</i>	62
Δ. <i>Διατριβαί</i>	66
E. Το θεολογικό έργο του Φιλόδημου	72
Στ. Οι απόψεις του Φιλόδημου για τη λογική	75
Z. Δύο ηθικές πραγματείες	78
i) <i>Η Ηθική Κομπαρέττι</i>	78
ii) <i>Περὶ θανάτου</i>	78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ: ΡΗΤΟΡΙΚΗ – ΜΟΥΣΙΚΗ – ΠΟΙΗΣΗ

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ

A. Μαρτυρίες για τις περί ρητορικής απόψεις του Φιλόδημου και η αντίληψη της ρητορικής στους πρώτους επικούρειους διδασκάλους	85
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΤΡΙΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ:

Η ΜΟΥΣΙΚΗ

A. Ο ρόλος και η σημασία της μουσικής στην Αρχαία Ελλάδα	102
B. Ο Φιλόδημος περί μουσικής	109
Γ. Ο Φιλόδημος στο έργο του <i>Περί μουσικής</i> (IV) και ο Διογένης ο Βαβυλώνιος για τη σχέση φυσικής και μουσικής.....	116
1. Μια πρώτη σύνθεση ανάμεσα στον <i>P. Herc.</i> 411 και 1583	116
2. Οι θέσεις του στωϊκού Διογένους Βαβυλώνιου για τη μουσική μέσα από την επικριτική στάση του επικούρειου Φιλόδημου	124

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΟ ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΤΡΙΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ, Η ΠΟΙΗΣΗ

A. Ο Φιλόδημος και η ποιητική τέχνη	130
B. Τα χαρακτηριστικά της ποίησης του Φιλόδημου	132
Γ. Οι απόψεις του Φιλόδημου περί αισθητικής	145

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	152
---	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	158
-----------------	-----

Βιβλιογραφία	164
--------------------	-----

RIASSUNTO	176
-----------------	-----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσης Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας είναι η ανάδειξη της πολύπλευρης προσωπικότητας του Φιλόδημου, ενός επικούρειου φιλοσόφου που έζησε τον 1^ο αιώνα π.Χ., και του συγγραφικού του έργου, που ήρθε στο φως από τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο Herculaneum στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Πρόκειται για έναν φιλόσοφο, ιστορικό της φιλοσοφίας, θεωρητικό της ρητορικής, της ποίησης και της μουσικής. Ανήσυχο πνεύμα με διερευνητική ματιά γίνεται πρεσβευτής της επικούρειας φιλοσοφίας και της ελληνοιστικής ιδεολογίας στη ρωμαϊκή κοινωνία. Η παρουσίαση μιας σειράς αρχαίων κειμένων και χωρίων στη συνέχεια της εργασίας, έχει ως στόχο να παρουσιαστεί η εδραίωση σχετικών με το θέμα εννοιών, δηλαδή για τη μουσική την ποίηση και τη ρητορική, εμφανίζοντας από τη μια τη σπουδαιότητά τους και από την άλλη την επιθυμία να αναπτυχθεί μια πολεμική προβληματική εκθέτοντας ένα σημαντικό πλούτο από ιδέες, που δεν παραλείπουν τις αναφορές σε καθορισμένες ηθικές έννοιες (ιδέες, ορισμούς), καθώς και στην ανάγκη των γλωσσικών ακριβολογιών.

Είναι γενικά παραδεκτό ότι κατά την Ελληνοιστική εποχή ήταν επιτακτική η ανάγκη των ανθρώπων για παιδεία και κυρίως φιλοσοφική παιδεία. Η δίψα τους για μάθηση και εσωτερική αναζήτηση ήταν λογικό να οδηγήσει τους «ερευνητές» - δασκάλους της Ελληνοιστικής εποχής στη δημιουργία σχολών, διαφορετικής υφής από τις σχολές της κλασικής περιόδου της Ελληνικής αρχαιότητας. Κάτω από την πίεση λοιπόν της αναγκαιότητας για μάθηση, αλλά και για ψυχολογική αρωγή, η εσωτερική αναζήτηση των δασκάλων της εποχής είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία φιλοσοφικών ρευμάτων με κοινό στόχο, αλλά διαφορετικούς τρόπους διδασκαλίας.

Η Ελληνιστική εποχή παρουσίασε τις νέες κατευθύνσεις της φιλοσοφίας, τον Στωϊκισμό, τον Σκεπτικισμό και τον Επικουρισμό, ρεύματα που εστίαζαν κατά το μέγιστο δυνατό στο άτομο, στην ενίσχυση του για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της καθημερινότητας και σε μια «φύση» που το άτομο τη μοιράζεται σε μεγάλο βαθμό με την υπόλοιπη ανθρωπότητα¹.

Κατά τον Στωϊκισμό και τον Επικουρισμό οι εσωτερικές δυνάμεις ενός ανθρώπου και η σωστή εξωτερική τους μέσω της λογικής², μπορούσαν κάλλιστα να αποτελέσουν τη βάση για μια ευτυχισμένη και ήσυχη ζωή.

Μέσα στα πλαίσια αυτής της θεωρίας άνθισε η φιλοσοφική παιδεία, με την οποία ήλθε σε επαφή ο Φιλόδημος.

Μαθητής του επικούρειου Ζήνωνος του Σιδώνιου, και αφοσιωμένος στο δάσκαλό του, ίσως και λόγω της ερωτικής, ποιητικής του φύσης, ήταν φυσική η προσχώρησή του στον επικούρειο ηδονισμό³. Ωστόσο, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στην παρούσα εργασία, η πιθανότητα της προσχώρησής του στον Επικουρισμό ίσως να ήταν απόρροια και συνειδητής επιλογής, η οποία επήλθε εφόσον πρωτίστως ο Φιλόδημος, είχε γνωρίσει και τις άλλες φιλοσοφικές σχολές, δηλαδή την Ακαδημία, τον Περίπατο και τη Στοά.

Είναι πάντως γεγονός, όπως θα φανεί στη συνέχεια της εργασίας, ότι ο Φιλόδημος αποτέλεσε με τη συγγραφή των έργων του και την μυθιστο-

¹ Για τα κύρια ενδιαφέροντα της Ελληνιστικής φιλοσοφίας βλ. Α.Α. Long, *Ελληνιστική Φιλοσοφία: Στωικοί – Επικούρειοι – Σκεπτικοί*, μτφ: Σ. Δημόπουλος – Μ. Δραγώνα – Μονάχου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1987, σσ. 17, 22.

² Ο Επίκουρος υποστήριζε πως η φιλοσοφία είναι δράση που με λογικές προσεγγίσεις και συλλογισμούς υπηρετεί την ευτυχισμένη ζωή, (*Σέξτος Εμπειρικός Προς Μαθηματικούς* XI 169).

³ Η ηδονή είναι το αγαθό που επιδιώκουν από τη φύση τους όλα τα έμψυχα όντα. Για να είναι κανείς ευτυχισμένος και να αποφύγει το άγχος, πρέπει να δεχθεί κατά τον Επίκουρο τέσσερις αλήθειες. Αυτή είναι η περίφημη *Επικούρεια Τετραφάρμακος*: «Άφοβον ό θεός, άνύποπτον ό θάνατος, και τ'άγαθόν μέν εύκτητον τó δέ δεινόν εύεκκαρέτητον». Φιλόδημος, *Προς τους* [], 4.10-14.

ρηματική διατήρησή τους μια σπουδαία πηγή για τη μελέτη του Επικουρισμού και όχι μόνο. Η ανάδειξη της συγγραφικής του παραγωγής, μέσα από τις στάχτες του Herculaneum, άνοιξε ένα καινούργιο κεφάλαιο στην ιστορία της Δυτικής σκέψης, φανερώνοντας την επιτήδευση και ποικιλομορφία της φιλοσοφίας και ιδιαίτερα της αισθητικής στο διάστημα της Ελληνιστικής περιόδου.

Από το σωζόμενο έργο του, είναι προφανές ότι ο Φιλόδημος ήταν μια ιδιαίζουσα πνευματική προσωπικότητα, όχι μόνο της Ελληνιστικής εποχής, αλλά και της αρχαίας γραμματείας εν γένει, διότι τα ενδιαφέροντα του κάλυπταν ένα τεράστιο εύρος: λογική, ηθική και πολιτική φιλοσοφία, θεολογία, φυσική, αισθητική, μουσική, ρητορική, ιστορία της φιλοσοφίας και φυσικά ποίηση. Ο Φιλόδημος κινείται στο πνεύμα του εγκυκλοπαιδισμού που είχε αναπτύξει ο Αριστοτέλης, Περιπατητικοί μετά απ' αυτόν και ο μέσος στωϊκός, σύγχρονος του Φιλόδημου, Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος.

Η εκτενής ανάλυση που θα ακολουθήσει αναφορικά με την τριλογία του Φιλόδημου, ρητορική, ποίηση και μουσική σίγουρα δε αφορά αμιγώς φιλολογική προσέγγιση, αλλά εστιάζει στη μέθοδο ανασυγκρότησης των κειμένων από κορυφαίους μελετητές του Επικουρισμού, αλλά και παπυρολόγους και ιδιαίτερα από την ομάδα του Marcello Gigante. Συγκεκριμένα ο Herman Usener⁴, ο Γερμανός φιλόλογος ξεκινάει την αξιόλογη προσπάθειά του το 1887, με την έκδοση των *Επικουρείων*, που αποτελεί μια συλλογή κειμένων, θραυσμάτων και μαρτυριών του Επίκουρου. Πρόκειται για ένα έργο που η δομή του δεν είναι ούτε σαφής, ούτε συγκεκριμένη, έχει όμως παραμείνει στην ιστορία ως η πρώτη συστηματική συλλογή επικουρείου υλικού. Αρκετά χρόνια αργότερα έρχεται στην επιφάνεια το *Επι-*

⁴ Για τη συμβολή του H. Usener στη συλλογή υλικού για τον Επίκουρο, βλ. M. Gigante, «Usener e I testi Epicurei nei papyri Ercolanesi», *Cr Erc.* 8, (1978), σσ. 5-20.

κούρειο γλωσσάριο, ένα έργο στο οποίο ο φιλόλογος Usener⁵ επιχειρεί να προσεγγίσει κείμενα αμφίβολα και διφορούμενα. Ο Usener καταφέρει να ενσωματώσει επιτυχώς τα γλωσσάρια με τα *Επικούρεια* και απόρροια αυτής της εναρμόνισης υπήρξε μια πιο ακριβής κατανόηση τόσο της φιλοσοφικής γλώσσας των Επικουρείων⁶ όσο και της συμβολής της φιλοσοφικής τους σκέψης.

Ο Theodor Gomperz⁷ είναι εξίσου σημαντικός μελετητής⁸ της επικούρειας φιλοσοφίας. Η συστηματική ενασχόλησή του με τους παπύρους του Ερκολάνου ξεκίνησε περίπου το 1866, με τη συστηματική επεξεργασία ορισμένων παπύρων που αφορούσαν το *Περὶ φύσεως*, κάνοντας προσθήκες, διορθώσεις, τροποποιήσεις και αναλύσεις. Αποτιμώντας την προσπάθεια του θα λέγαμε ότι πρόκειται για μια πρωτότυπη αναγνωστική εργασία που οπωσδήποτε συνδράμει οποιονδήποτε επιθυμεί να ασχοληθεί με τους παπύρους του Ερκολάνου.

Τα ευρήματα των παπύρων του Ερκολάνου και ο πλούτος των ιδεών τους ήταν φυσικό να εξάρει το ενδιαφέρον και άλλων μελετητών πλην των Γερμανών φιλόλογων. Χαρακτηριστικά το δύσκολο, άλλα ιδιαίτερα ενδι-

⁵ Ο H.Usener (1834-1905), ανήκε στη μακρά δυναστεία των φοιτητών του Winckelman. Ήταν ένας μεγάλης κλίμακας στοχαστής που συνδύαζε την επιστημονική έρευνα με τον θεωρητικό προβληματισμό. (<https://upclosed.com/people/herman-usener/>).

⁶ H. Usener, *Glossarioum Epicureum*, ed. W. Schmid and M. Gigante, Rome, Edizioni dell'Ateneo e Bizzarri, 1977.

⁷ Για τον Th. Gomperz, βλ. G. Arrighetti, *Opere di Epicuro*, Torino, Einaudi (Biblioteca di cultura filosofia), 1973, σ. XXIII.

⁸ Ο Th. Gomperz (1832–1912), Αυστριακός φιλόλογος σπούδασε κλασσική φιλολογία υπό τον Hermann Bonitz και φιλοσοφία υπό τον Robert Zimmermann. Ειδικά ασχολήθηκε με τη μελέτη των έργων του Spinoza και του James και του John Stuart Mill. Αναφέρουμε ενδεικτικά εργασίες του T.Gomperz: T.Gomperz, *Philodemi de ira liber* Leipzig, (1864) του ίδιου *Pensadores Griegos, Historia de la Filosofia de la Antiguedad*, Vol.I,II,III, Leipzig, 1896,1903, 1909) Titulo original: *Griechische Denker. Eine Greschichte der antiken Philoophie von Theodor Gomperz*,[το έργο άρχισε να εμφανίζεται από το 1893 σε 3 τόμους ο κάθε τόμος χωρισμένος σε τρία βιβλία (στα Αγγλικά από τον L. Magnus)] Ο Gomperz δηλώνει ότι το αντικείμενο της δέυσμευσής του είναι να «παρουσιάσει μια ολοκληρωμένη εικόνα αυτού του τμήματος της γνώσης» ως ένα είδος προλεγματολογίας σε μια «εξαντλητική παγκόσμια ιστορία του νου της αρχαιότητας» του ίδιου *Zu Philodem's Buchern von der Musik*,Vienna, Kritischer Beitrag, 1885.

αφέρον έργο της μελέτης και επεξεργασίας των παπυρικών ευρημάτων ανέλαβε να συνεχίσει μία ομάδα Ιταλών φιλόλογων. Αρχικά ασχολήθηκε με τη μελέτη τους ο Ιταλός παπυρολόγος Achile Vogliano⁹. Ο πρωτεύων στόχος του ήταν να προσεγγίσει τους παπύρους από ιστορικό-φιλοσοφική σκοπιά. Οι δυσκολίες όμως ήταν αναρίθμητες καθώς οι πάπυροι είχαν υποστεί μεγάλη ζημιά τόσο από το ηφαιστειακό υλικό, το χρόνο αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο κάθε φορά επιχειρούνταν να ανοιχθούν. Ο Vogliano προσπάθησε να μελετήσει τους μισοκαμμένους παπύρους και προέβηκε στην προσθήκη λέξεων στα σημεία όπου υπήρχαν αυξημένα κενά. Η προσφορά του στην έρευνα και στην ανασύνθεση τους υπήρξε ανεκτίμητη, γι' αυτό δεν θεωρείται τυχαία από πολλούς ως ο σημαντικότερος μελετητής των παπύρων του Ερκολάνου μετά τον Th. Gomperz.

Εξίσου σημαντικό έργο στην έρευνα των παπύρων του Ερκολάνου προσέφερε και ο Robert Phillipson¹⁰. Ο ίδιος ως πολύ καλός γνώστης των γλωσσολογικών ζητημάτων τα οποία καθιστούν οποιονδήποτε πάπυρο ασαφή ως προς την ερμηνεία του, συνέβαλε στη διεξοδικότερη επανέγνωση τους. Το έργο του δεν ήταν εύκολο όμως παρόλα αυτά ο Phillipson κατάφερε με την αδιάλειπτη προσπάθειά του να αναδείξει τον Επικουρισμό μέσα από τα κατεστραμένα παπυρικά ρολά και κέρδισε δικαιωματικά

⁹ Ο A. Vogliano (1881-1953) υπήρξε καθηγητής Ελληνικής Λογοτεχνίας στα Πανεπιστήμια Cagliari (1927), Bologna (1929), Milano (1932) και στη δεύτερη μεταπολεμική περίοδο στο Freie Universitaet στο Δυτικό Βερολίνο. Είναι ο ιδρυτής του παπυρολογικού ινστιτούτου του κρατικού πανεπιστημίου του Μιλάνου. Έγινε διάσημος στον κόσμο της επιστημονικής κοινότητας με τη δημοσίευση του πρώτου τόμου του «Papyri dell' Università di Milano» (1937) και του «Diegesis di Callimaco». Αναφέρουμε ενδεικτικά εργασίες του Vogliano: A. Vogliano, *Primo Rapporto degli scavi a Madinet Madi*, Milano, 1936· του ίδιου, *Secondo rapporto degli scavi a Madinet Madi*, Milano 1937· του ίδιου, «Rapporto preliminare della IV^o campagna di scavo a Madinet Madi», *Annales du Service des Antiquiti de l' Egypte*, 38, (1938), σσ. 553-549.

¹⁰ Ο R. Phillipson (1942), Καθηγητής Ερευνών στο τμήμα Αγγλικών της σχολής Copenhagen Business School's και είναι γνωστός για τις απόψεις του περί *Linguistic Imperialism* και *English- Only Europe*. Ενδεικτικές μελέτες του R. Phillipson είναι: R. Phillipson, *Linguistic Imperialism*, Oxford, Oxford University Press, 1992· του ίδιου, «Realities and Myths of Linguistic Imperialism», *Journal of Multicultural Development*, 18, (1997), σσ. 238-248· του ίδιου, *Byronic Exile*, Berkeley, University of California, 1998.

την απόλυτη «πατρότητα» της επικούρειας γλωσσικής τεχνικής, που αναπτύχθηκε από την ουσιαστική γνώση των προβλημάτων της αρχαίας φιλοσοφίας σχετικά με γλωσσολογικά ζητήματα.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 ο Marcello Gigante¹¹ σε συνεργασία με τον Graziano Arrighetti και την αρωγή των μελών μιας ερευνητικής ομάδας μελετητών και φιλολόγων, επιδίδονται στην επεξεργασία, τη μελέτη και την κριτική έκδοση ορισμένων έργων του Φιλόδημου. Αξίζει στο σημείο αυτό να επαινεθεί η πολύτιμη προσπάθεια της ομάδας M. Gigante, διότι χωρίς την μακρόχρονη συμβολή της θα ήταν δύσκολη έως ακατόρθωτη η μελέτη των φιλοδήμιων παπύρων του Herculaneum. Πιο συγκεκριμένα μέλη της ομάδας M. Gigante, όπως ο G. Arrighetti, η M. Isnardi – Parente, ο F. Amoroso, ο G. Giamantoni, ο F. Sbordone και η A. Indelli, βοήθησαν ο καθένας με τη σειρά του να αναδειχθεί το πορτραίτο του Φιλόδημου και τα έργα του, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Η ομάδα Gigante, με τα τεχνολογικά μέσα που διαθέτει, διαδραματίζει ένα διττό ρόλο. Από τη μια συμβάλλει στη «αναδόμηση» των παπύρων και από την άλλη επιτυγχάνει τον επαναπροσδιορισμό της θέσης του Φιλόδημου μέσα στην ιστορία της Ρωμαϊκής κουλτούρας και την αντιμετώπιση κατηγοριών για την αμφισβητούμενη προσφορά του Φιλόδημου.

Οι απόψεις γύρω από την προσωπικότητα και τη συγγραφική παραγωγή του Φιλόδημου δίστανται. Υπάρχουν εκείνοι που αποδέχονται τη νεωτερικότητα των έργων, αναφέροντας ότι ανανεώνει το καθεστώς που επικρατεί στη Επικούρεια σχολή¹² στην εποχή του με τη νεωτερικότητα των ιδεών του. Με την ικανότητα της επικοινωνίας που τον διακρίνει, επιδιώκει και στο τέλος να καταφέρνει να διασπείρει τα επικούρεια δόγματα

¹¹ Ο M. Gigante (1923-2001) υπήρξε ένας από τους σημαντικούς παπυρολόγους και μελετητές των κλασικών και βυζαντινών αρχαιοτήτων. Το 1971 δημιούργησε το Διεθνές Κέντρο Μελέτης των παπύρων του Ερκόλανο (CISPE) και το 1971 ιδρύει το περιοδικό *Chronicles Herculaneum*.

¹² Βλ. σχετικά M. Gigante, «ΑΤΑΚΤΑ XV», *Cr Erc.* 26, (1996), σ.136.

στα ρωμαϊκά αριστοκρατικά στρώματα. Στον αντίποδα αυτής της θέσης υπάρχει η άποψη¹³ που παρουσιάζει τον Φιλόδημο ως «άγονο» συγγραφέα, εφόσον τα γραπτά του επισκιάζονται από την προσωπικότητα του Επίκουρου, ενώ αντίστοιχα τα γραπτά του θεωρούνται «κακοδουλεμένα».

Η ομάδα Gigante όμως με την εντατική έρευνα έρχεται να ξεδιαλύνει τις όποιες αμφιβολίες γύρω από την προσωπικότητα του Φιλόδημου σηματοδοτώντας την απαρχή μιας νέας εποχής στη μελέτη των ερκολανικών παπύρων προσφέροντας εγκυρότερη γνώση γύρω από την συγγραφική «ταυτότητα» του Φιλόδημου και των πραγματειών του.

Κατά την εκπόνηση αυτής της εργασίας, προκειμένου να σχηματίσω σαφή εικόνα αναφορικά με τις θέσεις του Φιλόδημου πάνω στα ζητήματα της ρητορικής, της μουσικής και της ποίησης, επικεντρώθηκα στην προσεκτική μελέτη και ερμηνεία των ερευνών μελετητών των παπύρων και κυρίως της ομάδας του Marcello Gigante. Μελέτησα επίσης τα αποτελέσματα των σύγχρονων ερευνών αλλά και δευτερεύουσα βιβλιογραφία, ώστε να οδηγηθώ σε όσο το δυνατόν ασφαλέστερα συμπεράσματα. Προσπάθησα να μεταφράσω και αντιστοίχως να αποδώσω νοηματικά κάποια χωρία που παρατίθενται σχετικά με τις απόψεις των σύγχρονων αλλά και προγενέστερων του Φιλόδημου φιλοσόφων, προκειμένου να καταφέρω να κατανοήσω τη στάση του Φιλόδημου απέναντι στην επικούρεια φιλοσοφία και ιδιαίτερα στις απόψεις του Επίκουρου και του Ζήνωνος. Απώτερος στόχος ήταν να εμβαθύνω τις γνώσεις μου σχετικά με το ύφος, την εξαιρετική και πολύπλευρη προσωπικότητα του Φιλόδημου και τον συγγραφικό του πλούτο, φυσικά έχοντας υπόψιν το γενικότερο ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο της εποχής του.

¹³ Βλ. M. Gigante, «ATAKTA XV», *Cr Erc.* 16, (1986), σ.100.

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία αποτελείται από Πρόλογο, Εισαγωγή, Πέντε Κεφάλαια, Κριτική Επισκόπηση- Συμπεράσματα, Παράρτημα, Βιβλιογραφία και Περίληψη στην ιταλική γλώσσα.

Στην εισαγωγή επισημαίνεται η συμβολή των εξαίρετων μελετητών και ερευνητικών ομάδων στην αποκρυπτογράφηση και ανασύνθεση των παπύρων του Herculaneum. Τονίζεται ιδιαίτερος η συμβολή της ομάδας των ερευνητών του M. Gigante, στο ερμηνευτικό πλαίσιο των οποίων στηρίζεται και η εν λόγω εργασία.

Στο πρώτο Κεφάλαιο που τιτλοφορείται : «Η ανάδειξη της προσωπικότητας του Φιλόδημου και των φιλοδήμιων έργων με τις ανασκαφές του Herculaneum», επιχειρείται να γίνει περιγραφή του κοινωνικού και παιδαγωγικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται ο Φιλόδημος. Γίνεται αναφορά για την μετακίνηση του στη βίλα του Πείσωνα και στην επιρροή που άσκησαν οι φιλοσοφικές του απόψεις στο νέο του περιβάλλον. Περιγράφονται οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν για το άνοιγμα των παπύρων και οι δυσκολίες που προέκυψαν από τη στιγμή που ήρθαν στο φως με τις πρώτες ανασκαφές κατά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως σήμερα. Τέλος ακολουθεί μια αναφορά στην φιλοδήμεια συγγραφική παραγωγή και στην προσπάθεια διάταξης των έργων του.

Στο δεύτερο Κεφάλαιο που τιτλοφορείται: «Η φιλοδήμεια παραγωγή», γίνεται μια προσπάθεια ανάδειξης του Φιλόδημου ως ιστορικού και μεταφραστή της αρχαίας φιλοσοφίας, με αναφορά στην ιστορία του Επικουρισμού, στα πολεμικά γραπτά της φιλοδήμειας παραγωγής: «*Περὶ τῶν Στωϊκῶν*» καὶ «*Πρὸς τοὺς [ἐταίρους]*», στις *Διατριβές*, στο θεολογικό έργο του, στο λογικό και τέλος στις δύο ηθικές πραγματείες : «*Ηθική Κομπάρετι*» και «*Περὶ θανάτου*». Μέσα από τα γραπτά του και την κριτική του στάση απέναντι σε απόψεις φιλοσόφων άλλων φιλοσοφικών ρευμάτων, σκι-

αγραφούνται ορισμένες θέσεις του σχετικά με την αισθητική, τη λογική, τη θεολογία, την πολιτική φιλοσοφία.

Το τρίτο Κεφάλαιο τιτλοφορείται: «Η τριλογία του Φιλόδημου: Ρητορική- Μουσική- Ποίηση. Η Ρητορική του Φιλόδημου». Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο στόχος είναι η ανάδειξη των θέσεων του Φιλόδημου περί της ρητορικής ως τέχνης, για τους χρήστες της ρητορικής που δεν μπορούν παρά να είναι μόνο οι συνετοί – σοφοί άνθρωποι, για τις προϋποθέσεις που απαιτούνται έτσι ώστε αυτού του είδους η τέχνη να καταστεί απολύτως επιτυχής και λειτουργική. Επιπλέον παρουσιάζεται ο προβληματισμός σχετικά με τις απόψεις περί ρητορικής του Φιλόδημου, απόρροια σύγκρισης που προκύπτει τόσο από τις συλλογές των αποσπασμάτων του Μητροδώρου του Λαμψακηνού όσο και του Έρμαρχου, επιμελημένες από τον Körte και τον Krohn.

Το τέταρτο Κεφάλαιο με τον τίτλο: «Το δεύτερο μέρος της τριλογίας του Φιλόδημου, η Μουσική», γίνεται αναφορά στον τρόπο που η μουσική μπορεί να διαμορφώσει τον χαρακτήρα του ακροατή καθώς και να προκαλέσει διάφορες «ψυχικές διαθέσεις». Τα επιμέρους στοιχεία της μουσικής σύμφωνα με τους θεωρητικούς Πυθαγόρα, Πλάτωνα και Αριστοτέλη περνούν κάποια μηνύματα ήθους στους ακροατές - διδασκόμενους. Τα επιμέρους στοιχεία της μουσικής που προκαλούσαν μια μορφή «ήθους» ήταν με βάση τους αρχαίους, οι φθόγγοι, το μέλος, τα γένη, οι αρμονίες και οι ρυθμοί. Αντίστοιχα παραβάλλονται οι απόψεις του επικούρειου Φιλόδημου και οι θέσεις του για την μουσική μέσα από την επικριτική στάση του απέναντι στο στωϊκό Διογένη Βαβυλώνιο. Τίθεται το θέμα της επίδρασης της μουσικής στον άνθρωπο από πλευράς ηθικής, ψυχικής, ψυχαγωγικής.

Το πέμπτο Κεφάλαιο με το τίτλο: «Το τρίτο μέρος της τριλογίας του Φιλόδημου, η Ποίηση», αφορά τις απόψεις του Φιλόδημου περί ποιήσεως.

Στο συγκεκριμένο σημείο της εργασίας γίνεται μία προσπάθεια εξέτασης των αντιλήψεων του Φιλόδημου για την ποιητική θεωρία χωρίς να γίνει κάποια αναφορά στην έρευνα για τη σχέση και τη στάση του Φιλόδημου προς την ποιητική του Αριστοτέλους. Αναδεικνύονται οι διαφορές σε επίπεδο μορφής και περιεχομένου της ποίησης αλλά και της χρησιμότητας-επίδρασης στον άνθρωπο, τόσο σε θέμα ηθικής αλλά και ψυχισμού, μέσα από τη συγκριτική μελέτη των απόψεων του Φιλόδημου και των επονομαζόμενων «κριτικών».

Ακολουθούν η Κριτική Επισκόπηση- Συμπεράσματα, το Παράρτημα και η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε καθώς και με την περίληψη στην ιταλική γλώσσα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΙΛΟΔΗΜΕΙΩΝ ΕΡΓΩΝ ΜΕ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΟΥ HERCULANEUM

Α. Ο βίος και η συγγραφική παραγωγή του Φιλόδημου

Ο Φιλόδημος γεννήθηκε περίπου το 110 π.Χ. (δεν είμαστε ακριβώς σίγουροι για την χρονολογία) στα Γάδαρα (σημερινό Umm Quais της Ιορδανίας)¹⁴. Η μαρτυρία του Στράβωνα (XV 12, 29) ότι είχε γεννηθεί στη Γκαταρίδη κατά μήκος της ακτής της Φιλιστέας, κοντά στην Ασκαλώνα, δεν φαίνεται να ευσταθεί. Η πόλη Γάδαρα ανήκε στην περιφέρεια της εμπορικής και γεωγραφικής συνομοσπονδίας γνωστή σαν Δεκάπολις. Πιθανόν η πόλη Γάδαρα να πήρε το εξελληνισμένο όνομα σε ανάμνηση του μακεδονικού χωριού Γάδειρα. Θεωρείται η πόλη των φιλοσόφων καθώς είχε αναθρέψει εξίσου σημαντικές προσωπικότητες της αρχαιότητας, όπως τους κυνικούς φιλόσοφους Μένιππο και Οινόμαο, τον γραμματικό Φίλωνα, τον επιγραμματοποιό Μελέαγρο και τον Ρήτορα Θεόδωρο¹⁵.

Δεν γνωρίζουμε τίποτα για την οικογένειά του και για τα πρώτα χρόνια της ζωής του. Νέος ακόμη ο Φιλόδημος, μετοίκησε (άγνωστο πότε) στην Αθήνα των φιλοσοφικών σχολών, που συνέχιζε να είναι ένα από τα σημαντικότερα πολιτιστικά κέντρα του αρχαίου κόσμου¹⁶. Στην Αθήνα ο

¹⁴ Πληροφορίες σχετικά με το βίο και το έργο του Φιλόδημου βλ. Γ.Ε. Καραμανώλης, *Φιλόδημος Τα Επιγράμματα, Η Ποίηση ενός Επικούρειου*, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2004, σσ.13-26.

¹⁵ Σημαντικές πληροφορίες σχετικά με το βίο και το έργο του Φιλόδημου βλ. R.Phillipson, «Philodemos», *RE* 19, (1938) σσ. 2444-2489, E.Asmis, «Philodemus Epicureanism», *ANRW* II 36.4, (1990), σσ. 2369-2406, T. Dorandi, «Philodemos», *Der Nenne Pauly*, Stuttgart, vol. 9, 2000, σσ. 822 – 827.

¹⁶ Η Αθήνα, χωρίς αμφιβολία, ήταν το σπουδαιότερο κέντρο πολιτισμού της κλασικής περιόδου. Αργότερα, κατά τα Ελληνιστικά χρόνια, παρά τη μείωση της σημασίας της έναντι νέων πολιτικών δυνάμεων και νέων πολιτιστικών εστιών, δεν έχασε την ακτι-

Φιλόδημος αναζήτησε την παιδεία, και ιδιαίτερα τη φιλοσοφική παιδεία. Μέντοράς του υπήρξε ο Ζήνων¹⁷ από τη Σιδώνα, σχολάρχης της Επικούρειας σχολής (περ. 100 – 75 π.Χ.)¹⁸. Η αφοσίωση προς το πρόσωπο του δασκάλου Ζήνωνος ήταν εμφανέστατη και όσο ζούσε ο δεύτερος και μετά το θάνατό του,¹⁹ καθώς ο Φιλόδημος παρέμεινε «υμνητής» του, ομολογώντας ότι στα έργα του εκθέτει τις απόψεις του δασκάλου του²⁰. Μάλιστα προς τιμή του αφιερώνει τη *Ρητορική* του.

Ο Φιλόδημος προτίμησε από τις επικρατούσες φιλοσοφικές σχολές την Επικούρεια, αφού, όπως ήδη ειπώθηκε, ενδεχομένως πρώτα ήρθε σε επαφή και με τις άλλες φιλοσοφικές σχολές, την Ακαδημία, τον Περίπατο αλλά και τη Στοά (πιθανότητα που πηγάζει από το γεγονός ότι ο Φιλόδημος δείχνει να είναι εξοικειωμένος με τις φιλοσοφικές θέσεις και την ιστορία αυτών των σχολών, αλλά και από την κριτική που τους ασκεί μέσα από τις πραγματείες του, όπως προκύπτει από τη μελέτη των έργων του).

Έχοντας ως βάση τη φιλοσοφική παιδεία που απέκτησε στην Αθήνα, ο Φιλόδημος γύρω στα 75 – 70 π.Χ. μετέβη στην Ιταλία. Πρώτος σταθμός του

νοβολία της. Η Αθήνα προσαρμόστηκε στο γενικό ύφος της εποχής αλλά δεν ήταν ετερόφωτη. Έχοντας μια τεράστια πολιτιστική παράδοση, αν και αποδέχθηκε σε πολλά ξένα πρότυπα, δεν έπαψε να πρωτοτυπεί.

¹⁷ Ο Ζήνων, χαρακτηρίστηκε ως ο «κορυφαίος επικούρειος» (*coryphaeus epicureorum*) Κικέρωνας, *De Natura Deorum*, i., 21). Ήταν σύγχρονος του Κικέρωνα και χαρακτηρίστηκε επίσης τόσο από τον ίδιο όσο και από τον Διογένη Λαέρτιο ως ακριβής και άμεπτος στοχαστής. Διογ. Λαέρτιος, vii.35.

¹⁸ Το έργο του Ζήνωνος παρουσιάζεται διεξοδικά με έκδοση αποσπασμάτων του βλ. A. Angeli – M. Colaizzo, «I Frammenti di Zenone Sidonio», *Cr. Herc.* 9, (1979), σσ. 47 – 133.

¹⁹ Φιλόδημος Πρὸς τους [...] (ο τίτλος δε σώζεται ολόκληρος), *P. Herc.* 1005 col. 14 6 – 9, βλ. Angeli, A. Angeli, «*Filodemo: Agli amici di scuola*» (*P. Herc.* 1005), Napoli 1988 (La scuola di Epicuro 7).

²⁰ Έργα του Ζήνωνος δεν έχουν διασωθεί. Σε μερικά από τα έργα του ο Φιλόδημος προτίθεται να παρουσιάσει τις απόψεις του Ζήωνα και μόνο, κάτι που δηλώνει με την υπογραφή «ἀπό τῶν Ζήνωνος σχολῶν», όπως στο έργο *Περὶ παρρησίας* (*P. Herc.* 1471), αλλά και στην πραγματεία λογικής (*P. Herc.* 1389). Οι απόψεις του Ζήνωνος αναπτύσσονται από τον Φιλόδημο ιδιαίτερα στο έργο *Περὶ ποιημάτων*, όπως αποκαλύπτει ο ίδιος (βιβλίο 5, cols 29, 33 – 39, 13), και πιθανόν και σε άλλα έργα περί αισθητικής. Βλ. σχετικά Angeli – Colaizzo op. cit. 49 – 52, M. Gigante, *Filodemo in Italy. The books from Herculaneum*, trs. D. Obbink, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1995, σσ. 23, 44, Γ.Ε. Καραμανώλης, (2004), ό.π. σ.14.

η Ρώμη και έπειτα η περιοχή της Νάπολης. Στη Ρώμη γνώρισε μια πολύ ισχυρή προσωπικότητα της ρωμαϊκής αριστοκρατίας και δραστήριο πολιτικό, τον πεθερό του Ιούλιου Καίσαρα, Καλπούρνιο Πείσωνα²¹. (L. Carplurnius Piso Caesoninus). Αναπτύσσει στενό δεσμό φιλίας μαζί του και σύντομα γίνεται ο πάτρονάς του.

Η σχέση του με τον Πείσωνα πιστοποιείται επανειλημμένα από τον Κικέρωνα στο λόγο του κατά του Πείσωνα (*In Pisonem* 68 – 72)²². Ο Κικέρωνας αναφέρει ότι ο Φιλόδημος γνώρισε τον Πείσωνα όταν ο τελευταίος βρισκόταν στην εφηβεία του ακόμη. Η φιλία τους ήταν έντονη, έγιναν αχώριστοι σύντροφοι (*In Pisonem* 18) και μάλιστα αυτή τους η σχέση παρουσιάζεται θετικά από τον Κικέρωνα, παρ' όλο που ο ίδιος ήταν πολιτικά, αρνητικά διατεθειμένος απέναντι στον Πείσωνα και φιλοσοφικά ως ακαδημαϊκός σκεπτικός απέναντι στην επικούρεια φιλοσοφία και ο στόχος των αναφορών του ήταν να τονιστεί η σχέση του τελευταίου με την «ηδονιστική» επικούρεια φιλοσοφία και εν μέρει να σπλωθεί η υπόληψη του Ρωμαίου αριστοκράτη.

Από την άλλη πλευρά ωστόσο, ο Κικέρων- πολέμιος του Επικουρισμού²³- δίνει μια περιγραφή της εικόνας του Φιλόδημου που παρουσιάζει

²¹ Βλ. G. Reale, *Storia della Filosofia antica*, vol. III, Milano, Universita Cattolica, 1997, σ. 276. Ο Κικέρων συναντά για πρώτη φορά το Φιλόδημο στη βίλα του Πείσωνα, καθώς ο τελευταίος ήταν πολιτικός αντίπαλος του Ρωμαίου ποιητή. Βλ. M. Tullius Cicero *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, literally translated by Yonge, B. A. London George Bell & Sons, York Street, Covent Garden, 1891.

²² Ο λόγος εκφωνήθηκε το 55 π.Χ.. Βλ. σχετικά R.G.M. Nisbet, *Cicero in Pisonem*, Oxford, Clarendon, 1961.

²³ Ο Marcus Tullius Cicero, (106-43 π.Χ.) ρήτορας, συγγραφέας και πολιτικός που έζησε στα τέλη της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Θεωρείται ως ένας από τους μεγαλύτερους Λατίνους ρήτορες και συγγραφείς. Ο Κικέρων δεν συμφωνούσε με τα διδάγματα της επικούρειας φιλοσοφίας. Ο καθηγητής Χαράλαμπος Θεοδωρίδης αναφέρει χαρακτηριστικά για τα έργα του Κικέρωνα: «Ο Κικέρων δεν αγαπά τον Επίκουρο, όσο κι αν μπορεί να αποφύγει την επιβολή της προσωπικότητας του, που ήταν σημαντική στον αιώνα του. Δεν τον καταλαβαίνει, τον παρερμηνεύει και πολλές φορές τον διαστρέφει θεληματικά, όπως ήταν φυσικό για τη κοινωνική θέση και ψυχосύστασή του. Η εργασία του όμως είναι χρήσιμη για τις πληροφορίες και για την κατατόπιση στο κλίμα της εποχής του, το ποτισμένο με άφθονο Επικουρισμό, από φιλοσοφία και ελ-

τα χαρακτηριστικά ενός ιδιαίτερα έξυπνου Έλληνα, πολυμαθή, ικανού ποιητή, με τυπικά χαρακτηριστικά κόλακα αλλά και παρασίτου²⁴, φαινόμενου αρκετά συνηθισμένου εκείνη την εποχή. Ο Κικέρων αδιαμφισβήτητα είναι για εμάς πολύτιμη πηγή, καθώς η μαρτυρία του είναι ό,τι πληρέστερο έχουμε βιογραφικά για να σχηματίσουμε το προφίλ του Φιλόδημου ως προσωπικότητας γενικά αλλά και αναφορικά για τη σχέση του με τον Πείσωνα²⁵.

Η επιβεβαίωση της άψογης σχέσης του Φιλόδημου με τον Πείσωνα επικυρώνεται και με δύο μαρτυρίες του ίδιου του Φιλόδημου. Χαρακτηριστικά η πρώτη μαρτυρία αφορά μια αφιέρωση του Φιλόδημου στον Πείσωνα, του ποιήματός του *Περί τοῦ καθ' Ὁμηρον ἀγαθοῦ βασιλέως* (*P. Herc.* 1507)²⁶, ενώ αντιστοίχως η δεύτερη μαρτυρία αφορά ένα επίγραμμα (επίγρ. 26, Π.Α. 11. 44) του Φιλόδημου που δεν είναι τίποτε άλλο από μια πρόσκληση σε γεύμα στο σεμνό σπιτάκι του προκειμένου να ζητήσει από τον Πείσωνα να γίνει πάτρωνάς του.

ληνομάθεια γενικότερα». Marcus Tullius Cicero, *De Natura Deorum*, ΚΙΚΕΡΩΝ, *Για τη φύση των θεών*, βιβλ. 1^ο, μτφ.: Λ. Α. Αλεξανδρίτης, www.epicuros.gr, 2012.

²⁴ *est quidam Graecus [i.e. Filodemus] dui cum isto vivit, homo, vere ut dicam – sic enim cognovi – humanus sed tam diu aut cum aliis est aut ipse secum ... Est eutem hic de quo loquor non Philosophia solum sed etiam ceteris studiis quae fere. Ceteras Epicureos neglegere dicunt perpolitus; poema porro facit ita festivum, ita concinnum, ita elegans, nihil ut fieri possit argutivum. In quo reprehendat eum licet si qui volet, modo leviter, non ut improbum, non ut audacem, non ut impurum, sed ut Graeculum ut adsentatorem ut poetam.* (Κικέρων *In Pisonem* 68 – 70).

Μτφ: «Είναι κάποιος Έλληνας [ο Φιλόδημος] που ουσιαστικά ζει μαζί του [δηλ. με τον Πείσωνα], τον οποίο για να πω την αλήθεια, θεωρώ αρκετά ευγενικό, τουλάχιστον όταν βρίσκεται σε άλλες παρέες χωρίς τον Πείσωνα ή όταν είναι μόνος του ... Ο Έλληνας, για τον οποίο σας μιλώ, κατέχει καλά όχι μόνο τη φιλοσοφία, αλλά και άλλες τέχνες που συνήθως περιφρονούν οι Επικούρειοι. Επιπλέον γράφει τόσο έξυπνα, όμορφα και κομψά ποιήματα που τίποτα δεν μπορεί να συγκριθεί μαζί τους σε τέχνη. Μπορεί κανείς να τον ψέξει γι' αυτό· ας συνεχίσει με ευγένεια όχι με απρέπεια, αλαζονεία ή θράσος, ως ξενιτεμένος Έλληνας, ως παράσιτος, ως ποιητής». Βλ.Μ. Gigante, *Ricerche Filodemee*, Napoli, Gaetano Macchiaroli, 1962 (1983 2^η εκδ.), σσ. 35 – 53. Βλ. Γ.Ε. Καραμανώλης (2004), *ό.π.σ.*15.

²⁵ Σε άλλο σημείο του έργου του ο Κικέρων, στο *De Finibus* 11. 119, γίνεται περισσότερο θετικός απέναντι στον Φιλόδημο – χαρακτηριστικά τον αναφέρει ως έναν από τους πιο σπουδαίους επικούρειους μαζί με τον Σείρωνα.

²⁶ Βλ. Τ. Dorandi, *Filodemo: Il buon resecondo Omero*, Napoli, Bibliopolis, 1982, σσ. 42, 109, 132 και Gigante (1995) *ό.π.*, σσ. 64 – 65.

Ο Φιλόδημος πέρα από τις σχέσεις που διατηρούσε με τον Πείσωνα, βρισκόταν σε επαφή και με άλλους εκπροσώπους του gens Calpurnia (του γένους Calpurnia), γι' αυτό άλλωστε στο IV Βιβλίο της «Ρητορικής» του κάνει μια αναφορά σε κάποιο αγοράκι Γαΐο, όχι Γάϊο Μέμμιο, όπως θα ήθελαν ο Allen και ο Delacy. Αντιστοίχως στο τέταρτο βιβλίο της «Ποιητικής» του φαίνεται να απευθύνεται σε έναν Γκνέο που ο μελετητής Sbordone ταυτίζει με τον Gn. Calpurnium Pisonem.

Σε μια ακαθόριστη χρονολογικά στιγμή ο Φιλόδημος μετακόμισε από τη Ρώμη στην Καμπανία, ίσως πρώτα στην Νάπολη και αργότερα στην Πόλη του Herculaneum²⁷ (ελλην. Ηρακλείου – δηλαδή πόλη του Ηρακλή), στην περίφημη βίλα των παπύρων του Pisone²⁸. Στη βίλα ενδεχομένως έμεινε από το 70 έως το 40 π.Χ., για τριάντα περίπου χρόνια. Διαθέτοντας φιλοσοφική παιδεία, κουλτούρα και αξιόλογες γνώσεις, και έχοντας επίγνωση της πολιτικής κατάστασης που επικρατεί στη Ρώμη, δραστηριοποιείται προκειμένου να μεταλαμπαδεύσει τον Επικουρισμό της Αθήνας στο νέο του περιβάλλον. Διεισδύει στην ανώτατη τάξη της ρωμαϊκής κοινωνίας, αναπτύσσει ισχυρούς δεσμούς φιλίας, και με συνέπεια, άρτιο φιλοσοφικό λόγο και πλήρη ιστορική συνείδηση επαναπροσδιορίζει τη θέση του Επικουρισμού μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας.

²⁷ Η πόλη του Ερκολάνο, η αρχαία Ηράκλεια ή Ηράκλειον (Herculaneum), λίγα μόλις χιλιόμετρα νοτίως της Νάπολης. Ήταν ελληνική πανάρχαια αποικία, αφιερωμένη στον Ηρακλή. Κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους το 307 π.Χ. και έγινε Ρωμαϊκό θέρετρο, μετά τα αιματηρά γεγονότα του πολέμου του Σύλλα το 89 π.Χ.. Τον Αύγουστο του 79 π.Χ., η σφοδρή έκρηξη του Βεζούβιου κατέστρεψε την πόλη και όσες ήταν κτισμένες πλησίον της.

²⁸ Η βίλα βρίσκεται στην σημερινή κοινότητα του Ερκολάνο της νότιας Ιταλίας. Ονομάζεται βίλα των παπύρων όπως επίσης είναι γνωστή και ως βίλα του Πείσωνα. Έχει πάρει το όνομά της ενδεχομένως από την βιβλιοθήκη των παπύρων. Πρόκειται για μία πολυτελής έπαυλη με εξαιρετική αρχιτεκτονική και πολυάριθμα έργα τέχνης μεταξύ των οποίων τοιχογραφίες όπως επίσης χάλκινα, μαρμάρινα γλυπτά. Η βίλα πιθανότατα να ανήκε στον πεθερό του Ιουλίου Καίσαρα τον L. Calpurnius Piso Caesoninus. Για τη βίλα των παπύρων βλ. πληροφορίες D. Mustilli, «La villa pseudourbana Ercolanese» 2^η εκδ. *Cr.Erc.* 13, (1983), σσ. 7-18 · M. R. Wojcik, *La Villa dei Papiri ad Ercolano*, Roma, 1986.

Στη Νάπολη έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι ηγούνταν μιας Επικούρειας κοινότητας. Αυτό δικαιολογείται αρχικά από το γεγονός ότι ήρθαν στο φως έργα του Φιλόδημου που διατίθενταν σε περισσότερα από ένα αντίτυπα στη βιβλιοθήκη της βίλας. Εξάλλου μαρτυρίες του ίδιου πιστοποιούν την ύπαρξη κύκλων επικουρείων, και τη συμμετοχή του ίδιου σ' έναν απ' αυτούς.

Χαρακτηριστικά ο Φιλόδημος στον *P. Herc.* 312 κάνει μια μνεία σε ένα σημαντικό κύκλο της εποχής. Αναφέρεται στον κύκλο του Σείρωνα, τον οποίο εκτιμούσε πάρα πολύ. Μαρτυρία που προέρχεται από πάπυρο του Φιλόδημου που κατέληξε στο Παρίσι και διαβάστηκε το 1989 (*PHerc.Paris* 2), περιγράφει το σπίτι του Σείρωνα ως τόπο συνάντησης των επικουρείων, αλλά και ως το χώρο μύησης στον Επικουρισμό δύο μεγάλων ποιητών, του Βιργιλίου και του Βάρωνα (Ο Βιργίλιος αναφέρεται στον Σείρωνα στο *Catalepton* 5 και 8. Ενδεχομένως η μαθητεία τους στη σχολή του Σείρωνα πρέπει να πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στο 48 και 42 π.Χ., χρονολογία θανάτου του Σείρωνα).

Ο Φιλόδημος δείχνει να γνωρίζει και τα δύο πρόσωπα, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι υπήρχαν στενές σχέσεις των επικουρείων κύκλων της Νάπολης με εκείνους της πόλης του Herculaneum²⁹. Την ίδια περίοδο ο Φιλόδημος γνωρίζει και άλλους τρεις Λατίνους ποιητές: τον P. Quintilius Varus, τον L. Varius Rufus και τον Plotius Tucca. Η επιβεβαίωση της γνωριμίας του έρχεται με την αναφορά των ονομάτων των ποιητών στο τε-

²⁹ Ο Φιλόδημος κάνει αναφορά στον Βιργίλιο που προφανώς μετέβη από τον κύκλο του Σείρωνα στη Νάπολη σε αυτόν του Herculaneum για να γυρίσει έπειτα στη Νάπολη. ... ἐ δ] ὅκει δ' ἐπ [ανελθεῖν] μεθ' ἡμῶν εἰς [την Νεά]πολιν πρὸς τὸν [φίλτατο]ν Σίρωνα [κ]αί τήν [κατ' αὐτ]όν ἐκεῖ δίαιταν καί τὰς φιλοσόφους ἐνεργῆ – σαι «ὀμι]λίας Ἡρκλ[ανέω τε μεθ' ἐ]τέ[ρων συζητῆσαι (*P.Herc.* 312).

λευταίο μέρος του βιβλίου του «Περὶ ἀρετῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων κακιῶν»³⁰, όπου πραγματεύεται το θέμα της συκοφαντίας.

Ο Φιλόδημος υπήρξε ανήσυχος πνεύμα, καθώς ανήκε σε εκείνη την τάξη των φιλοσόφων που τους διακατείχε η σύνεση, η αριστεία στο φιλοσοφικό λόγο και η δύναμη στη συγγραφή, καθώς εύστοχα επιτυγχάνει το συνταίριασμα των φιλοσοφικών θεωριών με την ιστορική πραγματικότητα, και μέσα από τη δική του αισθητική – λογική θεώρηση.

Συνεπώς τα ενδιαφέροντα του Φιλόδημου κάλυπταν ένα τεράστιο εύρος: λογική, ηθική και πολιτική φιλοσοφία, θεολογία, φυσική, αισθητική, ρητορική, ιστορία της φιλοσοφίας και φυσικά ποίηση. Μάλιστα ο ίδιος επονομάζεται «μουσοφιλής»³¹ καθώς τόσο αυτός όσο και ο σύγχρονός του Λουκρήτιος, με το δικό του τρόπο ο καθένας, ανέπτυξαν την ποιητική τους «τέχνη» στα πλαίσια του Επικουρισμού. Χαρακτηριστικά ο Λουκρήτιος³² από την πλευρά του χρησιμοποιεί την ποίηση ως δίαυλο μετάδοσης της επικούρειας φιλοσοφίας. Στόχος της ποίησης του είναι να καταστήσει όσο το δυνατόν πιο ελκυστικό ένα δυσνόητο φιλοσοφικό σύστημα, περιβάλλοντάς το με το ποιητικό «ένδυμα», ενώ ο Φιλόδημος από την άλλη χρησιμοποίησε την ποίηση, προκειμένου να μετουσιώσει σε τέχνη αληθινά αισθήματα, όπως τον ερωτικό

³⁰ Αναφέρει σχετικά: «... ταῦτα μὲν οὖν ἡμῖν ὑπὲρ τε τούτων καὶ καθ' ὅλου τῶν διαβόλων ἀρέσκει λέγειν ὧ Πλώτιε καὶ Ουάριε καὶ Ουεργίλιε καὶ Κοϊντίλιε νῦν δὲ πρὸς Ναυσικράτην» (*P.Herc Paris 2*). Η ανάγνωση των ονομάτων ανακοινώθηκε από τους M. Gigante – M. Capasso, «*Il ritorno di Virgilio a Ercolano*», *Studi Italiani di Filologia Classica* (3η σειρά) 7 (1989), σ. 3 – 6. Επιβεβαιώνονται επίσης στους *P. Herc. 253*, απ. 12, *PHerc. 1082 col. 11*.

³¹ E. Asmis «Philodemus, Epicureanism», *ANRW II*, 36, 4, (1990), σ. 2371.

³² Το μοναδικό έργο του Λουκρήτιου είναι το *De Rerum Natura*, είναι ένα εκτενές φιλοσοφικό- διδακτικό έπος και αποτελεί τη λατινική «Βίβλο» της Επικούρειας φιλοσοφίας. Ο Λουκρήτιος περιβάλλοντας την επικούρεια φιλοσοφία με τη γοητεία των Μουσών, έχει τη συναίσθηση ότι υπηρετεί μία αποστολή: να μεταφέρει το μήνυμα του Κήπου και την ήρεμη ατμόσφαιρα του στην ταραγμένη Ρώμη.

συναρπασμό, την ερωτική χαρά και τη λύπη, που με τον τρόπο αυτό γίνονται αντικείμενο στοχασμού και ψυχαγωγίας³³.

Η συμβολή του Φιλόδημου στην φιλοσοφία είναι αξιόλογη, εφόσον αποτελεί (από τη στιγμή που ήρθαν στο φως και άρχισαν να διαβάζονται τα έργα του) πολύτιμη πηγή πληροφοριών. Η «Σύνταξις τῶν φιλοσόφων» που χωρίζεται σε τουλάχιστον δέκα βιβλία (Διογ. Λαέρτιος 10. 3), είναι ένα πολύτιμο εργαλείο για την ιστορία της φιλοσοφίας,³⁴ αλλά συνάμα αποτελούν και ένα σοβαρό τεκμήριο της ιστορικής συνειδήσεως του Φιλόδημου, καθώς ο συγγραφέας – ιστορικός είχε συγγράψει βιβλία που αφορούν την ιστορία της Ακαδημίας³⁵, της Στοάς, του Επικούρου και του Κήπου.

Ο Crönert στο «*Kolotes und Menedemos*»³⁶, (αναφορικά με τους παπύρους *P. Herc 307, 1508*) και ο Phillipson (1938), σ. 2464 (σχετικά με τον πάπυρο *P. Herc. 1746*), διατυπώνουν την υπόθεση αναφορικά με την ιστορικότητα της σκέψης του Φιλόδημου, ότι ενδεχομένως να πραγματεύτηκε και την ιστορία της Πυθαγόρειας, της Ελεατικής αλλά και της Σωκρατικής σχολής.

Καταληκτικά θα λέγαμε ότι ο Φιλόδημος εντάσσεται στην κατηγορία των φιλοσόφων εκείνων που θεωρούν ότι η εμπέδωση της φιλοσοφίας (οποιασδήποτε σχολής) είναι απόρροια της αφομοίωσης της ιστορίας της φιλοσοφίας και των φιλοσοφικών ρευμάτων. Ο ίδιος θα πρέπει να τονίσουμε ότι είναι ο μοναδικός επικούρειος φιλόσοφος που ασχολήθηκε με την ιστορία της φιλοσοφίας³⁷.

³³ Τα επιγράμματα του Φιλόδημου σχολιασμένα και μεταφρασμένα έχουν εκδοθεί από τον Γ.Ε. Καραμανώλη, *ό.π.* σσ. 775-209.

³⁴ Φιλόδημος, *Index Stoicorum* (*P. Herc. 1018*). Το έργο έχει εκδοθεί (με αρκετά λάθη) από τον T. Dorandi, «*Storia dei Filosofi: La Stoa da Zenone a Panezio*», *P. Herc. 1018*, Leiden, (1994) (*Philosophia Antiqua* 60).

³⁵ T. Dorandi, *Filodemo: Storia dei Filosofi, Platone e l' Accademia*, Napoli, Bibliopolis, 1992, (*La Scuola di Epicuro* 12).

³⁶ Για την ιστορικότητα της σκέψης του Φιλόδημου βλ. σχετικά, W.Crönert, «*Kolotes und Menedemos*», München, 1906, σσ. 127 – 133.

³⁷ Πληροφορίες σχετικά με τη συγγραφική δραστηριότητα του Φιλόδημου βλ., M. Gigante, (1995), *ό.π.* σ.21.

Παρά το γεγονός ότι ο Φιλόδημος τήρησε μία γενικότερη κριτική στάση απέναντι στις διδασκαλίες των ρευμάτων της εποχής του, οι πραγματείες του δεν αποπνέουν κανένα είδος πολεμικής διάθεσης. Στην πραγματικότητα στοχεύουν να δώσουν την εικόνα της ιστορίας των σχολών με αντικειμενικότητα, καταγράφοντας τις αντίθετες απόψεις των και με προοπτική την αναζήτηση σημείων σύγκλισης και απόκλισης των υπαρχουσών φιλοσοφικών θεωριών, αποτελώντας έτσι ένα σημαντικό κρίκο στην συγκριτική αποτίμηση των φιλοσοφικών σχολών εκείνης της εποχής, η οποία αναπτύχθηκε αργότερα εξαιρετικά από τους Νεοπλατωνικούς φιλοσόφους στην προσπάθειά τους να καταδείξουν με τα σχόλια τους τη σύγκλιση Πλάτωνα και Αριστοτέλη.

Πολύπλευρη και πολυγραφότατη συγγραφική προσωπικότητα ο Φιλόδημος είχε δυνατότητες συγγραφής άριστες αν κρίνουμε, όπως θα φανεί και πιο κάτω, από την ανάλυση της συγγραφικής του παραγωγής. Ήταν πιστός στις απόψεις του, αλλά και ανοιχτόμυαλος να ακούσει, να διδαχθεί και να απορρίψει οτιδήποτε δεν του ταιριάζει. Ένας φιλόσοφος που παρ' όλο που παρήγε ιστορικό έργο, μουσικό, ποιητικό, ρητορικό, ελάχιστα, πλην των ειδικών μέχρι πρόσφατα γνώριζαν την ύπαρξή του³⁸.

³⁸ Τελευταία έχει ανακύψει ενδιαφέρον για τη Φιλοσοφία του Φιλόδημου και εκ μέρους ειδικών, όπως ο Βιολόγος- γενετικής Χρήστος Γιαπιτζακης, ο οποίος εξέδωσε πρόσφατα το «Περί Παρρησίας, Επικούρεια ψυχοθεραπεία, εκδ. Θύραθεν, 2016.

B. Οι ανασκαφές στο Herculaneum

Η ανακάλυψη και διατήρηση των παπύρων αποτελεί μια ιδιαίτερα συναρπαστική ιστορία. Η εξερεύνηση της «βίλας των παπύρων»³⁹ και κυρίως η ανακάλυψη της βιβλιοθήκης έφεραν στο φως αυθεντικά έργα του επικούρειου φιλόσοφου Φιλόδημου αποδεικνύοντας τη σπουδαιότητα της συγγραφικής του παραγωγής, ενώ ταυτόχρονα μαρτυρούν την παρουσία μιας μοναδικής και ασύγκριτης πηγής σε ιταλικό έδαφος, εκφραζόμενης τόσο στη λατινική⁴⁰ όσο και στη *lingua franca* εκείνης της εποχής, δηλαδή την ελληνική κοινή.

Η βιβλιοθήκη της βίλας αποτελεί μια μαρτυρία ύψιστης σύζευξης θεωρίας και πρακτικής αντικατοπτρίζοντας το πρότυπο της σχέσης ιδιωτικής με τη κοινή ζωή, παράγοντες που συνηγορούν πρωτίστως στην ευτυχία του Ρωμαίου πολίτη και δευτερευόντως στην πρόοδο του ανθρώπου, αναφερόμενοι στην τελευταία δραματική φάση της ιστορίας της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας⁴¹.

Η βιβλιοθήκη λοιπόν είναι δίχως άλλο ένας από τους πιο πετυχημένους καθρέφτες της πολιτικής ιστορίας των τελευταίων ετών της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Ο δημιουργός της, Φιλόδημος, όπως αναδεικνύεται από τη δράση του – η σχολή του Φιλόδημου καθόρισε την πρώτη βαθειά διείσδυση της επικούρειας αρχικά διδασκαλίας στη ρωμαϊκή διευθύνουσα τάξη – προσπαθεί να ενσωματώσει στο κοινωνικό φάσμα του ρωμαϊκού κράτους, το δρόμο της αποφασιστικής μεταμόρφωσης της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Η μεθοδολογία του ήταν απλή, καθώς στηριζόταν σε ένα

³⁹ Για την περιγραφή της βίλας των παπύρων: D. Mustilli, *ό.π.*, σσ. 7 – 18.

⁴⁰ M. Gigante «La Biblioteca di Filodemo», *Cr. Erc.* 15, (1985), σ. 8.

⁴¹ Η περίοδος της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (*Res publica Romanorum*) ξεκινά με την εκθρόνιση του τελευταίου Ετρούσκου βασιλιά της Ρώμης του Ταρκύνιου του Υπερήφανου (Tarquinious Superbus), το 509 π.Χ. και τελειώνει με την επικράτηση του Οκταβιανού επί του Μάρκου Αντώνιου στη ναυμαχία του Ακτίου, το 31 π.Χ..

πρόγραμμα εκπαίδευσης του πνεύματος με τη μεταμόσχευση των πολιτισμικών μορφών, κυρίως του ελληνικού κόσμου, στη ρωμαϊκή διάνοηση.

Σύμφωνα με τον Γερμανό μελετητή Usener⁴² ο Φιλόδημος είναι από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του Επικουρισμού, συνεπώς αρκετά από τα ευρήματα της βίλας αφορούν την επικούρεια σχολή. Εκτός αυτών όμως ήρθαν στο φως και λογοτεχνικές πηγές – για τις οποίες γίνεται αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο – που με τη μελέτη τους μπορούν να αποβούν πιο παραγωγικές. Η εξερεύνηση του λατινικού μέρους της βιβλιοθήκης αποκαλύπτει ελληνικά κείμενα των ελληνιστικών φιλοσοφιών, στοιχεία που έχουν δώσει και μπορούν ακόμη να δώσουν στην έρευνα αποτελέσματα ουσιαστικά και συνάμα καινοτόμα.

Πλούτος λοιπόν ιδεών, θέσεων και θεωριών γραμμένος σε παπύρους, μοιραία έγινε έρμαιο της έκρηξης του Βεζούβιου το 79 μ.Χ. Η καταστροφή του Herculaneum και των γειτονικών πόλεων υπήρξε αναπόφευκτη. Ηφαιστειακό υλικό – συνολικού πάχους 27 περίπου μέτρων – νέκρωσε κάθε ίχνος ζωής. Μια δεύτερη έκρηξη του ίδιου ηφαιστείου το 1631 αύξησε το μέγεθος της καταστροφής.

Οι παπυρικοί κύλινδροι απανθρακώθηκαν εκτιθέμενοι σε υψηλές θερμοκρασίες (300 – 320° C), και αντιστοίχως υπέστησαν επιπλέον φθορές εξαιτίας των τοξικών αερίων, της στάχτης, της σκόνης του εδάφους⁴³. Η απανθράκωση όμως αυτή θα λέγαμε ότι εν μέρει βοήθησε στη «σωτηρία» τους! Έτσι απανθρακωμένοι διατηρήθηκαν για πολλούς αιώνες. Βέβαια απ' την άλλη πλευρά δυσχέραιναν και συνεχίζουν να δυσχεραίνουν το άνοιγμά τους και την παραγωγική αξιοποίησή τους.

⁴² M. Gigante, «Usener e i testi Epicurei...», *Cr. Erc.* 8, (1978), σ. 13.

⁴³ F. C. Sturmer – K. Kleve, «What happened to the Papyri during the Eruption of Vesuvius?», *Cr. Erc.* 16, (1986), σσ. 7 – 9.

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι ανασκαφές που ξεκίνησαν περίπου στα μέσα του 18^{ου} αι.⁴⁴ έφεραν στο φως παπύρους που δεν είχαν τον ίδιο βαθμό απανθράκωσης, ούτε το ίδιο σχήμα. Η αιτία της διαφορετικότητας του ποσοστού της καταστροφής, όπως έδειξε η έρευνα, πιθανότατα οφείλεται σε ένα συνδυασμό παραγόντων: πρωτίστως στην ποικιλία του συστατικού υλικού τους και δευτερευόντως στο σημείο τοποθέτησής τους, αλλά και στις συνθήκες έκθεσής τους στη βίλα.

Ο C. Basile⁴⁵ υποθέτει ότι η ειδοποιός διαφορά των φθορών, οφείλονταν κατά κύριο λόγο στα διαφορετικά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στην αρχαιότητα για την κατασκευή και διατήρηση των παπύρων, όπως για παράδειγμα στο χρώμα και στην κόλλα που λειτούργησαν προστατευτικά έναντι της θερμοκρασίας και της υγρασίας.

Οι ανασκαφές στην πόλη του Herculaneum ξεκίνησαν το 1750. Ο Carlo di Borbone (1716 – 1788) ήταν ο κύριος πρωταγωνιστής αυτής της δύσκολης προσπάθειας, που έφερε στο φως το τεχνοτροπικό αριστούργημα της βίλας, αλλά και τον κρυμμένο θησαυρό των παπυρικών βιβλίων. Τα πρώτα παπυρικά ρολά ήρθαν στο φως το 1752, ενώ η ανακάλυψη ολοκληρώθηκε το 1754 (25/8), πληροφορία που παίρνουμε από το ημερολόγιο των αρχαιολογικών ευρημάτων στη διάρκεια των ανασκαφών από τους D. Comparetti – G. De Petra⁴⁶.

Τα παπυρικά βιβλία ανακαλύφθηκαν σε πέντε διαφορετικά σημεία μέσα στη βίλα και σε διαφορετική κατάσταση⁴⁷, καθώς άλλα ήταν τοπο-

⁴⁴ A. A. Long, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία: Στωϊκοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφ.: Στ. Δημόπουλος – Μ. Δραγώνα, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 1997, σ. 43.

⁴⁵ C. Basile, στο *I papyri carbonizzati di Ercolano. La temperatura dei materiali vulcanici e le tecniche di manifattura dei rotoli*, Siracusa, Associazione Istituto internazionale del papiro, 1994, σσ. 45 – 61.

⁴⁶ D. Comparetti – G. De Petra, *La villa ercolaneze dei Pisoni. I suoi monumenti e la sua biblioteca*, Torino, 1883 (ανατ. Napoli, Centro internazionale per lo studio dei papiri ercolanesi, 1972).

⁴⁷ F. Longo – Auricchio – M. Capasso, «I rotoli della Villa ercolanese: dislocazione e ritrovamento», *Cr. Erc.* 17, (1987), σσ. 37 – 47.

θετημένα σε ξύλινες θήκες – ράφια, άλλα πεσμένα στο έδαφος και μερικά κομμάτια ήταν τοποθετημένα σε κουτιά, ενδεχομένως σε μια προσπάθεια μεταφοράς τους κατά τη διάρκεια της εκρήξεως.

Κατά προσέγγιση και όχι με ακρίβεια ο αριθμός των παπυρικών βιβλίων ανέρχεται στα 1100, εφόσον είναι δύσκολο να γίνει η αντιστοίχιση των 1830 περίπου καταλογογραφημένων κομματιών⁴⁸ ή αποσπασμάτων με τα παπυρικά βιβλία. Μέχρι στιγμής έχουν δημοσιευτεί δύο συμπληρωματικοί κατάλογοι με προσθήκες παπύρων και νεότερα βιβλιογραφικά δεδομένα τους: M Capasso, “Primo supplemento al Catalogo dei Papiri Ercolanesi”, *Cr. Erc.* 19 (1989), σσ. 193 – 264 και δευτερευόντως του G. Del Mastro, “Secondo supplemento al catalogo dei papyri ercolanesi”, *Cr. Erc.* 30, (2000), σσ. 157 – 242.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία θα πρέπει να επισημανθεί ότι προέκυψαν ως αποτέλεσμα της επεξεργασίας και του ξετυλίγματος των παπύρων (οι μέθοδοι που ακολουθήθηκαν θα αναφερθούν σε επόμενη ενότητα) που πραγματώθηκε με διαφορετικούς τρόπους και περιόδους, ακόμα και αναφορικά στον ίδιο πάπυρο. Εφόσον λοιπόν η προσπάθεια ανοίγματος και μελέτης ενός παπύρου γινόταν σταδιακά, αυτό είχε ως συνέπεια πολλά κομμάτια από τον ίδιο παπυρικό κύλινδρο να έχουν ενσωματωθεί σ’ άλλον και να εμφανίζονται ως μέρος ενός διαφορετικού κυλίνδρου, γεγονός βεβαίως που προκάλεσε σημαντικά προβλήματα στην ανασύσταση των πραγματειών του παπυρικού ευρήματος. Μπροστά στο ορατό πρόβλημα και στα αποτελέσματά του, οι μελετητές⁴⁹, έδειξαν την δέουσα προσοχή και σοβαρότητα προκειμένου να αντιμετωπιστεί με επιτυχία η ανασύσταση ορισμένων πραγματειών του Φιλόδημου.

⁴⁸ M. Gigante, *Catalogo dei papyri ercolanesi*, Napoli, Bibliopolis, 1979. Στον κατάλογο αριθμούνται 1826 κομμάτια ή ομάδες παπύρων. Εμπεριέχονται πληροφορίες για μέγεθός τους, την έκτασή τους, για το ποσοστό της φθοράς τους, για το έτος του ξετυλίγματός τους.

⁴⁹ Για τη μέθοδο ανασύνθεσης του έργου του Φιλόδημου από 16 παπυρικά αποσπάσματα, βλ. D. Obbink *Philodemus On Piety, Part 1, Critical Text with Commentary*, Oxford, University Press, 1996, σσ. 37 – 58.

Κοινή διαπίστωση αποτελεί λοιπόν, ότι η διαδικασία του ανοίγματος των παπυρικών κυλίνδρων καθόριζε την τύχη των κομματιών που αντιστοιχούσαν σ' αυτούς και αναπόφευκτα δεν άφηνε τα περιθώρια να υπολογιστούν με ακρίβεια τα παπυρικά ρολά. Αξίζει να επισημανθεί επίσης πως η έλλειψη προφανώς εμπειρίας των πρώτων ανασκαφών, συνέβαλε στην ολοκληρωτική καταστροφή περίπου 30- 50 παπύρων, καθώς θεωρήθηκαν ότι ήταν κομμάτια απανθρακωμένου ξύλου.

Εξαιρώντας τις όποιες μικρές – μεγάλες καταστροφές όμως η ανακάλυψη των παπύρων υπήρξε σπουδαίο γεγονός και χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από την αρχαιογνωστική επιστήμη⁵⁰, που υποκλίθηκε με σεβασμό στον γραπτό πλούτο αλλά και στη μεγάλη ιδιωτική βιβλιοθήκη που τον φιλοξενούσε. Μάλιστα ο καθηγητής Richard Janko του University College στο Λονδίνο αναφέρει ότι η βίβλα των παπύρων είναι η μόνη πηγή ποίησης και λογοτεχνικής κριτικής από το 300 π.Χ. μέχρι την εποχή του Χριστού και ότι αυτοί οι αιώνες ήταν πολύ σημαντικοί. Σημειωτέον ότι πρόκειται για τη μόνη αρχαία βιβλιοθήκη που σώθηκε έως σήμερα, τα ευρήματα της οποίας προστέθηκαν στους παπύρους της Νεκράς θάλασσας και της Αιγύπτου.

⁵⁰ Ο F. Longo – Auricchio, «Gli scritti ercolanesi di Winckelmann», *Cr. Erc.* 13 (1983), σσ. 179 – 180, παρουσιάζει τη στάση του Johan Joachim Winckelmann (αρχαιολόγος, βιβλιοθηκάρης και συγγραφέας του Διαφωτισμού) και τις απόψεις του σχετικά με τους παπυρικούς κυλίνδρους.

Γ. Τα παπυρικά έργα και οι μέθοδοι αποκρυπτογράφησης τους.

Η ανακάλυψη της βιβλιοθήκης και των ευρημάτων της έδωσε ελπίδες στο φιλολογικό και ερευνητικό κόσμο πως θα ερχόταν επιτέλους στο φως πηγές της λυρικής και τραγικής ποίησης, όπως επίσης χαμένα έργα της Σαπφούς, του Αρχίλοχου και των τραγικών. Δυστυχώς οι προσδοκίες αυτές εξανεμίστηκαν, καθώς το περιεχόμενο των παπύρων αφορούσε κυρίως φιλοσοφικά κείμενα και ιδιαίτερα της επικούρειας σχολής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το πρώτο παπυρικό ρολό που ανοίχτηκε περιείχε το τέταρτο βιβλίο του έργου του Φιλόδημου *Περὶ μουσικῆς*. Η απογοήτευση των ερευνητών και μελετητών ήταν έκδηλη. Χαρακτηριστικά ο Hendrickson (1918), 36, ερευνητής της λογοτεχνίας, μάλλον άδικα γράφει «It has been one of the disappointments of the Herculanean rolls of Philodemus ... that they yield a literature so slight and unimportant and so barren of significance for the time and the environment». (μτφ.: «υπήρξε μια απογοήτευση για τους Ερκολάνιους κυλίνδρους του Φιλόδημου προσφέροντας μια λογοτεχνία τόσο μικρή και ασήμαντη και ελαχίστης σημασίας για το χρόνο και το περιβάλλον»)⁵¹.

Παρό' όλα αυτά η σύσταση της βιβλιοθήκης δεν ήταν αποκλειστικά επικουρική, ούτε πάλι ολότελα ελληνική. Αντιθέτως τα παπυρικά ευρήματα απαρτίζονταν από κείμενα λατινικά, ποιητικά και πεζά. Στους παπύρους εντοπίζονται κείμενα του Λουκρήτιου όπως και του Έννιου⁵². Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία ενός Λατίνου ποιητή, δημιουργού της ωδής της ναυμα-

⁵¹ Βλ. σχετικά Γ.Ε. Καραμανώλης, (2004), *ό.π.* σ.31

⁵² Ο Τίτος Λουκρήτιος Κάρος (λατ.: Titus Lucretius Carus 94-55 π.Χ.), ρωμαίος ποιητής και φιλόσοφος, στο έργο του *De rerum natura* 7.415 στίχων έχει επικούρεια θεματολογία. Το έπος *Annales* του Έννιου (λατ.: Quintus Ennius 239-169 π.Χ.) αποτελεί για τον ίδιο ένα γλωσσικό και θεματολογικό πρότυπο. Αναφορικά με την παρουσία του Λουκρήτιου και του Έννιου στη βιβλιοθήκη της Βίλας βλ. K.Kleve «Lucretius in Herculaneum», *Cr. Erc.* 19, (1989), σσ. 5 – 27· του ιδίου, «Ennius in Herculaneum», *Cr. Erc.* 20, (1990), σσ. 5 – 16.

χίας του Ακτίου, για τον οποίο μπορούμε να πούμε μόνο ότι έζησε μετά το 31 π.Χ.⁵³

Τα στωϊκά κείμενα που ήρθαν στη συνέχεια στο φως, ενίσχυσαν το ελληνικό πνεύμα της βιβλιοθήκης. Τα κείμενα αυτά αφορούν: «*Τα Λογικά ζητήματα*» και το «*Περὶ πρόνοιας*» (ἢ *Θείας Πρόνοιας*) του Χρυσίππου⁵⁴, έργα που δε σώζονται από καμία άλλη πηγή.

Η βιβλιοθήκη, όπως προαναφέρθηκε, μπορεί να αποτελεί αμάγαμα ελληνικής και επικούρειας συγγραφής, αδιαμφισβήτητα όμως ο αριθμός των επικούρειων έργων που αποκαλύφθηκαν είναι μεγαλύτερος και μαρτυρά αυτή η ανακάλυψη την έναρξη μιας νέας εποχής στη μελέτη τόσο της Επικούρειας φιλοσοφίας όσο και της Ελληνιστικής γενικότερα.

Στη βιβλιοθήκη λοιπόν του Φιλόδημου διασώζονται έργα του ίδιου του Επίκουρου σε περισσότερα από ένα αντίτυπα. Διασώζονται βιβλία που αφορούν το θεμελιώδες έργο του, *Περὶ Φύσεως*, στο οποίο ο Επίκουρος είχε εκθέσει σε 37 βιβλία ολόκληρο το φιλοσοφικό του σύστημα⁵⁵. Ένα μέρος του έργου του έχει ήδη αναγνωστεί, εμπλουτίζοντας το επικούρειο συγγραφικό υλικό καθώς έως τότε το έργο του δασκάλου του Κήπου ήταν γνωστό από τρεις επιστολές (*Επιστολή προς Ηρόδοτο*, *Επιστολή προς Πυθοκλή* και *Επιστολή προς Μένοικο*) και μια συλλογή γνωμών που περιέχονται στο τελευταίο (δέκατο) βιβλίο του Διογένη Λαερτίου (X 35 – 135 και X 139 – 154 αντιστοίχως).

⁵³ Το 2000 ήρθαν στο φως 30 ακόμη λατινικοί πάπυροι. Ο G. Del Mastro δίνει τον κατάλογο των λατινικών παπύρων στο «*Secondo supplemento al catalogo dei papyri ercolanesi*», *Cr. Erc.* 30, (2000), σσ. 157 – 242 και 159 – 160.

⁵⁴ L. Marrone, «*Testi stoici ercolanesi*», *Cr. Erc.* 17, (1987), σσ. 181 – 184· της ίδιας «*Testi stoici ercolanesi*», *Cr. Erc.* 18, (1988), σσ. 223 – 225.

⁵⁵ Αποσπάσματα από τα βιβλία II, XI, XIV, XV, XXVIII, εντοπίζονται στα τμήματα των παπύρων του Φιλόδημου. Ο ίδιος ο Φιλόδημος μεταφέρει τις ιδέες του Επίκουρου αφού πρώτα τις ενισχύει με τις καινοτόμες φιλοσοφικές του θέσεις. Βλ. σχετικά για τα αποσπάσματα των βιβλίων στους *P.Herc.* 419,454,1634,1639,1191,1199, 1413,1420,1489.

Οι ανασκαφές και η περαιτέρω επεξεργασία των παπύρων ανέδειξαν έργα και πολλών επίσης επικούρειων συγγραφέων, για τους οποίους οι πληροφορίες για τη ζωή και το έργο τους ήταν λιγοστές πριν την ανακάλυψη των παπύρων του Herculaneum, όπως ο Πολύστρατος, ο Καρνείσκος, ο Έρμαρχος, ο Δημήτριος ο Λάκων.

Σίγουρα όμως όταν μιλάμε για την βιβλιοθήκη της βίλας του Herculaneum είναι αναμενόμενο να περιμένουμε ότι ο Φιλόδημος ως συγγραφέας εκπροσωπείται περισσότερο απ' όλους εκεί. Τα έργα του υπήρχαν, όπως φαίνεται, σε περισσότερα από ένα αντίτυπα. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανένα από τα βιβλία με έργα του Φιλόδημου δεν είναι αυτόγραφο⁵⁶. Ενδεχομένως ο Φιλόδημος είχε στη διάθεση του επαγγελματίες γραφείς που αναλάμβαναν να γράφουν, να αντιγράφουν, διορθώνουν και γενικά να επιμελούνται τα βιβλία του.

Συνοψίζοντας θα καταλήγαμε στο γεγονός, ότι η βιβλιοθήκη φιλοξενούσε έργα διαφορετικών εποχών, από τον 3^ο αι. π.Χ. ως και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.⁵⁷ Η δημιουργία της ξεκινά με πυρήνα επικουρικό, έχοντας ως βάση τους παπύρους που αφορούν το έργο του Επίκουρου *Περί Φύσεως* (3^{ος} π.Χ.). Από τον 2^ο αι. π.Χ. φιλοξενούνται έργα όπως του Δημητρίου Λάκωνος, ενώ ο 1^{ος} π.Χ. εκπροσωπείται από το συγγραφικό δημιούργημα του Φιλόδημου.

Όλος αυτός ο πλούτος της συγγραφικής παραγωγής είναι συναρπαστικό που ήρθε στο φως, έστω και μετά από τόσα χρόνια, αναδεικνύοντας το μεγαλείο του ανθρώπινου πνεύματος. Η αξία όλων των πραγματειών έγκειται στο γεγονός ότι αποτελούν απτές μαρτυρίες των φιλοσοφικών θέσεων της Ελληνιστικής εποχής πάνω σε καίρια φιλοσοφικά ζητήματα. Όσο σημαντική είναι η ανακάλυψη των παπυρικών κυλίνδρων εξίσου με-

⁵⁶ G. Cavallo, *Libri scritte scribi a Ercolano*, Primo supplemento a *Cronache Ercolanesi*, Napoli, Macchiaroli, 1983, σσ. 26 – 27.

⁵⁷ Ο.π., σσ. 47 – 57.

γίστης σημασίας γεγονός αποτελεί το άνοιγμα και η ανάγνωση των παπύρων του Herculaneum⁵⁸.

Σε κατάσταση μερικής ή ολικής απανθράκωσης βρέθηκαν τα παπυρικά έργα. Για αιώνες εκτεθειμένοι σε συνθήκες υγρασίας, σκόνης και πίεσης, αυτό το ευαίσθητο υλικό άντεξε, σαν να περίμενε τη στιγμή που θα ερχόταν στο φως για να καταπλήξει με το θησαυρό των ιδεών και των αντικρουόμενων απόψεων.

Το έργο του ανοίγματος ήταν δύσκολο εγχείρημα, καθώς θα έπρεπε να βρεθεί η σωστή μέθοδος. Οι πρώτες προσπάθειες ξετυλίγματος ήταν μοιραίες, καθώς εφαρμόζοντας τη μέθοδο «ελαστικότητα στον πάπυρο», μέσω χημικών ουσιών, το αποτέλεσμα ήταν να γίνει ακόμη πιο ευαίσθητος και ευάλωτος ο παπυρικός κύλινδρος, γεγονός που οδηγούσε ακόμη και στην ολική καταστροφή του.

Στην πορεία εφαρμόστηκε η μέθοδος "scorzatura totale" (= ολική τομή). Επινοητής αυτής της μεθόδου ο Camillo Paderni, διευθυντής του Μουσείου Ercolanase. Δυστυχώς όμως και αυτός ο τρόπος ανοίγματος των παπύρων δεν ήταν ότι καλύτερο. Ο Paderni έκοβε με μαχαίρι τους παπυρικούς κυλίνδρους στη μέση από άκρη έως άκρη. Το αποτέλεσμα αυτής της τομής ήταν δύο μισά κομμάτια, από τα οποία αφού έπαιρνε τα εσωτερικά ημικυλινδρικά κομμάτια, στη συνέχεια επιχειρούσε να τα τοποθετήσει στη σειρά. Το αποτέλεσμα και πάλι όμως δεν ήταν το αναμενόμενο, καθώς δεν ήταν εφικτό να συνταιριάσει τη σωστή θέση του κάθε κομματιού, όπως αυτή ήταν στο ρολό. Συνεπώς το παπυρικό κείμενο δεν ήταν εύκολο να διαβαστεί και το ρολό ουσιαστικά καταστρέφονταν. Τα μόνα κομμάτια που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ήταν τα εξωτερικά ημικυλινδρικά μέρη.

⁵⁸ Σχετικά με την περιγραφή των διαφόρων μεθόδων ανοίγματος των παπύρων βλ. M. Capasso, *Manuale di papirologia ercolanese*, Lecce, Galatina Congeto Editore, 1991, σσ. 87 – 116.

Στην προσπάθειά του να βελτιώσει τη μέθοδο ανάγνωσης, ο Paderni εφήρμοσε έναν λιγότερο καταστρεπτικό τρόπο ξετυλίγματος των κυλίνδρων. *Scorzatura parziale* ονομαζόταν η μέθοδος, στηριζόμενη στη μερική τομή του παπυρικού ρολού. Χαρακτηριστικά μ' αυτόν τον τρόπο ο Paderni έκοβε το εξωτερικό του παπυρικού κυλίνδρου έως ένα σημείο. Προϊόν αυτής της μεθόδου, ήταν ημικυλινδρικά κομμάτια από το εξωτερικό περίβλημα του παπύρου, χωρίς να φθαρεί το εσωτερικό μέρος, το λεγόμενο *midolo* («μεδούλι») του παπύρου⁵⁹. Και αυτός όμως ο τρόπος δεν ήταν αποδοτικός και δεν ευνόησε παραγωγικά την έρευνα, καθώς δημιουργούσε προβλήματα με τις ατέλειές του.

Απάντηση στις καταστροφικές αυτές μεθόδους, αποτέλεσε η επινόηση του Γενοβέζου μοναχού Antonio Piaggio (1713 – 1796). Η επινόηση αυτή αφορούσε ένα είδος μηχανής που κατάφερε με σχετική ευκολία να ανοίγει επιτυχώς τα παπυρικά ρολά. Η χρήση της ξεκίνησε το 1753 και έφτασε να λειτουργεί έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η «λογική» του ξετυλίγματος βασιζόταν σε μια σειρά από βήματα. Ειδικότερα: αρχικός στόχος ήταν να εντοπιστεί η άκρη (αρχή) του εξωτερικού μέρους του παπύρου, και αφού επιτυγχάνονταν αυτό, στη συνέχεια κολλούσαν με κόλλα στην πίσω πλευρά του παπύρου δέρμα ζώου ή αντίστοιχα τεχνητή μεμβράνη και εφαρμόζαν επίσης σχοινιά προκειμένου να τον κρατούν σταθερό. (Ο αριθμός των σχοινιών και η έκταση όπως και ο τύπος μεμβράνης, καθορίζονταν κάθε φορά από το μέγεθος αλλά και την κατάσταση του παπυρικού ρολού).

Με το πέρασμα των χρόνων η πρακτική αυτή εγκαταλείφθηκε και σταδιακά οι υπεύθυνοι της βιβλιοθήκης, της *Officina*, για την ομαλή λειτουργία της παραπάνω μεθόδου κατέληξαν στο να κόβουν κάθε τόσο

⁵⁹ Περί της μεθόδου του C. Paderni βλ. M. Capasso, *Manuale di papirologia ercolanese*, Lecce, Congedo, 1991, σσ. 89-90.

κομμάτια από τον πάπυρο που σταδιακά ξετυλίγονταν, τα οποία κομμάτια στη συνέχεια φρόντιζαν να τα κολλήσουν πάνω σε ένα είδος χαρτονιού που στην πορεία το στερέωναν πάνω σε ένα κομμάτι ξύλινης πλάκας. Αυτός ο τρόπος διαχείρισης των παπύρων και η τοποθέτησή τους μέσα σε γυάλινες μεταλλικές θήκες, ευνόησε στην ασφαλή διατήρησή τους έως τις μέρες μας.

Αναμφίβολα η μέθοδος του Piaggio ήταν αρκετά ασφαλής καθώς με σημαντικά ποσοστά ακρίβειας κατάφερε επιτυχώς να ξετυλίξει μεγάλο αριθμό παπύρων χωρίς να προκαλεί περαιτέρω φθορές. Για αρκετά χρόνια χρησιμοποιήθηκε, και βελτιώθηκε τόσο όσο να μπορεί να ξετυλίγει ακόμα και το εσωτερικό των παπυρικών ρολών.

Η μηχανή του Piaggio σταδιακά εγκαταλείφθηκε, καθώς οι ερευνητές άρχισαν να πειραματίζονται σε νέες μεθόδους ανοίγματος. Αυτό συνέβη γιατί η δράση της μηχανής του Piaggio είχε συγκεκριμένες δυνατότητες. Μπορούσε, όπως οι έρευνες έδειξαν, να ανοίξει μόνο έναν ορισμένο τύπο παπυρικών ρολών. Στη μηχανή του Piaggio μπορούσαν να μπουν μόνο εκείνα τα παπυρικά ρολά που είχαν μέτριο βαθμό απανθράκωσης, και συνεπώς το υλικό τους εξωτερικά και εσωτερικά ήταν καλά διατηρημένο, καθώς ο πάπυρος ακόμη διατηρούσε τη συνοχή και την ελαστικότητά του. Όπως όμως προαναφέρθηκε σε παραπάνω χωρίο, το είδος καταστροφής των ευρισκόμενων παπύρων, ποίκιλε ανάλογα με τη θέση που βρέθηκε και την ποιότητα του παπυρικού υλικού. Συνεπώς αποτελούσε επιτακτική ανάγκη η εύρεση ενός νέου και πιο αποδοτικού τρόπου ξετυλίγματος των παπυρικών κυλίνδρων. Στην προσπάθεια εύρεσης όμως νέας μεθόδου, και των δοκιμών που η κάθε μια απαιτούσε, δυστυχώς το κόστος ήταν μεγάλο, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι περισσότερες από αυτές τις μεθόδους ήταν χημικές και αναπόφευκτα κατέστρεφαν τα παπυρικά ρολά⁶⁰.

⁶⁰ M. Capasso, (1991) *ό.π.*, σσ. 103 – 110.

Αξιοσημείωτη ήταν η μέθοδος του A. Fackelmann, η οποία εφαρμόστηκε στη δεκαετία του 1960. Στόχος αρχικός της μεθόδου ήταν να δημιουργήσει κάποια ελαστικότητα στον απανθρακωμένο κύλινδρο με την επάλειψή του με χυμό παπύρου. Έπειτα με τη βοήθεια ενός ηλεκτρικού λαμπτήρα ανέπτυσσε θερμότητα και ηλεκτρομαγνητισμό που συνέβαλλαν στην σταδιακή αποκόλληση των στρωμάτων του παπυρικού ρολού. Το επόμενο και πιο σημαντικό βήμα ήταν η αποκόλληση των στρωμάτων με μεταλλική βελόνα και με τη χρήση του στατικού ηλεκτρισμού, και η προσεκτική τοποθέτηση αυτών των κομματιών, ανάμεσα σε δύο προστατευτικά γυαλιά. Ακόμη όμως και σ' αυτή την περίπτωση οι συνέπειες δεν ήταν ευνοϊκές, καθώς αυτού του είδους η πρακτική απέβη μοιραία για τους πολύ ευαίσθητους παπύρους, καθώς με το πέρασμα των χρόνων η γραφή των ξεθώριαζε ή χάνονταν.

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να υπογραμμιστεί πως το πρόβλημα του ξεθωριάσματος της γραφής δεν εμφανίστηκε μόνο στους παπύρους που ανοίχτηκαν με τη μέθοδο του Fackelmann, αλλά σημειωτέον ότι παραμένει έντονο και με τους ήδη ανοιγμένους κυλίνδρους. Πάπυροι που διαβάζονταν πριν από μερικές δεκαετίες με το πέρασμα των χρόνων γίνονται ολοένα και πιο δυσανάγνωστοι⁶¹.

Εκφράστηκε ως πιθανή εκδοχή για το ξεθώριασμα της γραφής, η μελάνη που χρησιμοποιούνταν στους παπύρους του Herculaneum. Ενδεχομένως, το είδος της μελάνης που χρησιμοποιούνταν στους παπύρους αυτούς ήταν ανθρακικής υφής μελάνη που εξαφανίζεται δίχως να αφήνει ίχνη με το πέρασμα του χρόνου⁶².

⁶¹ F. Stürmer et al, «Ink in Herculaneum», *Cr. Erc.* 20, (1990), σ. 183.

⁶² Πρόσφατες μελέτες αναφορικά με το είδος της μελάνης έδειξαν υψηλές συγκεντρώσεις μολύβδου στη μελάνη (έως 84 μικρογραμμάρια ανά τετραγωνικό εκατοστό) που παραπέμπουν σε σκόπιμη χρήση μεταλλικής μελάνης. Το γεγονός αυτό ίσως να δώσει λύση στην καλύτερη ανάγνωση και διατήρηση των παπύρων σύμφωνα με τα νέα τεχνολογικά μέσα των επιστημόνων.

Ως απάντηση όλων των παραπάνω μεθόδων ήρθε να αποτελέσει η μέθοδος Osloensis, της οποίας άξιος επινοητής της υπήρξε ο παπυρολόγος Knut Kleve⁶³. Η μέθοδος του Kleve ίσως θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η πιο κατάλληλη για την επίτευξη της προσέγγισης των παπύρων.

Χαρακτηριστικά ο Kleve, εμπνευσμένος από την μέθοδο του Piaggio, κάνει μια σημαντική επέκταση αναφορικά με τη δική του μέθοδο όσον αφορά την επεξεργασία του παπύρου στο άνοιγμά του και στη μετέπειτα μη καταστροφική διατήρησή του. Ειδικότερα η μέθοδός του περιλαμβάνει τη χρήση μιας κολλώδους ουσίας με βάση οργανική που δεν κατέστρεφε τον πάπυρο, και την χρήση ενός ειδικού χαρτιού (γιαπωνέζικο χαρτί).

Η ειδική επεξεργασία της κόλλας σε αντιστοιχία με την κατάσταση του κάθε παπύρου βοηθά σημαντικά στο ξετύλιγμά τους. Η περιεκτικότητα της κόλλας σε οξύ και ζελατίνα «βρέχει» το εξωτερικό περίβλημα του παπυρικού κυλίνδρου, ενώ ταυτόχρονα το γιαπωνέζικο χαρτί που έχει τυλιχθεί γύρω του βοηθάει αποτελεσματικά στο ξετύλιγμα του χωρίς ιδιαίτερες απώλειες. Ο πάπυρος αποκολλάται, εφόσον η κόλλα έχει στεγνώσει, στο χαρτί.

Ιδιαίτερα αποτελεσματική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η μέθοδος που ακολούθησε ο Kleve, και αρκετά έξυπνη. Η αποτελεσματικότητά της κρίθηκε ευνοϊκά, καθώς επιτεύχθηκε το άνοιγμα παπύρων με υψηλό δείκτη απανθράκωσης. Συγκριτικά με τη μέθοδο του Piaggio σίγουρα η επινοήση του Kleve ήταν ένα βήμα πιο μπροστά, αν κρίνουμε τα αποτελέσματά της. Εντούτοις η πρακτική της στο πέρασμα των χρόνων συνάντησε δυσκολίες, καθώς στην πορεία δεν είχε πάντοτε τα επιθυμητά αποτελέσματα, γι' αυτό οι ερευνητικές ομάδες στράφηκαν στην αναζήτηση νέας μεθόδου.

⁶³ K. Kleve, A. Angeli, M. Capasso "Three technical guides to the Papyri of Herculaneum", *Cr. Erc.* 21 (1991), σσ. 111 – 124.

Το 1969, ο Marcello Gigante ίδρυσε το Διεθνές Κέντρο Μελέτης του *Herculaneum Papyri* (*Centro Internazionale per lo Studio dei Papyri Ercolanesi*, CISPE) με σκοπό να επιτύχει την επανέναρξη των ανασκαφών στη βίλα των παπύρων και να ασχοληθεί με τα παπυρικά κείμενα του *Herculaneum*, ενώ το 1971 συνέβαλλε καθοριστικά στη δημιουργία διδασκαλίας της Παπυρολογίας του *Herculaneum* και στην ίδρυση του περιοδικού *Chronicles Herculaneum*. Το ίδρυμα ξεκίνησε να χρησιμοποιεί μια νέα μέθοδο ξετυλίγματος, τη μέθοδο «Όσλο». Βάσει αυτής της μεθόδου η ομάδα CISPE διαχώρισε μεμονωμένα στρώματα του παπύρου. Αυτός ο τρόπος ξετυλίγματος δεν ήταν εξ ολοκλήρου αποτελεσματικός καθώς ένας από τους κυλίνδρους εξερράγη σε 300 μέρη.

Από το 1999, οι πάπυροι άρχισαν να ψηφιοποιούνται με την εφαρμογή τεχνικών πολλαπλών φασματικών απεικονίσεων (MSI). Στο έργο της ψηφιοποίησης συμμετείχαν διεθνείς εμπειρογνώμονες και εξέχοντες μελετητές. Στις 4 Ιουνίου του 2011 ανακοινώθηκε ότι ολοκληρώθηκε το έργο της ψηφιοποίησης 1.600 Ερκουλανικών παπύρων.

Το 2009 ο ειδικός σε θέματα ηλεκτρονικών υπολογιστών Μπρέντ Σιλς επικεφαλής μιας ομάδας επιστημόνων του Πανεπιστημίου του Κεντάκι, και σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Παπυρολογίας, καταφέρνει να εξετάσει τη φυσική δομή ενός από τους ερκουλανικούς παπύρους, χρησιμοποιώντας μέθοδο παρόμοια με αυτή της αξονικής τομογραφίας. Η χρήση των ακτίνων Χ και του πυρηνικού μαγνητικού συντονισμού για την ανάλυση των αντικειμένων επέτρεπαν να φανούν ελεύθερα τα γράμματα, όμως ήταν απαραίτητο να κατέχει κανείς την απαραίτητη γνώση προκειμένου να τα βάλει στην ορθή σειρά.

Το 2009, το Institut de France, σε συνεργασία με το Γαλλικό Κέντρο Έρευνας Επιστημών, κατάφερε την ανάγνωση δύο παπύρων χρησιμοποιώντας μικροσκοπική τομογραφία ακτίνων Χ (micro-CT). Με αυτή τη μέθοδο

αποκαλύφθηκε η εσωτερική δομή των κυλίνδρων, η οποία ήταν εξαιρετικά συμπαγής και περίπλοκη, ξεπερνώντας τους αυτόματους αλγόριθμους ανοίγματος υπολογιστών που είχε αναπτύξει η ομάδα. Ο υπολογιστής δυστυχώς αδυνατούσε να δει μελάνι στα μικρά δείγματα που απεικονίζονταν διότι το μελάνι με βάση τον άνθρακα δεν είναι ορατό. Έτσι η χειρωνακτική εξέταση μικρών τμημάτων της εσωτερικής δομής των κυλίνδρων αποδείχθηκε πιο επιτυχημένη, αποκαλύπτοντας τις μεμονωμένες ίνες του παπύρου.

Το 2015, ερευνητές με επικεφαλής τον Δρ. Vito Mocella, του Ινστιτούτου Μικροηλεκτρικής και Μικροσυστημάτων (CNR- IMM) του Εθνικού Συμβουλίου της Νάπολης, ανακοινώνουν ότι κατάφεραν να διαβάσουν κάποια γράμματα στο εσωτερικό των παπύρων χωρίς να αναγκαστούν να τους ανοίξουν καταστρέφοντας τους. Η χρήση μιας δεσμίδας ακτίνων Χ (XPCT) από το Ευρωπαϊκό Σύγχροτρον της Γκρενόμπλ αρκούσε για να δημιουργήσει μια αξιοσημείωτη αντίθεση φάσης με τις σαρώσεις XPCT (X-ray Phase-Contrast Fotography). Κατάφεραν λοιπόν να συλλάβουν την πολύ μικρή διαφορά ανάμεσα στις απανθρακωμένες ίνες παπύρου και το αρχαίο μελάνι και μέσω αυτής της αντίθεσης, η οποία είναι ανεπαίσθητη αλλά διακριτή, εισχώρησαν στο εσωτερικό του παπύρου. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ακαδημαϊκοί εκφράζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για την τεχνική του Mocella και των συνεργατών του και για την προσπάθεια ενίσχυσής της. Μάλιστα με στόχο να καταστούν οι σαρώσεις αυτές συναρπαστικές, η ομάδα συνεργάζεται με το Εθνικό Ίδρυμα Επιστημών και την Google για να αναπτύξει λογισμικό το οποίο να είναι σε θέση να ταξινομεί μέσω των μετατοπισμένων επιστολών και να υπολογίζει που βρίσκονται στον κύλινδρο.

Οι προσπάθειες και το ενδιαφέρον της παγκόσμιας επιστημονικής κοινότητας σίγουρα δε σταματούν, καθώς φιλόλογοι, παπυρολόγοι, αρχαιολόγοι από κάθε γωνιά της γης προτίθενται να συνδράμουν στο άνοιγμα

και στην ανάγνωση των παπύρων. Έως σήμερα υπάρχει ανεξερεύνητος πνευματικός πλούτος σε διακόσια περίπου παπυρικά ρολά μεγάλο μέρος των οποίων εμπεριέχουν έργα του Φιλόδημου. Η «βίβλα των παπύρων» θα συνεχίζει να βρίσκεται στο επίκεντρο της επιστημονικής έρευνας καθώς, όπως αναφέρει ο καθηγητής Richard Janko του University College στο Λονδίνο, είναι η μόνη πηγή ποίησης και κριτικής από το 300 π.Χ. έως την εποχή του Χριστού. Το άνοιγμά τους η αποκρυπτογράφησή τους και η διατήρηση του πνευματικού τους πλούτου, αποτελεί στόχο για τους ερευνητές. Η ανάγκη όμως μιας έξυπνης και αποτελεσματικής μηχανής ανοίγματος των είναι ιδιαίτερος δύσκολο ζητούμενο.

Σήμερα μια διεθνής ομάδα που ηγείται από ακαδημαϊκούς του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας εργάζεται στο γνωστό Philodemus Project με σκοπό να διαβαστούν τα κείμενα και να εκδώσουν ένα μέρος της βιβλιοθήκης. Επίσης έχει δημιουργηθεί και η εταιρεία των φίλων του Ερκουλάου (Friends of Herculaneum Society), που προωθεί την ιδέα περαιτέρω ανασκαφών στην περιοχή και καλύτερη φύλαξή της. Αξίζει να αναφερθεί ότι η έρευνα σχετικά με τη ρητορική, την ποιητική αλλά και την ηθική φιλοσοφία του Φιλόδημου βρίσκεται σε εξέλιξη. Στόχος των μελετητών είναι να εκδώσουν 7 τόμους βιβλία του Φιλόδημου *Περὶ ποιητικῆς*, *Περὶ μουσικῆς* και *Περὶ ρητορικῆς* με σύνολο 80.000 λέξεις ελληνικές και επιπλέον, εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις. Ταυτόχρονα στα άμεσα σχέδια των μελετητών είναι ο εμπλουτισμός της βάσης δεδομένων του TLG (Thesaurus Linguae Graece) με έργα του Φιλόδημου για έρευνα διαμέσου του σύμπακτου δίσκου CD-ROM.

Έως αυτό το σημείο όμως δεν είναι δυνατό να μην επιβραβευτούν όλες οι παραπάνω προσπάθειες των ερευνητών. Τα γραπτά του Φιλόδημου αποτελούν το μεγαλύτερο σώμα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας που

έχει μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα⁶⁴, ανοίγοντας ένα καινούργιο κεφάλαιο στην ιστορία της δυτικής σκέψης, φανερώνοντας την επιτήδευση και ποικιλομορφία της αισθητικής κατά το διάστημα της Ελληνιστικής περιόδου. Συνεπώς το γεγονός της ανακάλυψης αλλά και του ανοίγματος των παπύρων, έστω με τις όποιες απώλειες, δεν είναι δυνατό να παραβλέψουμε ότι άνοιξε για την φιλοσοφική έρευνα νέους δρόμους αναζήτησης, σχετικά με την βιβλιοθήκη, ποιός ο δημιουργός της, ποιά η περιεκτικότητά της σε φιλοσοφικό υλικό, ποιό το μέγεθός της, ποιά η τύχη της.

⁶⁴ <http://www.inital.gr/Μεγάλη-Ελλάδα/7759-> ΤΑ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ.

Δ. Η διάταξη των έργων του Φιλόδημου

Κρυμμένη στα βάθη των αιώνων και κάτω από τις στάχτες της βίλας του Πείσωνα κρυβόταν μιας υψίστης σημαντικότητας συγγραφική παραγωγή. Οι ανασκαφές (1752) έφεραν στο φως πλούτο συγγραφικού υλικού και συντέλεσαν στην ανάδειξη μιας νέας φιλοσοφικής φυσιογνωμίας, που ως τότε ήταν γνωστή στους ερευνητικούς κύκλους μόνο από ονομαστικές αναφορές και από τα επιγράμματα της *Anthologia Palatina*, αυτή του Φιλόδημου.

Τα γραπτά του με τη σταδιακή επεξεργασία τους, χωρίς την ενδελεχή και λεπτομερέστατη μελέτη τους, λόγω της ανομοιότητας των πεδίων γνώσης, δεν ευνοούν όπως ήταν αναμενόμενο, σε έναν αξιόπιστο διαχωρισμό, ούτε σε μια άρτια και λογική χρονολογική ακολουθία⁶⁵.

Το δύσκολο έργο της ταξινόμησης αυτής λοιπόν της συγγραφικής παραγωγής, σε καθορισμένες κατηγορίες ή στο χώρο μίας αλλά και παραπλήσιας χρονολογικής σειράς ανέλαβε να πραγματοποιήσει ο Phillipson. Χαρακτηριστικά ο Phillipson δίνει λύση στο υπάρχον πρόβλημα οργανώνοντας το συγγραφικό έργο σε κατηγορίες. Οι κατηγορίες αυτές περιλαμβάνουν κείμενα ρητορικής, ποίησης, μουσικής, λογικής, ηθικής, θεολογίας, ιστορίας της φιλοσοφίας και διατριβές.

Ο τίτλος «διατριβές»⁶⁶ δόθηκε για τα έργα εκείνα που δεν ήταν εφικτό να τοποθετηθούν σε καμία από τις παραπάνω κατηγορίες των γραπτών κειμένων. Οι διατριβές πιο συγκεκριμένα περιλάμβαναν κυρίως διαλόγους (*P. Herc.* 312 και 986). Η προσπάθεια του Phillipson προς διαχωρισμό του φιλοδήμιου έργου βεβαίως και ήταν σημαντική, εντούτοις όμως η τε-

⁶⁵ T.Dorandi, «Filodemo: gli orientamenti della ricerca attuale», *ANRW* II, 36, 4, (1990) σ. 2334.

⁶⁶ *Αυτόθλι..*

χνική που ακολούθησε ήταν λιγάκι ανεπαρκής, κυρίως όσον αφορά τη διατριβή και τους διαλόγους.

Ο Haesler, αξιόλογος μελετητής, πρότεινε μια απλούστερη ταξινόμηση, στηριζόμενη στην αλφαβητική σειρά των υπαρχόντων ή μη τίτλων – επιγραφών του κάθε έργου. Αντιστοίχως η M.Jufresa στηριζόμενη στο γενικό μοτίβο του Phillipson, απλοποιεί και αυτή τη διαδικασία, εγκαταλείποντας τη διάκριση σε «διατριβές», εισάγοντας για τη συνοχή εκείνων των γραπτών έναν τίτλο πιο κατάλληλο, όπως: «Ηθικά συγγράμματα». Ο Schmidt με τη σειρά του, προσαρμόστηκε σε ένα σύστημα αυθαίρετο, το οποίο χωρίς να αναζητά χρονολογικούς προσδιορισμούς, τοποθετεί το ένα έργο πίσω απ' το άλλο απλά.

Άξια όμως προς αναφορά και ίσως προς αποδοχή θα μπορούσε να θεωρηθεί η προσπάθεια του Marcello Gigante, ο οποίος ύστερα από ενδελεχή μελέτη των αποτελεσμάτων της παλαιογραφικής έρευνας του Cavallo, κατάφερε να ανακαλύψει μια χρονολογία παραπλήσια των φιλοδήμιων γραπτών και κατ' επέκτασιν να ανασυνθέσει στο όριο του επιτρεπτού από το υλικό των γραφικών τυπολογίων των παπυρικών κυλίνδρων του Herculaneum, τη θεωρητική και συνάμα τη γραπτή πορεία αλλά και εξέλιξη του Φιλόδημου.

Η συγγραφική παραγωγή του Φιλόδημου υπήρξε πλούσια. Ασχολήθηκε κυρίως με την ιστοριογραφία («Περὶ Ἐπικούρου») αλλά και με βιογραφίες («Σύνταξις τῶν φιλοσόφων»)⁶⁷. Τον συγγραφικό του οίστρο ακολούθησαν ηθικά έργα όπως το «Περὶ ἠθῶν καὶ βίων», του οποίου απέμεινε, ύστερα από την έκρηξη του Βεζούβιου, το «Περὶ παρρησίας»⁶⁸. Ακολούθησε η τριλογία πάνω στα μαθήματα: «Μουσική», «Ρητορική», «Ποιητική», ενώ ήταν

⁶⁷ T. Dorandi, "Filodemo storico del pensiero antico", ANRWII, 36, 4, (1990), σ.σ. 2411 – 15.

⁶⁸ M. Gigante "La storia dell' Epicureismo nei papyri Ercolanesi", *Epicureismo Greco e Romano*, Attici del Congresso Internazionale, ed M. Gigante, vol. I, Napoli, Bibliopolis, 1992 – 1993, σ. 439.

παλαιόθεν γνωστός ως ποιητής ερωτικών επιγραμμάτων, τα οποία είχαν διασωθεί στην Παλατινή Ανθολογία⁶⁹.

Μετά το 50 π.Χ. τοποθετείται το άλλο μεγάλο σύνολο της συγγραφής του, αφιερωμένο στην οργάνωση των ηθικών εννοιών: «*Τῶν ἀντιτασ-σόμενων ἐλαττωμάτων καί ἀρετῶν*» (Περὶ κακιῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων ἀρετῶν), «*Τρόποι ζωῆς*». Στην τρίτη εικοσαετία του αιώνα ανήκουν τα θεολογικά γραπτά («*Περὶ Θεῶν*», «*Περὶ εὐσεβείας*», «*Περὶ προνοίας*»).

Η φιλοδήμεια μελέτη κλείνει με την ηθική, το «*De signis*» (Περὶ σημείων) και το «*De Morte*» (Περὶ θανάτου).

Συγκεκριμένα το φιλοσοφικό έργο του Φιλόδημου αριθμεί τα ακόλουθα θέματα:

α. *Λογικά συγγράμματα*

Περὶ σημείων. Το έργο αποτελείται από τρία μέρη, στα οποία συζητά τους τύπους του αναλογικού διαλογισμού.

β. *Περὶ ρητορικῆς* όπως θα αναλυθεί εκτενέστερα και στη συγκεκριμένη εργασία, το έργο αποτελείται από επτά βιβλία. Στο συγκεκριμένο έργο, θα μπορούσαμε να πούμε περιληπτικά, ότι θέτει τους δικούς του «κανόνες» προκειμένου ο ρητορικός λόγος να καταστεί επιτυχής και λειτουργικός. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, απαιτείται σαφήνεια και ορθή διατύπωση και τοποθέτηση των λέξεων με αποτέλεσμα την σωστή ερμηνεία. Προσκειμένος στις θέσεις του διδασκάλου του Επίκουρου επιδοκιμάζει τη χρεία των τεχνών από τους σοφούς ανθρώπους παρέχοντας τα εκφραστικά εργαλεία για την πραγμάτωση του φιλοσοφικού σκοπού.

γ. *Περὶ ποίησης*. Επίσης για το εν λόγω έργο θα ακολουθήσει μια πιο λεπτομερής αναφορά. Το έργο αποτελείται από πέντε βιβλία. Μόνο για το τέταρτο και το πέμπτο βιβλίο υπάρχουν στοιχεία. Ο Φιλόδημος υποστηρί-

⁶⁹ Γ.Ε. Καραμανώλης, (2004) *ό.π.*, σσ.51-209.

ζει ότι η ποίηση δεν έχει μια ηθικό-παιδαγωγική λειτουργία. Μπορεί να προκαλέσει ένα είδος ηδονής το άκουσμά της ή το ανάγνωσμά της, εντούτοις δύναται να διδάξει και να παρουσιάσει εμμέσως την αλήθεια. Απόψεις οι οποίες συνάδουν με αυτές του Επίκουρου.

δ. *Περὶ μουσικῆς*. Είναι ένα ακόμη έργο για το οποίο θα γίνει μια προσπάθεια προσέγγισής του. Το έργο αποτελείται από τέσσερα βιβλία. Στο πρώτο βιβλίο, αναφέρονται οι απόψεις του Περιπάτου, της Ακαδημίας και της Στοάς για την μουσική. Στα επόμενα τρία βιβλία ο Φιλόδημος τοποθετείται αρνητικά έναντι των ιδεών των συγγραφέων των σχολών αυτών. Για τον επικούρειο φιλόσοφο, η μουσική δεν ασκεί καμία ηθική επίδραση και δεν οδηγεί τον άνθρωπο προς την απόκτηση της αρετής, όμως η τέχνη της μουσικής μπορεί να διεγείρει θετικά την ψυχική διάθεση του ακροατή.

ε. *Θεολογικά συγγράμματα*. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται τρία έργα του Φιλόδημου.

i) *Περὶ Θεῶν*. Το έργο αποτελείται από τρία βιβλία, από τα οποία μόνο τα δύο έχουν διασωθεί. Το πρώτο με τίτλο «Περὶ θεῶν ἀγωγῆς».

ii) *Περὶ εὐσεβείας*. Το έργο αποτελείται από δύο βιβλία. Στο πρώτο βιβλίο, το οποίο αποτελείται από τρία μέρη, ο Φιλόδημος προβαίνει σε μία κριτική των μύθων και της θεολογίας των φιλοσόφων και ποιητών, όπως του Ομήρου, Ησιόδου, Μίμνερμου, Θαλή, Πινδάρου, Καλλίμαχου, Αντίμαχου, Πρόδικου, Δημόκριτου και κυρίως των Στωϊκῶν. Το δεύτερο βιβλίο πραγματεύεται τις ιδέες του Επίκουρου περί αληθούς ευσεβείας. Οι θεοί υφίστανται και παρόλο που δεν αναμειγνύονται στα ανθρώπινα πρέπει να λατρεύονται σύμφωνα με τους νόμους της πόλεως. Οι άνθρωποι δεν πρέπει να προσδοκούν το καλό ούτε το κακό δηλαδή να μην ελπίζουν μάταια στην ανταμοιβή ούτε να φοβούνται την τιμωρία τους.

iii) *Περὶ προνοίας*. Πρόκειται για αδημοσίευτο έργο, του οποίου ο τίτλος δεν έχει διασωθεί. Τα διασωθέντα αποσπάσματα φαίνεται πως ανήκουν στο έργο «*Περὶ Προνοίας*».

στ. *Σύνταξις τῶν φιλοσόφων*. Το έργο είναι εκτενές και ογκώδες. Αποτελείται από δέκα τουλάχιστον βιβλία. Το δέκατο βιβλίο πραγματευόταν τις δοξασίες των Επικουρείων σύμφωνα με πληροφορίες που δίνονται από τον Διογένη τον Λαέρτιο. Η *Σύνταξις των φιλοσόφων* αποτελεί μεγάλο διδακτικό εγχειρίδιο, το οποίο προοριζόταν προς χρήση όχι μόνο των επικούρειων, αλλά για ολόκληρη την πνευματικά καλλιεργημένη κοινωνία της Ρώμης και της Ιταλίας γενικότερα.

ζ. *Περὶ Ἐπικούρου*. Πρόκειται για μία πραγματεία δύο τουλάχιστον βιβλίων που ασχολείται με την ζωή και τη διδασκαλία του Επίκουρου.

η. *Πρὸς τοὺς [ἐταίρους]*. Στο έργο αυτό ο Φιλόδημος εγείρει μομφή κατά εκείνων των επικούρειων φιλοσόφων, των σοφιστών, οι οποίοι διαφοροποιήθηκαν από την διδασκαλία του Κήπου.

θ. *Περὶ Στωϊκῶν*. Ο Φιλόδημος στρέφεται κατά των στωϊκῶν φιλοσόφων Ζήνωνος του Κιτιέως και του Κυνικού Διογένους του Σινωπέως, οι οποίοι συνέγραψαν έργο με τίτλο «Πολιτεία». Το έργο αυτό είναι σημαντικό, γιατί αποτελεί μια πηγή πληροφοριῶν για τις δοξασίες των στωϊκῶν και των κυνικῶν.

ι. *Ἠθικά συγγράμματα*. Κατά την τελευταία περίοδο της συγγραφικής του δραστηριότητας ανάγονται δύο έργα περί ηθικής, των οποίων το περιεχόμενο παρουσιάζει μια μεγάλη ομοιότητα. Πρόκειται για το έργο «*Περὶ φιλοσοφητέου εἶναι*» και τα τέσσερα βιβλία του έργου «*Περὶ θανάτου*». Από το τελευταίο έργο έχει σωθεί μόνο ο επίλογος του τέταρτου βιβλίου. Ο θάνατος σύμφωνα με τον Φιλόδημο, είναι κοινός σ' όλους τους ανθρώπους, ισχυρούς και αδύναμους. Κατά συνέπεια δεν θα πρέπει να προκαλεί φόβο και δέος στους ανθρώπους.

ια. *Διατριβαί*. [Εισηγητής του νέου φιλολογικού είδους , της διατριβής, υπήρξε ο Κυνικός Βίων ο Βορυσθένης (περ.335-245 π.Χ.),⁷⁰ ο οποίος εγκατέλειψε την αυστηρότητα και τη ακαμψία της κυνικής φιλοσοφίας και άρχισε να χρησιμοποιεί ως μέσο φρονηματισμού την διακωμώδηση και τον ηθικό έλεγχο.]

Μερικές από τις διατριβές του είναι:

1. Περί του καθ' Όμηρον αγαθοῦ βασιλέως (*P.Herc.* 1507)
2. Περί σημειώσεων (*P.Herc.* 1065)
3. Περί ἀρετῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων κακιῶν (*P.Herc.* Paris) περιλάμβανε τουλάχιστον δέκα βιβλία (το 9^{ον} βιβλίο αποτελεί ο *P. Herc.* 1424, περί οικονομίας)
4. Περί ἠθῶν καὶ βίων
5. Περί ὀργῆς (*P.Herc.* 182)
6. Περί παρρησίας (*P.Herc.* 1471)
7. Περί φθόνου
8. Περί ὑπερηφάνειας
9. Περί κολακείας
10. Περί οικονομίας
11. Περί πλούτου

Τέλος ο Φιλόδημος είχε συνθέσει *Επιγράμματα*. Τα επιγράμματα αρχικά ήταν μία επιγραφή σε ένα αντικείμενο η κάποιο σημείο. Στην πρώτη περίοδο οι επιγραφές ήταν ἑμμετρές και ανώνυμες, σε ελεγειακό δίστιχο. (Ο πρώτος γνωστός επιγραμματοποιός είναι ο Σιμωνίδης ο Κείος (557/56-468 π.Χ.) που έγραψε επιτύμβια επιγράμματα στους πεσόντες των Περσικών πολέμων.) Η γνώση που έχουμε σήμερα για τα επιγράμματα οφείλεται σε δύο πηγές: στην Παλατινή Ανθολογία (1813-1817) που φυλάσσεται στη βιβλιο-

⁷⁰ Βλ. σχετικά J.F. Kindstrand «*Bion of Borysthenes: A Collection of the fragments with Introduction and Commentary*», Ουψάλα, Στοχόλημη: Almqvist & Wiksell International, distr. 1976.

θήκη της Χαϊδελβέργης και την Πλανούδια Ανθολογία (1301)⁷¹. Τριάντα ποιήματα και στις δύο ανθολογίες ανήκουν στον Φιλόδημο. Ο Φιλόδημος γράφει ερωτικά ποιήματα εξιστορώντας ερωτικά πάθη, όταν αυτά έχουν καταδικαστεί από το Επίκουρο με το σκεπτικό ότι υπονομεύουν ή αντιστρατεύονται το ιδεώδες της αταραξίας. Το σκεπτικό είναι ότι πρέπει να υπήρχε συνείδηση μεταξύ των επικουρείων ότι η ποίηση αποδίδει τη ζωή, ενώ η φιλοσοφία την ερμηνεύει και την προσανατολίζει.

⁷¹ Μπάνεβ Γκέντσο, «Παλατινή Ανθολογία», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Μ. Ασία, 2003. URL: <http://www.ehw.gr/l.aspx?=5683>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΦΙΛΟΔΗΜΕΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Α. Ο Φιλόδημος ως ιστορικός και μεταφραστής της αρχαίας φιλοσοφίας

Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενα σημεία της εργασίας, η συγγραφική δραστηριότητα του Φιλόδημου ήταν μεγάλη. Υπήρξε μεταφραστής, αλλά και ιστορικός της αρχαίας φιλοσοφίας. Ο πυρήνας των πρώτων έργων του αφορούσε τη φιλοσοφική ιστοριογραφία. Το έργο μεγαλύτερης πνοής αφιερωμένο από τον Φιλόδημο σε μια αντικειμενική και ειλικρινή ανάλυση των φιλοσοφικών σχολών είναι η «Σύνταξις τῶν φιλοσόφων»⁷². Πρόκειται για ένα εκτενές και ογκώδες έργο, το οποίο αποτελείται από δέκα τουλάχιστον βιβλία (αναφερόμενο από τον Διογένη Λαέρτιο). Το δέκατο βιβλίο πραγματευόταν δοξασίες των επικουρείων.

Σ' αυτό το σύνολο των βιβλίων στάθηκε δυνατό να ενταχθούν και να καταλογιστούν, με περισσότερο ή λιγότερο περιθώριο σιγουριάς, μερικά ρολά περγαμηνών –παπύρων. Ειδικότερα: ο *P.Herc.* 1021 και 164 (*Academicorum Index*), *P.Herc.* 1018,339,155 (*Stoicorum Index*), *P.Herc.* 1780 (*Epicureorum Index*) και οι *P.Herc.* 327 και 1508 («Διαδοχαί» σχετιζόμενες με τις ελεατικό – αβδηρικές ή Πυθαγόρειες σχολές). Οι πάπυροι *P.Herc.* 495 και

⁷² Ο τίτλος μας είναι γνωστός από τον Διογένη τον Λαέρτιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Δ.Λ. αντλεί ξεκάθαρα στοιχεία από τον Φιλόδημο για τον Πολύαινο μαθητή του Επίκουρου. Χαρακτηριστικά στο 10^ο βιβλίο, σελ. 24 σε μετάφραση αναφέρεται: «Μαθητής του Επίκουρου υπήρξε και ο Πολύαινος από τη Λάμψακο, γιος του Αθηνόδωρου, άνδρας αξιαγάπητος, όπως λέει ο Φιλόδημος και η σχολή του». Συνεπώς μια λογική σκέψη, που προκύπτει είναι ότι ο Δ.Λ. χρησιμοποίησε απ' ευθείας τα βιβλία του «Σύνταξις τῶν Φιλοσόφων» για τον Επίκουρο και τους Επικούρειους. Σ' αυτό το σημείο αξιοπρόσεχτο θεωρείται και το γεγονός ότι τόσο η «Σύνταξις» του Φιλόδημου όσο και οι «Βίοι τῶν Φιλοσόφων» του Δ.Λ. εκτείνονταν σε δέκα βιβλία, και η εύλογη απορία που προκύπτει είναι αν ο Φιλόδημος ήταν εκείνος που ενδεχομένως προμήθευσε στο Δ.Λ. ένα πρότυπο γραφής και μέτρου. Βλ. σχετικά M. Gigante, *Philodemus in Italy: "The Books from Herculaneum"*, United States, University of Michigan Press, 2002, σσ.21-22.

558 σχετικά με τον Σωκράτη και τη σχολή του δημιουργούν αμφιβολίες για το αν θα μπορούσαν να ενταχθούν στο δεκάτομο έργο.

Η «Σύνταξις» αποτελεί ένα μεγάλο «θεσμικό» - «διδασκτικό» εγχειρίδιο, το οποίο προοριζόταν προς χρήση όχι μόνο των επικουρείων, αλλά για ολόκληρη την πνευματικά καλλιεργημένη (διανοούμενη) κοινωνία της Ρώμης και της Ιταλίας γενικότερα, η οποία είχε σχηματιστεί πάνω στην Ακαδημαϊκή παράδοση, της οποίας ο Κικέρων επρόκειτο να γίνει ο πιο έγκυρος αντιπρόσωπος.

Ακολουθεί ένα ιστορικού περιεχομένου έργο, βασισμένο σε καλές χρονολογικές βάσεις και εμπνευσμένο από τον θεμελιώδη κανόνα των «διαδοχών». Πιο συγκεκριμένα: Το «*Academicorum Index*»⁷³, σχεδιαγραφεί την ιστορία της ακαδημαϊκής σχολής του Πλάτωνος μέχρι τον Αντίοχο από την Ασκαλώνα και τους μαθητές του. Το «*Stoicorum Index*», την ιστορία της στωϊκής σχολής από τον Ζήγωνα από το Κίτιο μέχρι και τον Παναίτιο. Στο «*Epicureorum Index*» γίνεται αναφορά στους διαδόχους του Κήπου. Σίγουρα τα υπολείμματα των παπύρων δεν είναι πολλά, όμως αδιαμφισβήτητα είναι αρκετά ώστε να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι το περιεχόμενό τους ήταν κατ' εξοχήν ιστορικό – βιογραφικό⁷⁴.

Στην ίδια κατηγορία κειμένων είναι δύσκολο να καταταχθούν τα δεδομένα του *P.Herc. 1746* όπου γίνεται ίσως μνεία στη «σχολή» του Ναυσικράτη⁷⁵, ούτε το ανώνυμο «Βίος» του επικούρειου Φιλωνίδη από τη Λαοδικεία (*P.Herc. 1044*), του οποίου η πατρότητα διεκδικήθηκε από τον Δημήτριο Λάκωνα σύμφωνα με τον Phillipson⁷⁶.

⁷³ T. Dorandi, "Filodemo storico del pensiero antico", *ANRWII*, 36, 4,(1990) σσ. 2413 – 16.

⁷⁴ Ο Διογένης Λαέρτιος χρησιμοποίησε τα ιστορικοφιλοσοφικά έργα του Φιλόδημου (βλ. αναφορά του στον Φιλόδημο, Διογ. Λαέρτιος 10.3, 10.24).

⁷⁵ M. Gigante, (1985), *ό.π.* σσ. 14 – 16.

⁷⁶ Το έργο δίδει αποσπασματικά το «Βίο» του Επικούρειου Φιλωνίδη, καταγόμενου από τη Συρία, φιλοσόφου στην αυλή των Σελευκιδών και έξοχου μαθηματικού. Ίσως το καλύτερο θα ήταν να ενταχθεί στην ιστορία της φιλοσοφικής βιογραφίας της Ελλη-

Β. Αφιέρωμα του Φιλόδημου στην ιστορία του Επίκουρου και του Επικουρισμού

Στη ζωή του Επίκουρου ο Φιλόδημος αφιέρωσε μια πραγματεία «Περὶ Ἐπικούρου» χωρισμένη σε τουλάχιστον δύο βιβλία. Το έργο διατηρείται αποσπασματικά, ενώ προσπάθειες να το επεξεργαστούν και να το ερμηνεύσουν έγιναν από τον Domenico Bassi (διευθυντής dell' Officina dei papiri ercolanesi) αρχικά και στη συνέχεια από τον Vogliano και τον Phillipson, ο οποίος προσπάθησε και να το μεταφράσει. Το περιεχόμενο της πραγματείας είναι καθαρά εγκωμιαστικό και έχει ως βάση επιστολικά έγγραφα του Επίκουρου. Χαρακτηριστικά στον *P.Herc.* 1232 υπάρχουν υπολείμματα μερικών επιστολών του Επίκουρου απευθυνόμενες στον Μητροδώρο⁷⁷, στον Πολύαινο και σε ένα τρίτο ακόμη πρόσωπο που δεν αναφέρει το όνομά του.

Οι επιστολές αποτελούσαν μια τοποθέτηση στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και θεών, με αναφορά στο θέμα του θανάτου, ενώ παράλληλα αποκάλυπταν ένα είδος πολεμικής εναντίον των αντίπαλων σχολών (*P.Herc.* 1289), ιδιαίτερα κατά του Τιμοκράτους, αδερφό του Μητροδώρου και αποστάτη από τον Επικουρισμό, και κατά ενός αστρολόγου – γεωμέτρη, από την Κύζικο.

Βιογραφικές προθέσεις είναι δυνατόν να διακρίνουμε επίσης στο γραπτό «πε[ρι] τῶν [.] Ἐπικ[ο]ύρου τε | καὶ τῶν ἄλλων [ν] | πραγματεῖαι μνημ[άτων]» («πραγματεία σε ντοκουμέντα του Επίκουρου και μερικών

νιστικής εποχής, εφόσον παραμένει το μοναδικό αντίγραφο που ανάγεται στην αλεξανδρινή εποχή.

⁷⁷ Ο πρώτος μετά τον Επίκουρο, φίλος στενός του ιδρυτή του Κήπου, ο οποίος καταγόταν από την Λάρνακα. Έργα του: «Περὶ εὐγενείας», «Πρὸς τοὺς ἰατρούς» 3 βιβλία, «Περὶ αἰσθήσεων», «Πρὸς Τιμοκράτην», «Περὶ μεγαλοψυχίας», «Περὶ τῆς Ἐπικούρου ἀρρώστειας», «Πρὸς τοὺς διαλεκτικούς», «Πρὸς τοὺς σοφιστές», 4 βιβλία, «Περὶ τῆς ἐπί σοφίαν πορείας», «Περὶ τῆς μεταβολῆς», «Περὶ πλούτου», «Πρὸς Δημόκριτον». Διογ. Λαέρτιος «Ὁ βίος τοῦ Ἐπικούρου» (10, 1-34).

άλλων»), ομολογουμένως μια συλλογή επιστολών του Επίκουρου εξαιρετικής αξίας.

Ο Φιλόδημος, όπως ήδη έχει επισημάνει ο Lucio Spina, διακρίνεται από μια συγγραφική διάθεση, κυρίως ιστορικο – βιογραφική. Με την αναπαγωγή των επιστολικών αποσπασμάτων του Επίκουρου ο Φιλόδημος προσπαθεί να αποκαλύψει τα βιογραφικά γεγονότα του Δασκάλου και των προσώπων που ήρθαν σε άμεση επαφή μαζί του⁷⁸.

Μάλιστα οι περισσότερες επιστολές – γράμματα, τα περισσότερα χρονολογημένα με το όνομα του άρχοντα στον οποίο απευθύνονταν, αποδεικνύουν την επικοινωνία του Επίκουρου με τους κοινωνικά εύπορους πολίτες, προβάλλοντας το αίτημα σ' αυτούς να συντηρήσουν τον Κήπο και να βοηθήσουν εκείνους που πραγματικά είχαν ανάγκη εφαρμόζοντας το σύστημα των συντάξεων, των γενναιόδωρων προσφορών- χορηγιών.

Άξιο αναφοράς αποτελεί από το «πραγματῖαι» στο *P.Herc.* 1418 το κείμενο μέσα στο οποίο υπάρχει ανάλογη συλλογή επιστολικών αποσπασμάτων, πάντα ίσως και με την επιφύλαξη ότι ενδεχομένως δεν είναι έργο του Φιλόδημου, διότι το δείγμα γραφής τοποθετείται μάλλον έναν αιώνα πριν.

Επιστολικά αποσπάσματα διατηρήθηκαν και σε άλλους παπύρους, όπως στο *P.Herc.* 118, 1787, 310, 1418. Σύμφωνα όμως με τον Wilhelm Crönert τα αποτελέσματα της έρευνας δεν έχουν ολοκληρωθεί, ώστε να ειπωθεί με ακρίβεια ποιος ήταν ο πραγματικός συγγραφέας ή αν αποτελούσαν αντίγραφο προϋπαρχόντων κειμένων⁷⁹.

⁷⁸ L. Spina «Il tratto di filodemo su Epicuro e gli altri » *PHerc.1418 Cr.Erc.7*, (1997), σσ.43-83.

⁷⁹ M. Gigante – W. Schmid «*Glossarium Epicureum*», Ρώμη, Edizioni dell' Ateneo, 1977.

Γ. Δύο πολεμικά γραπτά της φιλοδημίας παραγωγής

i) *Περὶ τῶν Στωϊκῶν*

ii) *Πρὸς τοὺς [ἑταίρους]*

«Οἱ Στωϊκοί» εἶναι παραδομένοι σε δύο αντίτυπα, που ο τρόπος τους μαρτυρά μια πρόχειρη σύνταξη τόσο στον τρόπο γραφής, όσο και στην έκδοσή τους⁸⁰. Τα δύο πολεμικά γραπτά ἔχουν δύο συνδυαστικά σημεία συζήτησης. Πιο συγκεκριμένα ο Φιλόδημος μέσω των βιογραφικών αποσπασμάτων της ζωῆς του Ζήνωνος του Κιτιέως, πραγματοποιεῖ την πολεμική του ἐναντίον των «Πολιτειῶν» του Ζήνωνος ἀπ' τη μια και του Διογένη του Σινωπέως ἀπ' την ἄλλη, προσεγγίζοντας τα κοινὰ αρνητικά χαρακτηριστικά των ἔργων τους.

Ἀξιο προσοχῆς ἀποτελεῖ ἡ υπεράσπιση, κατὰ κύριο λόγο της «Πολιτείας» του Ζήνωνος, της οποίας ἡ αυθεντικότητα ἀδίκως ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ μερικούς νεότερους στωϊκούς⁸¹, και κατόπιν ἐκείνης του Διογένη. Μέσω της μεθοδευμένης σύγκρισης ἐπιτρέπεται στον Φιλόδημο να φανερώσει τις σκέψεις του υπερασπιζόμενος ἔτσι τους επικούρειους ἀπὸ ἀτιμωτικές ἠθικές κατηγορίες. Το εγχείρημά του δεν ἦταν και τόσο ἀπλό, εἶχε ὅμως ουσιαστικά ως στόχο να ἀναπαράγει τα πιο δύσκολα σημεία της κριτικῆς των ἀντίστοιχων θεωριῶν, ἀποσκοπώντας στην ἀνατροπὴ των θέσεων των στωϊκῶν που στάθηκαν ἐχθρικοί ἀπέναντι στον Ἐπίκουρο και τη σχολή του.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ «Πολιτεία» του Ζήνωνος, θεωρήθηκε ἀπὸ επικριτῆς στωϊκούς⁸², ως καρπὸς ἀπειρίας ἢ υιοθέτησης ἀκραίων κυνικῶν ἀντι-

⁸⁰ Μια ολοκληρωμένη ἔκδοση του ἔργου, πραγματοποιήθηκε με την ἐπιμέλεια του Tziano Dorandi.

⁸¹ T. Dorandi, "Filodemo gli stoici", τόμος 12 *P. Herc.* 155, (1982), σ. 6.

⁸² Ο Φιλόδημος ἢ οἱ ἀντίπαλοι φιλόσοφοι ἀναφέρουν τη μαρτυρία των ονομάτων που ἔχουν κύρος, σαν ἐπιβίωση «αυτῶν» των δηλώσεών τους π.χ. Ἰερώνυμος, Ἀπολλόδωρος, Εὐφάντος. Ο Ἰερώνυμος ἦταν ἀπὸ τη Ρόδο, ο Εὐφάντος ἐνδεχομένως ἀπὸ τον Ὀλυνθο. (T. Dorandi "Filodemo gli Stoici", 1982, τόμος 12, *P. Herc.* 133, col. VII – VIII).

λήψεων, τοποθετώντας τον Ζήνωνα στις προσωπικότητες άνευ σημασίας. Κατά το Φιλόδημο όμως ακόμη και αν τα πρώτα γραπτά του Επίκουρου είχαν λάθη, η πορεία του όμως επέτρεψε μέσω της εμπειρίας να αναπτύξει ακάθεκτος το έργο του. Παρόμοια συμπεριφορά θα μπορούσε να είχε επιδείξει και ο Ζήνων. Στα έργα του Επίκουρου, όπως υποστηρίζει ο Φιλόδημος, δεν εμπεριέχεται κάτι το ασεβές και σαθρό. Ο Επίκουρος είχε συναρθρώσει τα διάφορα λάθη του μέσα στα νεανικά γραπτά.

Για τον Ζήνωνα όμως, ο οποίος κατηγορήθηκε για άστοχη συγγραφή από τους επικριτές στωϊκούς, σίγουρα προκύπτει το συμπέρασμα ότι έγραψε την «Πολιτεία» στη νεαρή του ηλικία, γεγονός που τον δικαιολογεί, εφόσον ήταν ακόμη κάτω από την επιρροή του κυνικού Κράτητα, παρ' όλα αυτά όμως οι προοπτικές της συγγραφικής του πορείας απέδειξαν ότι δυστυχώς δεν άλλαξε τα αξιώματα και τους κανόνες του. Αποτέλεσμα, η αμφισβήτηση ακόμη και της πατρότητας της «Πολιτείας» η οποία ήταν γεμάτη ασάφειες και ανακρίβειες.

Ωστόσο κατά τον Φιλόδημο, η «Πολιτεία» του Ζήνωνος και γενικότερα ο Ζήνων είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον Στωϊκισμό ως θεμελιωτής της στωϊκής φιλοσοφίας και επιδρά αποφασιστικά στην πολιτική και πνευματική ζωή των Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων. Η Ζήνωνος πολιτεία ως όραμα μιας κοσμόπολης, στην οποία οι άνθρωποι, με μόνο την αρετή τους, χωρίς άλλη διάκριση, μπορούν να ανήκουν ως πολίτες, συνέβαλε ακόμη στη σύλληψη και πραγμάτωση του οικουμενικού κράτους του Μ. Αλεξάνδρου και των διαδόχων του.

Περίπου στο ίδιο μοτίβο κινήθηκε η προσπάθεια του Φιλόδημου να αναδείξει και να κάνει αποδεκτή την αυθεντικότητα της «Πολιτείας» και του κυνικού Διογένους, σε εκείνους τους στωϊκούς (για τους οποίους δεν γίνεται καμία ονομαστική αναφορά) που ήταν προσκολλημένοι στον «ορθόδοξο Στωϊκισμό».

Ως δημιούργημα του κυνικού Διογένους, επιβεβαιώνουν ότι είναι η «Πολιτεία» στα έργα τους, οι μεγαλύτεροι εκπρόσωποι του Στωϊκισμού, Κλεάνθης, Χρύσιππος, υποσκελίζοντας τις προσπάθειες παραποίησης της πατρότητας του έργου, εκ μέρους όλων των δύσπιστων στωϊκών (για τους οποίους δε γίνεται ονομαστική αναφορά), του Διογένους.

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο επικεντρώνεται και η πολεμική του Φιλόδημου. Εναντιώνεται στους στωϊκούς που προσκολλημένοι στον «κανονικό» Στωϊκισμό, από τη μια προσπαθούν να υποσκελίσουν τον Ζήνωνα,⁸³ και αυτοκαλούμενοι Σωκρατικοί να ανάξουν τις απαρχές τους απ' ευθείας από τον Σωκράτη⁸⁴, και από την άλλη, αντιμετωπίζει όσους κρίνουν και δεν αποδέχονται το έργο του Διογένους.

Οι αποδείξεις του είναι απτές: χαρακτηριστικά όπως προαναφέρθηκε, Κλεάνθης, Χρύσιππος, Αντίπατρος, υπερασπίζονται μέσω των έργων τους τη γνησιότητα της «Πολιτείας» του Διογένους. Για παράδειγμα: Το έργο «Περὶ Πολιτείας» του Χρύσιππου βρίσκεται σε συνάφεια με την «Πολιτεία» του Ζήνωνος από τη μια πλευρά, ενώ αποτελεί απόδειξη ότι το εκπόνημα του Διογένους από την άλλη, δίνει την αφορμή στον Χρύσιππο να αναδείξει νεωτερισμούς του Διογένους, όπως την κατάργηση του νομίσματος και την απόδοση νομικής ή ηθικής υποστήριξης στους κατώτερους, στο έργο του («πάνω στα πράγματα που δεν είναι καθ' αυτό προτιμητέα», «ενάντια σ' αυτούς που εννοούν με διαφορετικό τρόπο τη νόηση»).

⁸³ Ο Ζήνων φαίνεται ότι είχε ενστερνιστεί βασικές σωκρατικές θέσεις, όπως: την ταύτιση της γνώσης και αγαθότητας, την εξάρτηση της σωστής πράξης από τη γνώση και τη θέση περί του διδακτού της αρετής [(βλ. Α. Α. Long, «Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωϊκοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί» Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1997, σ. 183), (Ελ. Καραμπατζάκη – Περούκη, «Ο Ποσειδώνιος και η Αρχαία Στοά», Συμβολή στη μελέτη της στωϊκής φιλοσοφίας, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1998, σ. 211)].

⁸⁴ Οι Στωϊκοί που αναφερόντουσαν στον Σωκράτη, είχανε μια διαδοχή μεταξύ μίας ευνοούμενης σύνδεσης Κυνισμού και Στωϊκισμού, δια μέσου της διαδοχής Σωκράτη – Αντισθένη – Διογένη – Ζήνωνα. Βλ. T. Dorandi, "Filodemo gli Stoici", *Cr. Erc.* 13,(1982), σσ. 91 – 133.

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε σ' αυτό το σημείο ότι ναι μεν ο Φιλόδημος εμμέσως ενισχύει την άποψη της γνησιότητας των δύο έργων του Ζήνωνος και του Διογένους, εκμεταλλεόμενος την ευκαιρία να κάνει την πολεμική του στις στωϊκές και κυνικές θέσεις, και ευθαρσώς αναφερόμενος στις θέσεις που αναπτύσσονται στις «Πολιτείες» των δύο για το γυναικείο ιδεώδες⁸⁵, να ασκήσει αυστηρή κριτική στον προσηλυτισμό των στωϊκών εξαιρώντας την Επικούρεια Σχολή.

Το έργο «Περὶ Στωϊκῶν» αξίζει να σημειωθεί ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικό, διότι αποτελεί μια πηγή για δύο έργα περί ηθικής, των οποίων το περιεχόμενο παρουσιάζει μια μεγάλη ομοιότητα. Πρόκειται για το έργο «Περὶ τοῦ φιλοσοφητέου εἶναι» και τα τέσσερα βιβλία του έργου «Περὶ Θανάτου». Από το τελευταίο έργο έχει σωθεί μόνο ο επίλογος του τέταρτου βιβλίου.

⁸⁵ Η σύνοψη του περιεχομένου των Πολιτειῶν του Ζήνωνος και του Διογένους, διατηρώντας εκ νέου την προσοχή πάνω στους Στωϊκούς, αν και παραμένει ένα υπόστρωμα υπονοούμενο ως Κυνικό, με αναφορά στην Ελένη, στην Ιοκάστη, στη Φιλομήλα, θα μπορούσε να παρουσιάσει μια αρχική ανάπτυξη του γυναικείου ιδεώδους των Στωϊκών, αλλά κυρίως υπονοεί ξεκάθαρα σαφείς αναφορές σε ιδιαίτερες όψεις της πολεμικής του Φιλόδημου ενάντια στους στωϊκούς και στους κυνικούς. Οι «Ελένες» αναφέρονται στην έννοια της μοιχείας, οι «Φιλομήλες» στην έννοια της πατριαρχίας και οι «Ιοκάστες» στην έννοια της αιμομιξίας. T. Dorandi, "Fillodemo gli Stoici", *Cr. Erc.* 12, (1982) σσ. 91 – 133.

Δ. Διατριβαί

Εισηγητής του νέου φιλολογικού είδους, της διατριβής, υπήρξε ο κυνικός φιλόσοφος Βίων ο Βαρυσθενίτης, ο οποίος εγκατέλειψε την αυστηρότητα και ακαμψία της κυνικής φιλοσοφίας και άρχισε να χρησιμοποιεί ως μέσο φρονηματισμού την διακωμώδηση και τον ηθικό έλεγχο. Για τους επικούρειους είναι χρήσιμος συγγραφέας, αφού είναι «σοφιστής ποικίλος», αντιπροσωπεύει δηλαδή έναν λαμπρό συγγραφέα, ικανό στην μορφή και στην επίπληξη, καθώς και στην παρωδία. Το όριό του συνίσταται στην καθαρή και απόλυτη καταγγελία των κακών συνηθειών και ελαττωμάτων. Κατά την κρίση του Θεόφραστου, ο Βίων ήταν ο πρώτος που έντυσε με ποικιλόχρωμη περιβολή την φιλοσοφία (Ο Βίων ανήκε στα ανήσυχα πνεύματα της ελληνιστικής φιλοσοφίας, εφόσον άρχισε τη φιλοσοφική του μαθητεία με τον σκεπτικισμό και μεταπήδησε στον κυνισμό του Κράτητος «*λαβών τρίβωνα και πήραν*», για να προσελκυστεί στη συνέχεια από τον Θεόδωρο τον Άθεο, της Κυρηναικής σχολής, και να καταλήξει στη συνέχεια ως μαθητής του Θεόφραστου. Επειδή χρησιμοποιούσε ανθηρό και πολυποίκιλο ύφος, ο Ερατοσθένης είπε γι' αυτόν ότι ήταν ο πρώτος που έντυσε τη Φιλοσοφία με ανθηρό φόρεμα. (βλ. Διογένης Λαέρτιος 4.51, 4.52) Δηλαδή την έντυσε με ρούχα γυναίκας ελευθέρων ηθών. Αυτό είναι σίγουρα αποδεκτό, εφόσον ο ίδιος δεν είναι ένας φιλόσοφος με τη στενή έννοια του όρου, και πάνω απ' όλα, δεν είναι οπαδός της θεωρίας του Επίκουρου, εφόσον εκλείπουν σοβαροί λογικοί δεσμοί, από τη στιγμή μάλιστα που ο ίδιος αγνοεί τη φύση των πραγμάτων σύμφωνα με την επικούρεια θεωρία⁸⁶. Ο Βίων δεν επιτέθηκε στους επικούρειους, όπως πιστεύει ο J.F. Kindstrand⁸⁷, αλλά ούτε οι επικούρειοι επιτέθηκαν στον Βίωνα κατά τον Usener. Πρόκειται για χαρακτηριστική περίπτωση α-

⁸⁶ M. Gigante, «Intelli Bione El' Epicureismo ...», *Cr. Erc.* 8, (1998), σσ. 124 – 131.

⁸⁷ J.F. Kindstrand, «*Bion of Borysthene: A Collection of the fragments with Introduction and Commentary*», Ουψάλα, Στοχόλημη, Almqvist & Wiksell International, 1976.

συμβίβαστου πνεύματος και συμπληρώνεται κυρίως από τον Φιλόδημο, ο οποίος αναγνωρίζει, ότι πρόκειται για μια ιδιάζουσα πνευματική προσωπικότητα, όχι μόνο της Ελληνιστικής εποχής, αλλά και της ελληνικής εν γένει γραμματείας.

Έχοντας λοιπόν ως μέντορα του είδους της διατριβής τον Βίωνα, ο Φιλόδημος με τη σειρά του γράφει μια σειρά από ενδιαφέρουσες διατριβές, μέσω των οποίων αποκαλύπτεται ιδιαίτερα ευαίσθητος, αλλά συνάμα αξιοπρόσεκτος ως προς την αποτελεσματικότητα του λαϊκού ύφους, του έντονα ζωηρού και ιδιαίτερα εύκολου στη λήψη και αφομοίωση των ιδεών του (σε επίπεδο λογικής, ηθικής, πολιτικής φιλοσοφίας, θεολογίας, φυσικής, αισθητικής, ρητορικής, ιστορίας της φιλοσοφίας και φυσικά ποίησης) εκ μέρους τόσο ενός εκτεταμένου κοινού όσο και της πνευματική ελίτ.

Ειδικότερα κάνοντας μια μικρή αναφορά στις διατριβές του, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα ακόλουθα: Γύρω στο 50 π.Χ. τοποθετείται η πραγματεία των ηθικών εννοιών, που τιτλοφορείται «*Περὶ ἀρετῶν καὶ ἀντικειμένων κακιῶν*» (*P.Herc. Paris 2*). Η συγκεκριμένη πραγματεία περιλάμβανε τουλάχιστον 10 βιβλία, απευθυνόμενο το καθένα στην εξέταση του αντιτιθέμενου πάθους και αξίας.

Στο 7^ο βιβλίο του «*Περὶ κακιῶν*», ο Φιλόδημος δεν παραλείπει να αναφερθεί, αλλά και να αναπτύξει το θέμα της «κολακείας» (*P.Herc. 222* για την κολακεία: «*Φιλοδήμου | Περὶ Κακιῶν καὶ τῶν | ἐν οἷς εἰσὶ καὶ περὶ ἄ | ζ | ὅ ἐστὶ | Περὶ κολακείας*»).

Η αρετή αντικείμενη στην κολακεία, ήταν για τον Φιλόδημο η αλήθεια. Στόχος του ήταν μια ομαλή σύγκριση μεταξύ του σοφού και του κόλακα, προστατεύοντας έτσι τον Επίκουρο από την κατηγορία της κολακείας έναντι των ισχυρών, ενώ αντίστοιχα ο ίδιος προσπαθεί να προστατεύσει τον εαυτό του και τις σχέσεις του με τον άρχοντα Πείσωνα.

Αντίστοιχα στο 9^ο βιβλίο του ίδιου του έργου αναφερόταν στην «οικονομία». Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα έργα του Φιλόδημου, χωρίς να αποτελεί απλώς ένα ψυχρό δοκίμιο οικονομίας. Έννοιες όπως της κουλτούρας, της ιστορίας, της πίστης, βρίσκουν κατάλληλη έκφραση σε ένα στυλ που αγγίζει τον ποιητικό λόγο. Δεν πρόκειται για μια καθαρά διατριβική συγγραφή, αλλά για ένα έργο που θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο φιλοσοφικό γίγνεσθαι. Μάλιστα το έργο ονομάστηκε «οικονομικό» και άνοιξε το δρόμο για την επόμενη πραγματεία «Περὶ Πλούτου», τμήμα του οποίου είναι αφιερωμένο στους επιτρεπόμενους τρόπους από την πλευρά των σοφών, στο να προνοούν για τον πλούτο, με μια έμμεση κριτική έναντι της δοξοκοπίας και με μια ανάδειξη της θεωρίας, ευνοηθείσα ως έρευνα της αλήθειας. (Η αναζήτηση του αντιτιθέμενου πάθους ενδεχομένως θα πρέπει να αφορά τη φιλαργυρία.)

Το δέκατο βιβλίο του εξετάζει την αλαζονεία (ύπερηφάνεια), «Περὶ ύπερηφάνειας»⁸⁸, επικεντρωμένο στη συμπεριφορά των ανθρώπων που γίνονται αλαζόνες από τα γεγονότα της ζωής, και αναζητά τις πιθανές θεραπείες αυτού του πάθους.

Μια σειρά επόμενων διατριβών του Φιλόδημου αφορά τους «Τρόπους Ζωής». Συνοπτικά θα γίνει μια αναφορά των έργων: Το «Περὶ ἠθῶν καὶ Βίων», αποτελούσε του «Περὶ παρρησίας» μέρος, ένα έργο γραμμένο σίγουρα πριν το «Περὶ ὀργῆς» και ίσως επίσης και το «Περὶ φθόνου». Η παρρησία θεωρήθηκε από τον Φιλόδημο σαν μια τέχνη στοχαστική, που ενεργεί παρόμοια με την ιατρική. Είναι η τέχνη της βοήθειας (συνδρομής) και ταυτόχρονα θεραπεία.

Στην ίδια πραγματεία, γίνεται αναφορά στην ελευθερία της έκφρασης (παρρησία), η οποία θεωρήθηκε ως κατευθυντήρια γραμμή ζωής μαζί με

⁸⁸ Ο τίτλος δημιουργήθηκε βασισμένος στο περιεχόμενο και ιδιαίτερα, στην παρουσία ενός αποσπάσματος που αναφέρεται από τον Φιλόδημο το «Περὶ τοῦ κουφίζειν ύπερηφανείας», του Περιπατητικού Αρίστωνα από τη Χίο.

τις θεωρίες του «Κήπου» στην εποχή του Ζήνωνος, όπου δάσκαλοι και μαθητές αναζητούσαν μαζί την αλήθεια, σε ανάμνηση του Επικούρου και των καθηγεμόνων, στη διδασκαλία της χάριτος και της φιλίας. Πολλαπλές μορφές της συζήτησης αποκαλύπτουν την συγχρονικότητα αλλά και την νεωτεριστικότητα του εννοιολογικού πλούτου του γραπτού. Ενδεχομένως στην ίδια πραγματεία θα μπορούσε να ενταχθεί το «Περὶ χάριτος» και το «Περὶ ὁμιλίας».

Το «Περὶ χάριτος» εμπεριέχεται στο *P.Herc. 1414*, και ασχολείται με το θέμα της ευγνωμοσύνης (χάριτος) στην επικούρεια φιλοσοφία. Από τα σπαράγματα του παπύρου που κατορθώθηκε να διαβαστεί (ερευνήθηκε από τον N.W. deWitt) οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο Φιλόδημος αναπτύσσει το θέμα της ευγνωμοσύνης, είτε σε παιδευτικό επίπεδο, σε στενή σχέση με το «Περὶ παρρησίας», είτε σε σχέση με τη φιλία.

Το έργο «Περὶ ὁμιλίας» μας παραδίδεται από τον *P.Herc. 873*, αναδημοσιευμένο μετά τον Bassi, από τον Amoroso. Επεξεργάζεται το θέμα της συζητήσεως (ομιλίας), που για τους επικούρειους ήταν θέμα πρωτίστης σημασίας, απαραίτητο για την ύπαρξη φιλίας. Η «ομιλία» αποτελεί απαραίτητο και αναπόσπαστο μέρος της εκπαίδευσης του σοφού, εφόσον είναι ικανή να προκαλέσει εσωτερική ευχαρίστηση και αγαλλίαση.

Η συγγραφική παραγωγικότητα του Φιλόδημου συνεχίζεται με το σημαντικό έργο του «Περὶ Παθῶν». Η υπόθεση να εισαχθούν κάποια άλλα παρεμφερή έργα όπως το «Περὶ ὀργῆς», το «Περὶ μανίας», το «Περὶ ὕβρεως», το «Περὶ ἔρωτος» και το «Περὶ φθόνου», σε ένα πιο ευρύ σύνολο, στο «Περὶ Παθῶν», βασίστηκε στο περιεχόμενο των ιδιαίτερων γραπτών και στην ορθή θεώρηση ότι η ὀργή, ἡ μανία, ὁ ἔρως, ὁ φθόνος, ἡ ὕβρις, εἶναι θεμελιώδη πάθη και ὄχι ὅπως υπέθεσε ο C.Wilke ὅσον ἀφορὰ τὸ «Περὶ ὀργῆς», τῶν ηθῶν.

Το «Περὶ ὀργῆς» του Φιλόδημου είναι διαιρεμένο σε δύο μέρη. Στο πρώτο ο Φιλόδημος περιγράφει τη συμπεριφορά του οργισμένου και τις επιπτώσεις της οργής, σε αντιπαράθεση με τους αντιπάλους. Ενώ στο δεύτερο και τελευταίο τμήμα ο Φιλόδημος εκθέτει την άποψή του που συμπίπτει με εκείνη της «ορθόδοξης» επικούρειας και αριστοτελικής σε αντίθεση προς την αρχαία στωϊκή αντίληψη: πρέπει να γίνεται διαχωρισμός μεταξύ φυσικής οργής και θυμού, οργής οξυθυμίας. Ο σοφός μπορεί να βρεθεί ανάλογα σε στιγμές οργής, αλλά μόνο σε φυσική οργή, ποτέ σε θυμό. Η άποψη αυτή αποτελεί ξεκάθαρη απάντηση στους διαφωνούντες επικούρειους που προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι ο Επίκουρος και οι ακόλουθοί του παραδέχονταν πως ο σοφός μπορεί να θυμώσει όχι μόνο μετρίως, αλλά να «νικηθεί» από τον θυμό του. Εν κατακλείδι, η σπουδαιότητα του έργου συνίσταται κυρίως στη γνώση που αποκομίζουμε γύρω από την επικούρεια αντίληψη της οργής, ένα θέμα σημαντικό σ' αυτή τη σχολή, συμπληρώνοντας έτσι όσα περί οργής γνωρίζουμε από τις αντιλήψεις του Επίκουρου.

Το έργο «Περὶ μανίας» ανακαλύφθηκε από τον W. Crönert στο *P.Herc.* 57., ο οποίος πίστευε ότι η συγκεκριμένη πραγματεία θα έπρεπε να φέρει τον τίτλο «Περὶ [προ]μη[θίας]. Πράγματι σε εκείνο το σύγγραμμα ο μελετητής δεν έβλεπε μια συζήτηση εναντίον της τρέλας (παραφροσύνη), αλλά περισσότερο εναντίον των φοβερών, αιφνίδιων και παράδοξων συμβάντων.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κικέρωνα (*Tusc. disp.* III 2855), είναι εμφανής η πολεμική των επικουρείων εναντίον της στωϊκής θεωρίας του «προενδημείν», δηλαδή του ψυχολογικού εθισμού στην έλευση δυσάρεστων γεγονότων⁸⁹.

Σε ένα χαμένο (έργο) «Περὶ ὕβρεως» ο Bassi απέδιδε τα λίγα αποσπάσματα του *P.Herc.* 1017, λόγω της επαναλαμβανόμενης ορολογίας ενώ-

⁸⁹ Ελ. Α. Καραμπατζάκη, «Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος, Ελληνιστική Φιλοσοφία & Επιστήμη», Θεσσαλονίκη, Ζήτηρος, 2011, σσ.776-777.

στον *P.Herc.* 1384 εντοπίζεται η ύπαρξη ενός γραπτού «Περὶ Ἔρωτος»⁹⁰. Αντίστοιχα ο Francesco Sbordone επισήμανε άλλα αποσπάσματα στον *P.Herc.* 1167 στον οποίο εμφανίζονται όροι όπως λύπην, ἔρωτας, ἐρᾶσθαι. Υπάρχει μια εκδοχή το έργο αυτό να είναι μέρος του «Περὶ Φθόνου» μαζί με το «Περὶ κάλλους», ενώ μια δεύτερη εκδοχή το εντάσσει ως μέρος του «Περὶ ὀργῆς».

Η συγγραφή των διατριβών του Φιλόδημου κλείνει με ένα γραπτό του «Περὶ Φθόνου» για το οποίο μάλιστα είχε προηγηθεί μια αναφορά στο «Περὶ Φθόνου»: «καθάπ[ερ ὡς ἐν τῷ] | περὶ φθόνου καὶ Π [...] ... κατεχωρίσαμεν». Το περιεχόμενό του ήταν πολεμικό· δυστυχώς δεν αναδιατυπώθηκε η ερμηνεία.

⁹⁰ Ο Phillipson στα ίχνη του Crönert, έδειξε μερικές γραμμές σκέψης στο πρώτο μέρος, που είναι χαμένο, ο Φιλόδημος έπρεπε να πραγματευτεί την ειλικρίνεια του κακού και ύστερα την θεραπεία του – αποτροπή. Στις καλά διατηρημένες στήλες, η συζήτηση μεταφέρεται στα αποτελέσματα του έρωτα στην πολιτική. Ο Cataudella θεώρησε ότι αυτή η μονογραφία (το μικρό βιβλίο), με το «Περὶ κακιῶν» μπορεί να υπήρξε πηγή Σάττηρας του Ωριγένη (C. Cels VIII 63). Άξιο αναφοράς, το γεγονός ότι ο Comperz εντόπισε στο απόσπασμα ίχνη από στίχους του Σόλωνα.
T. Dorandi «Filodemo gli orientamenti della ricerca attuale», *ANRW II* 36.3, (1982), σσ. 2349 – 2351.

Ε. Το θεολογικό έργο του Φιλόδημου

Στην κατηγορία αυτή υπάγονται τρία σημαντικά έργα του φιλόσοφου: Το «Περὶ Θεῶν», «Περὶ Εὐσεβείας» και το «Περὶ Προνοίας».

Το «Περὶ Θεῶν» γράφτηκε από τον Φιλόδημο πιθανότατα στην τελευταία περίοδο της παραγωγής του. Το έργο αποτελείται από τρία βιβλία, από τα οποία μόνο τα δύο έχουν διασωθεί. Στο πρώτο βιβλίο πιστός στη γραφή της επικούρειας κριτικής της θρησκείας, με τίτλο «Περὶ Θεῶν διαγωγῆς γ'» ο Φιλόδημος αναλύει τις επιζήμιες συνέπειες των λαϊκών αντιλήψεων περί θεότητας αλλά και για τον θάνατο, με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτή η «αταραξία». Οι άνθρωποι είναι υποταγμένοι σε όμοιους φόβους, οι οποίοι προέρχονται από λανθασμένες αντιλήψεις, απ' όπου δεν μπορούν να ελευθερωθούν. Χαρακτηριστικά ο φόβος των θεών και εκείνος του θανάτου είναι τόσο άρρηκτα συνδεδεμένα, ώστε για τον κοινό νου το αποτέλεσμα να είναι η ανησυχία. Για τον σοφό άνδρα όμως υπάρχει η δυνατότητα να ξεπεράσει όποιες φοβίες και δοξασίες και να οδηγηθεί στην ευδαιμονία. Το τρίτο βιβλίο του «Περὶ Θεῶν» είναι αποκλειστικά αφιερωμένο σε θέματα σχετιζόμενα με τη φύση του θείου. Στο πλαίσιο αυτό ο Φιλόδημος θίγει ζητήματα όπως για τη φιλία, τη γνώση του μέλλοντος σε σχέση με την επίτευξη της ευδαιμονίας, και για τη θεϊκή παντοδυναμία, η οποία δεν παρεμβαίνει στα ανθρώπινα δρώμενα.

Εξετάζει ζητήματα όπως η έδρα των θεών και τα προβλήματα που είναι συνδεδεμένα με την διαγωγή των θεών. Δεν παραλείπει να κάνει αναφορά και να μιλήσει για τον θεϊκό ύπνο, αμφισβητούμενο ως συνώνυμο της ιδιότητας του θανάτου, να αντιμετωπίσει θέματα όπως η αθανασία, οι θεϊκές αρετές, η αιώνια ευτυχία, την οποία μάλιστα εξασφαλίζει και ο σοφός με την καθημερινή εξάσκηση, ενώ αντιστοίχως θίγει την αθανασία των θεών που οφείλεται στις συνεχείς μεταβολές των ατόμων (ακριβώς

για την ανισότητά τους οι θεοί δεν είναι ικανοί να αγαπήσουν και να μισήσουν)⁹¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο δεύτερο βιβλίο του «Περὶ Θεῶν» ο Crönert προβάλλει το κείμενο που διασώθηκε στον *P.Herc. 1577/1579*, στο απόσπασμα 7: «[Φιλο]ήμου / [τῶν περὶ θε]ω [ῶν] ὑπομνημά / [τῶν τό ες]τιν δέ / [περὶ τῆς τῶν θεῶ]ν [διαγωγῆς]» (μια πιθανή μαρτυρία του Θεόφραστου) όπου το περιεχόμενο του απευθυνόταν – στρέφονταν – εναντίον του στωϊκού δόγματος των Θεῶν⁹² και του κόσμου. Αντίστοιχα ο Phillipson παραθέτει τη συζήτηση στο I βιβλίο του «*De natura deorum*» του Κικέρωνα, του οποίου ο *P.Herc. 1577/1579* πιθανώς ανήκει στις πηγές του.

Σημαντική για την ανάπτυξη της επικούρειας θεολογικής σκέψης είναι επίσης η πραγματεία «Περὶ Εὐσεβείας». Το έργο αποτελείται από δύο βιβλία. Το πρώτο βιβλίο απαρτίζεται από τρία μέρη: Το πρώτο μέρος αφορά την κριτική των μύθων και της θεολογίας των φιλοσόφων και ποιητών, όπως του Ομήρου, Ησιόδου, Μίμνερμου, Θαλού, Πινδάρου, Καλλίμαχου, Αντιμάχου. Το δεύτερο αποτελούσε κριτική των λαϊκών θρησκευτικών δοξασιών, ενώ το τρίτο μέρος ήταν κριτική της θεολογίας φιλοσόφων όπως του Πρόδικου και των στωϊκών Κλεάνθη, Περσέα, Χρύσιππου και Διογένους Βαβυλώνιου.

Το δεύτερο βιβλίο εκθέτει τις ιδέες του Επίκουρου για το αληθινό συναίσθημα της συμπόνιας, όπως γνωστοποιήθηκε στο τέλος του *P.Herc. 1428*, στήλη 15, 1355. Οι θεοί υφίστανται και μολονότι δεν αναμειγνύονται

⁹¹ Πηγή της συζήτησης είναι ο Ζήνων ο Σιδώνιος, καθώς αναφέρεται καθαρά από τον Φιλώδη. Οι άλλοι πάπυροι που αποδόθηκαν στο «*De Dis*» είναι οι *P. Herc. 89*, του οποίου ο τίτλος αναδιατυπώθηκε από τον Crönert «[Φιλοδη]ήμου | [τῶν περὶ γῆς]».

⁹² «Το πρόβλημα του Θεού αντιμετωπίστηκε από τους Στωϊκούς μέσα στα πλαίσια της οντολογίας και της φυσικής τους φιλοσοφίας δεδομένου ότι ο προσδιορισμός του περιεχομένου της έννοιας «Θεός» απορρέει από τον μονιστικό, υλοζωικό και θεολογικό χαρακτήρα της κοσμοθεωρίας τους, ο οποίος αντιτίθεται προς τον επικούρειο μηχανικισμό. Το *Deus seu natura* αποτελεί τον πυρήνα της στωϊκής οντολογίας, εφόσον ο Θεός κατηγορηματικά ταυτίζεται με τη Φύση, την Ειμαρμένη, και το Λόγο. Ελ. Καραμπιατζάκη – Περγίκη, (1998), ό.π. σ. 75.

στα ανθρώπινα, πρέπει να λατρεύονται σύμφωνα με τους νόμους της πόλεως, ενώ αντίστοιχα οι άνθρωποι δεν πρέπει να προσδοκούν ούτε καλό ούτε κακό, δηλαδή να μην ελπίζουν μάταια στην αμοιβή, ούτε να φοβούνται την τιμωρία τους. Κατά τον Επίκουρο οι δοξασίες για τη θεϊκή διακυβέρνηση του κόσμου και του ανθρώπινου πεπρωμένου είναι η μεγαλύτερη αιτία της αποτυχίας του ανθρώπου να ζήσει ήρεμη ζωή.

Το τρίτο βιβλίο «Περὶ Προνοίας», αφορά ένα αδημοσίευτο έργο, του οποίου ο τίτλος δεν έχει διασωθεί. Τα διασωθέντα αποσπάσματα φαίνεται πως ανήκουν στο έργο «Περὶ Προνοίας». Η αναφορά στο κείμενο σε όρους, όπως πρόνοια και ειμαρμένη, αλλά και η παρουσία στη βιβλιοθήκη του Ερκουλάνου (Herculaneum) υπολειμμάτων του έργου του Χρυσίππου «Περὶ Προνοίας» ενδυναμώσαν την ιδέα ότι στον *P.Herc.* 1670 περιέχονταν ένα γραπτό του Φιλόδημου «Περὶ Προνοίας».

Εξαιτίας της κακής κατάστασης του παπύρου δεν είναι εφικτό να εξακριβωθεί εάν αναφέρεται σε έργο που να έχει σχέση με την πρόνοια, με το πεπρωμένο ή με τους Θεούς, ή εάν πρόκειται για μια γενική πραγματεία εναντίον των στωϊκών⁹³. Σίγουρα εάν γινόταν προσπάθεια να επιβεβαιωθεί αν το κείμενο αποτελούσε πολεμική στις στωϊκές ιδέες της πρόνοιας, της ειμαρμένης, στην ιδέα του θεού – της πρόνοιας, ο Φιλόδημος αδιαμφισβήτητα θα είχε να αντιτάξει τη θεωρία των ατόμων που δεν υποτάσσονται σε κανέναν ανώτερο νόμο.

⁹³ «Όπως σωστά παρατηρεί ο Arnim, η στωϊκή φιλοσοφία από την άποψη της φυσικής, καταλήγει στην έννοια της «ειμαρμένης» και από την άποψη της θεολογίας στην έννοια της «πρόνοιας» ενώ κατά την Δραγώνα – Μονάχου «φύση, που μαζί με τον λόγο είναι οι όροι – κλειδιά της στωϊκής φιλοσοφίας, ιδωμένη από τη λογικότητα και την τελεολογία της είναι ταυτόσημη με το λόγο, από την απαραβίαστη νομοτέλειά της με την ειμαρμένη, από τη δημιουργική της ικανότητα με την πρώτη αιτία, από την αγαθότητά της με την πρόνοια». Von Arnim: «Kleanthes», RE 11, 1 σ. 567. Μ. Δραγώνα – Μονάχου: «Ο νόμος της φύσεως στη Στοά» σ. 157. βλ σχετικά, Ελ. Καραμπατζάκη – Πεردίκη, (1998) *ό.π.*, σ. 75.

Στ. Οι απόψεις του Φιλόδημου για τη λογική

Δίπλα από τον πάπυρο *P.Herc.* 1065, με λογικό περιεχόμενο, εντοπίστηκαν από τον Crönert επιπλέον κομμάτια περγαμινών με λογικό θέμα, οι πάπυροι *P.Herc.* 671, 861, 998, 1003, 1389. Οι *P.Herc.* 861 και 998 είναι ανώνυμοι.

Ο *P.Herc.* 1065 αποτελούσε μέρος, όπως συμπεραίνουμε από τον επίλογο, μιας μεγάλης πραγματείας της οποίας ένα βιβλίο πρέπει να περιέχονταν στο *P.Herc.* 671 του οποίου η επιγραφή πρέπει να ανασυντέθηκε έτσι: Φ[ιλοδήμου | «Περὶ ... σ]ημ[ει]ώσ[εων]». Στα τρία μέρη που χωρίστηκε το «*De signis*» ο Φιλόδημος απέδωσε τις συζητήσεις σχετικά με τα αναλογικά συμπεράσματα. Ειδικότερα τα συμπεράσματα της πρώτης, από τον Ζήωνα τον Σιδώνιο, της δεύτερης από τον επικούρειο Βρώμιο και της τρίτης, από τον Δημήτριο τον Λάκωνα. Και οι τρεις συζητήσεις βρίσκονται σε πολεμική με τους στωϊκούς και ιδιαίτερα με τον Διονύσιο τον Κυρηναίο.

Σύμφωνα με τις λογικές και γνωσιολογικές αρχές του Επίκουρου, ο Φιλόδημος υπερασπίζεται την εξέλιξη της μετάβασης, την εξαγωγή συμπεράσματος αναλογικά, πράγμα που επιτρέπει το πέρασμα από το φαινόμενο, στο *ἄδηλον*. αφιερώνει μάλιστα ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με την *παρέγκλισιν* των ατόμων, θέμα που σχετίζεται και με το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης και του ρόλου της τύχης στην οντολογία και την ανθρώπινη ζωή.

Στον πάπυρο *P.Herc.* 1389 έχουμε υπολείμματα ενός έργου του Φιλόδημου, όπου αναφέρει κάποιον «ἐκ τῶν Ζήωνος σχολῶν». Στο έργο αυτό φαίνεται η πολεμική εναντίον των Περιπατητικών αντιπάλων.

Ο Crönert υποστηρίζει ότι πρόκειται για μια κριτική/επίθεση εναντίον των στωϊκών, αλλά και εναντίον μερικών διαφωνούντων επικουρείων, όσον αφορά το συλλογισμό που υποστηρίζονταν από τον Ζήωνα τον Σιδώνιο

και από τον Φιλόδημο στη βάση της «ορθοδοξίας» του Επίκουρου και του Μητροδώρου.

Αναφορικά με το περιεχόμενο του *P.Herc.* 1003 διατυπώνεται μια εκδοχή ότι πιθανότατα να συντέθηκε στη σχολή του Ζήνωνος. Σε αυτό το γραπτό συνεχίζονταν κατά τον Crönert, η πολεμική εναντίον των διαφωνούντων επικουρείων, ενώ αντίστοιχα γίνεται αναφορά στα διάφορα είδη του επικούρειου συλλογισμού: αναλογισμός, συλλογισμός, έπιλογισμός, σε σχέση με την *αἴσθησιν* καθώς και με την *ἀναλογιστική γνῶσιν*.

Παράλληλα το λογικό θέμα του *P.Herc.* 861 διαφαίνεται μέσα από τα ελλιπή υπολείμματα. Ο πάπυρος υπέστη σημαντική φθορά, παρ' όλα αυτά καταφέρνει να αφήσει το αποτύπωμα της λογικής σκέψης. Τέλος στον *P.Herc.* 998 εμπεριέχονται αποσπάσματα (δημοσιευμένα από τον Crönert), τα οποία αναφέρονται στους ορισμούς – ὅροι (στα αποσπάσματα 12, 75, αναφέρεται ένα έργο «Περὶ ὄρων» σε αναφορά στον Πολύαινο).

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο περιβάλλον της λογικής μπορούν τέλος να μπουν σε παρατήρηση, σύμφωνα με το περιεχόμενό τους, μερικά άλλα υπολείμματα που έχουν διασωθεί ανώνυμα και ανεπίγραφα. Χαρακτηριστικά ο W. Scott ξαναπροσέγγισε τα δύο μέρη του *P.Herc.* 19/698, βασισμένος στις γλωσσικές ομοιότητες και στα δύο κομμάτια (αποσπάσματα). Το περιεχόμενο των αποσπασμάτων αφορά τις αισθήσεις. Ο Crönert γι' αυτά τα κομμάτια διεκδικεί την απόδοση της φιλοδήμειας πατρότητας.

Ο *P.Herc.* 634 και αυτός είναι πρακτικά αδημοσίευτος. Κάποιες όμως λέξεις – εκφράσεις σύμφωνα με τον Crönert αποκαλύπτουν την ιδιότητα του γραπτού. Είναι κείμενο που εντάσσεται στο «Περὶ αἰσθήσεως» και πιο συγκεκριμένα στο «Περὶ ὀράσεως». Επιτρεπτό αναφοράς, είναι το ότι σε τρεις περίπου μεριές αναφέρεται ο Επίκουρος (απόσπασμα 7, 2, 9, 15, 17, 19).

Ο Scott απέδωσε (τοποθέτησε) τον *P.Herc.* 862 στο «Περὶ μαθήσεως» του Φιλόδημου. Η έλλειψη μιας αξιόπιστης έκδοσης μετά από εκείνη του Scott,

δεν επιτρέπει μια πλήρη εκτίμηση του γραπτού, ενώ παρουσιάζεται συχνά το όνομα του Επίκουρου και μια φορά εκείνο του Μητροδώρου.

Z. Δύο ηθικές πραγματείες

i) Η Ηθική Κομπαρέτι

ii) Περί Θανάτου

Το έργο του *P.Herc.* 1251 που συχετίστηκε από τον πρώτο εκδότη τον Comparetti, με το «Περί αἱρέσεων καὶ φυγῶν» του Επίκουρου, συνεχίστηκε από τον D.Zeller, αλλά ανακατασκευάστηκε από τον Usener. Ο Crönert το θεώρησε μέρος του «Περί θανάτου» του Φιλόδημου, όμως ο Phillipson, ενώ αρχικά είχε σκεφτεί το Φιλόδημο, μετέπειτα προτίμησε να το αποδώσει στον Έρμαρχο.

Η «Ηθική» μεταγενέστερη του «Περί οικονομίας» ανάγεται με το «Περί θανάτου» και το «Περί σημείων» στην τελευταία περίοδο της φιλοδήμειας παραγωγής. Στο θέμα του θανάτου ο Φιλόδημος αφιέρωσε τουλάχιστον τέσσερα βιβλία, από τα οποία διατηρείται το τελικό μέρος του IV βιβλίου (*P.Herc.* 1050) γραμμένο από τον Φιλόδημο στην πιο ώριμη φιλοσοφική και καλλιτεχνική του περίοδο.

Η θεωρητική βάση, που εξελίσσεται στην ακμή της «ορθοδοξίας» της επικούρειας φιλοσοφίας, αναβίωσε από τον Φιλόδημο, σε μια σκέψη (ιδέα) που πάσχει, στο φως της αντίληψης, ότι ο θάνατος, για τον οποίο δεν πρέπει να έχουμε φόβο, είναι κοινός σε όλους, στους σοφούς και στους ανόητους, στους δυνατούς και στους αδύνατους. Είναι το λεγόμενο αναπόφευκτο, η αιωνιότητα που χωρίζει τους ανθρώπους από τους θεούς.

Οι θνητοί είναι που υπόκεινται σε αποσύνθεση των ατόμων εκ των οποίων έχουν συγκροτηθεί. Έτσι τον άνθρωπο δεν τον καθιστά ευτυχισμένο μια μακριά σειρά χρόνων, αλλά η κεκτημένη γνώση ότι ο θάνατος δεν είναι τίποτα για εκείνον. Πρέπει να αποφεύγεται η επιθυμία να ζει κανείς με τον φόβο του θανάτου, να μην αναζητά τον θάνατο πριν από την ώρα του, ούτε να ξεχνά τη ζωή εξαιτίας του φόβου του θανάτου.

Είναι ανούσιο να εξετάζεται το πώς αλλά και το που πεθαίνει κάποιος· βεβαίως δεν πρέπει να προκαλεί πόνο ο θάνατος σε ξένη γη, όπως επίσης η έλλειψη ταφής αλλά και η λήθη που θα προκληθεί μετά τον θάνατο. Ο συνετός (σοφός) ξέρει να πεθαίνει γαλήνια γιατί η ζωή του πέρασε χωρίς τον φόβο του αναπόφευκτου μέλλοντος⁹⁴, χωρίς τη συνεχή σκέψη του θανάτου, ενώ καταλήγει πως η απώληξή του είναι άθροισμα χαρούμενων στιγμών – γεγονότων⁹⁵.

Στην ίδια πραγματεία αποδόθηκαν από τον Crönert οι *P.Herc.* 189, 807 και 1110. Από την άλλη αμφίβολοι παραμένουν ως προς το περιεχόμενο αναφορικά με την ηθική, οι *P.Herc.* 458 και 459, οι οποίοι προβάλλονται από τον Crönert και πάλι χωρίς όμως την επίτευξη τεκμηριωμένων θέσεων, μέσα από τη συστηματική μελέτη τους.

⁹⁴ Ελ. Καραμπατζάκη – Περγίδη, (1998) *ό.π.*, σ. 279. Η στωική πρακτική φιλοσοφία, κατά τον Σενέκα, έχει ως πυρήνα τρεις βασικές θέσεις:

- 1) Εκδίωξη του φόβου ως προς τα μελλούμενα και αντιμετώπιση των προβλημάτων με «στωικότητα».
- 2) Καλλιέργεια των φυσικών μας προδιαθέσεων με προτεραιότητα στην ανάπτυξη υψηλόφρονος πνεύματος, και
- 3) Ανάπτυξη του πνεύματος (*Spiritus*) που μοιάζει με τον κόσμο, το σύμπαν και το οποίο ο άνθρωπος πρέπει ν' ακολουθεί όσο το επιτρέπει η ανθρώπινη φύση».

⁹⁵ Ο Temple, *Works*, τομ. III, Λονδίνο 1757, σ. 203, αναφέρει σχετικά με την Επικούρεια ηθική: «Συχνά αναρωτήθηκα πώς συνέβη να εμφανιστεί γενικά τέτοιο άγριο και επιθετικό υβρεολόγιο κατά του Επίκουρου, του οποίου η θαυμαστή οξύνοια, η κομψότητα της έκφρασης, η ανωτερότητα της φύσης, η γλυκύτητα του λόγου, η εγκράτεια της ζωής και η σταθερή στάση απέναντι στο θάνατο έκαναν να τον αγαπούν οι φίλοι του, να τον θαυμάζουν οι μαθητές του και να τον τιμούν οι Αθηναίοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ: ΡΗΤΟΡΙΚΗ – ΜΟΥΣΙΚΗ – ΠΟΙΗΣΗ Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ

Η μεγάλη τριλογία του Φιλόδημου ξεκινάει με τη συγγραφή και δημοσίευση των 7 βιβλίων της «Ρητορικῆς». Η καταγραφή των ιδεών αυτών πραγματοποιήθηκε από τον Φιλόδημο στα πρώτα χρόνια της παραμονής του στην Ιταλία και απασχόλησε τον συγγραφέα για μια χρονική περίοδο αρκετά μεγάλη⁹⁶. Τα τρία πρώτα βιβλία ανάγονται στο 75 – 70 π.Χ., ενώ για το τέταρτο η ολοκλήρωσή του τοποθετήθηκε πέραν του μισού αιώνα⁹⁷.

Από το δεύτερο και το τρίτο βιβλίο κατέχουμε μια προσωρινή έκδοση, ένα υπομνηματικόν (P. Herc. 1674 και 1506) και μια οριστική έκδοση (P. Herc. 1672 και 1426)⁹⁸. Το υπομνηματικόν, μια πρώτη έκδοση της «Ρητορικῆς», γραμμένη από το Φιλόδημο, κυκλοφόρησε ανώνυμα και αναμείχθηκε με ένα έργο του Ζήνωνος του Σιδώνιου από έναν άγνωστο αντίπαλο, Ροδίτη, και γι' αυτό βεβαίως πολεμήθηκε. Ενδεχομένως σ' αυτόν τον αντίπαλο ο Φιλόδημος θα είχε απαντήσει μετέπειτα κατά τρόπο πιο λεπτομερή με το σύνολο της «Ρητορικῆς». Η ανάδειξη και ενδελεχῆς μελέτη όλων αυτών των συγγραμμάτων απαιτούσαν μια συστηματοποιημένη οργάνωσή τους⁹⁹. Οι πολυάριθμοι πάπυροι με τα περί ρητορικής κείμενα, εντάχθηκαν στην παλαιογραφική έρευνα του Cavallo, ο οποίος

⁹⁶ Το υλικό είναι τακτοποιημένο με ιδανικό τρόπο, από τον Sudhaus, ενώ ο Cavallo επιβεβαιώνει ότι το έργο συντάχθηκε κατά τη διάρκεια μιας μακριάς περιόδου.

⁹⁷ M. Ballif and M. G. Moran (eds) *Classical Rhetorics and Rhetoricians: Critical Studies and Sources*, London, Greenwood Publishing Group, 2005, σ.260.

⁹⁸ Στο φως αυτών των δεδομένων πρέπει να ξαναδιαβαστεί η διαμορφωτική εξέλιξη αυτής της πραγματείας από τον Sudhaus.

⁹⁹ Κείμενα αυτών των παπύρων έχουν συμπεριληφθεί από Ioannis Ab. Arnim, *SVF II & IV*, 1966.

παράλληλα εφήρμοσε την σταθερή σύγκριση με τα περιεχόμενα των μόνων κομματιών σε σχέση με τα ξεχωριστά βιβλία¹⁰⁰.

Ειδικότερα ο διαχωρισμός της «Ρητορικής» αναφορικά με το περιεχόμενο του κάθε βιβλίου γίνεται ως εξής: Στο πρώτο βιβλίο ο Φιλόδημος προσπαθεί να δώσει ένα γενικό ορισμό της έννοιας «ρητορική» και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη «σοφιστική ρητορική», θεωρώντας το ως το μόνο είδος που αξίζει να εξεταστεί ως τεχνική, και το μόνο είδος που θα πρέπει να προστεθεί στις τέχνες που βασίζονται στο είδος της κατανόησης που διατίθενται στα κοινά λογικά πρόσωπα και όχι στους κανόνες που εφευρίσκονται από τους ασκούμενους. Στο δεύτερο τίθενται τα θέματα υπέρ και κατά ενός ορισμού της ρητορικής ως τέχνης. Για τον Φιλόδημο τέτοια είναι μόνο η σοφιστική ή η επιδεικτική ρητορική και όχι η πολιτική. Επιπλέον το δεύτερο βιβλίο περιλαμβάνει κριτική διαφόρων φιλοσοφικών επιχειρημάτων υπέρ και κατά του ύφους της ρητορικής σε σχέση με τις θέσεις του Ζήνωνος του Σιδώνιου, ο οποίος υπερασπιζόταν τη θέση ότι η σοφιστική ρητορική είναι αποδεκτή από επικούρειους. Στο αποκαλούμενο τρίτο βιβλίο ο Φιλόδημος ήθελε να αποδείξει ότι η σοφιστική ρητορική δεν κατορθώνει να δημιουργήσει καλούς πολιτικούς ενώ αντιτίθεται τις θέσεις του στωϊκού Διογένους του Βαβυλώνιου σχετικά με την φιλοσοφία, τη ρητορική και την πολιτική· στο τέταρτο (βιβλίο) αναπτύσσει κριτικές εναντίον των σοφιστών – χωρίς να τους κατονομάζει – που θεωρούν αναφορικά με τη ρητορική, ότι είναι οι μόνοι που κατέχουν μια παγκόσμια γνώση, μια ανώτερη ηθική, ένα πιο εκλεπτυσμένο ρητορικό ύφος. Ο Φιλόδημος σε αυτό το βιβλίο ασχολείται με το ύφος κάνοντας αναφορά στη θεωρία του Θεόφραστου και των στωϊκών περί αρετών του λόγου, με τον ίδιο

¹⁰⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Cavallo μέσα από την έρευνά του κατάφερε να αποδείξει ότι πολλοί πάπυροι γράφτηκαν από χέρια εκλεπτυσμένα γι' αυτό προσπαθεί να παράγει μια γραφική ομοιογένεια. (Μάλιστα δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι ο Cavallo τοποθετεί μετά από τα Πρώτα βιβλία της Ρητορικής τα βιβλία της Ποιητικής).

να αναγνωρίζει τις ακόλουθες αρετές του: ορθότητα, σαφήνεια, συντομία, αιτιολόγηση, έμφαση. Στο πέμπτο του βιβλίο κυριαρχεί η πολεμική κατά του Ναυσιφάνη και του Αριστοτέλη και η αντιπαραβολή του άτυχου ρήτορα με τον τυχερό φιλόσοφο. Στο έκτο κινείται εναντίον των στωϊκών και πιο συγκεκριμένα εναντίον του Διογένους του Βαβυλώνιου και ίσως εναντίον και Περιπατητικών. Τέλος στο έβδομο και τελευταίο βιβλίο ξεχωρίζει η αρχαία έριδα μεταξύ της φιλοσοφίας και της ρητορικής, που λύνεται σε μια περίοδο, η οποία καταλήγει υπέρ της φιλοσοφίας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι πέραν του συστηματοποιημένου διαχωρισμού των παραπάνω βιβλίων (και ιδιαίτερα των τελευταίων), γεγονός που διαφαίνεται από το άνωθεν προτεινόμενο σχήμα, η μελέτη ολόκληρου του συνόλου της ρητορικής του Φιλόδημου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για το έργο που γράφτηκε από τον Φιλόδημο αρχικά σε δύο ξεχωριστές φάσεις: Αρχικά γράφτηκαν τα τρία πρώτα βιβλία, έπειτα ακολούθησε το δε τέταρτο έχοντας συνδετική λειτουργία με τα υπόλοιπα τρία πονήματα.

Μια συνολική θεώρηση του έργου του Φιλόδημου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι διακρίνει τρία είδη ρητορικής: α) τη σοφιστική, β) τη ρητορική και γ) την πολιτική. Η μόνη στην οποία μπορεί να αναγνωρισθεί ο χαρακτηρισμός της τέχνης, είναι η σοφιστική, στις άλλες δύο αυτή η ιδιότητα αμφισβητείται και η πρακτική τους καταστρέφει την ευτυχία του ατόμου. Κατά το Φιλόδημο πάνω από κάθε είδος ρητορικής τοποθετείται όμως η «θεϊκή φιλοσοφία», διότι αποτελεί το μοναδικό μέσο, το οποίο μπορεί να οδηγήσει στην επίτευξη της αληθινής ευτυχίας.

Συμφωνώντας με τον Επίκουρο¹⁰¹ θέτει το θέμα της σαφήνειας από την πλευρά του ρήτορα. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Οι άνθρωποι δίνουν σημα-

¹⁰¹ Για τις απόψεις του Επίκουρου περί ρητορικής, βλ. Χ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος, η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Αθήνα, εκδόσεις Κήπου, 2^η εκδ. 1966.

σία στη ρητορική και την παίζουν για κάτι σπουδαίο, επειδή βλέπουν ζωή και περιουσία και μεγάλες υποθέσεις να κρεμιούνται στο δικαστήριο και στην εκκλησία από τα χείλη του καλού ή του κακού ομιλητή. Οι ενδιαφερόμενοι βάζουν εκεί όλη την προσοχή, επειδή έχουν να κάνουν με τα υλικά τους συμφέροντα, κι οι δικαστές καθώς κι οι πολίτες που ψηφίζουν στην Εκκλησία προσέχουν γιατί φοβούνται τον όρκο ή γιατί η συζήτηση είναι για πόλεμο ή ειρήνη. Πόσο κούφιο πράγμα είναι η τέχνη της ομιλίας, η ευφράδεια, «η δεινότης», η ρητορική, το βλέπουμε στους πανηγυρικούς. Σ' αυτούς ο άνθρωπος δεν προσέχει την ουσία, γιατί οι λόγοι δεν έχουν άμεση σχέση με την ατομική του ωφέλεια ή ζημία, ούτε πολυσκοτίζεται αν τα λεγόμενα είναι σωστά ή το εναντίο, παρά γοητεύεται από τον ήχο, από τις φράσεις, από τα πάρισα, τα ομοιάρκτα κι ομοιοτέλευτα. Και γεννιέται σε πολλούς η εντύπωση πως αν αποκτήσουν αυτή την ικανότητα θα διαπρέψουν στις εκκλησίες και στα δικαστήρια, κι ούτε σκέφτονται πως τέτοιους ομιλητές δε θα τους ανεχόταν στην εκκλησία και στα δικαστήρια. Γι' αυτό σκορπᾶν λεφτά στους δασκάλους της ρητορικής, κι όταν αντιληφθούν τη μικρή χρησιμότητα της τέχνης τους απογοητεύονται, γιατί έχασαν κόπο, χρήματα, και πάνω απ' όλα έχουν την αγωνία, αν με τις συνταγές που πήραν από το δάσκαλο θα τα βγάλουν πέρα: < Ἀλλά γοῦν σκορπᾶν ἐάν ἐν ταῖς πανηγύρεσιν ἀπαιδευτῶς ἀκούωσι, τοῖς μὲν λεγομένοις οὐ προσέχουσιν, εἴ ἐστί συμφέροντα ἢ οὐ συμφέροντα καὶ τό γε σύνολον ἀληθῆ ἢ οὐκ ἀληθῆ, ὑπ' αὐτοῦ δέ τοῦ ἤχου καὶ τῶν περιόδων καὶ τῶν παρίσων, ὁμοιάρκτων καὶ ὁμοιοτελεύτων ψυχαγωγούμενοι εὐθύς δὴ προσεδόκησαν, εἰ τοιοῦτοι ἀνεφάνησαν, κἂν ἐν ἡνείχοντο, εἰ ἐν ἐκκλησίᾳ καὶ δικαστηρίῳ οὕτω λαλοῦντος ἤκουον¹⁰²>».

Κατά τον Μ. Gigante¹⁰³, μεταξύ των τριών πρώτων βιβλίων της «Ρητορικῆς» και των τελευταίων τεσσάρων, θα μπορούσε να τοποθετηθεί η σύνθεση του

¹⁰² Φιλόδημος, *Περὶ ρητορικῆς*, VH¹ IV c. 3-6 σ.210 εκδ. Gros, Επικ.53.

¹⁰³ Μ. Gigante, «La biblioteca di Filodemo», *Cr. Erc.*,15, (1985), σσ. 5 – 30.

«Περὶ λέξεως», όπου ο Φιλόδημος θυμάται στο τέταρτο βιβλίο της «Ρητορικῆς»: «καθάπερ ἐν τοῖς Περὶ Ἰ Λέξεως ἀποδίδομεν ἰ ἐργατικῶ[ς] (περὶ ἀσαφείας)· ταῦτ[ά] ἰ δέ καὶ νῦν κεφαλα[ἰ] ω ἰ δῶς ὑπομνήσομεν». Συνεπῶς ἡ νύξη τῆς ἀσαφείας, ἀντιπαραβαλλόμενη στὴν σαφήνεια, δείχνει ὅτι ὁ Φιλόδημος ἐξέταζε τὴ σαφήνεια τῆς περιγραφῆς (ερμηνείας, διατύπωσης)¹⁰⁴. Πρόκειται γιὰ κοινὸ τῶπο τῆς ἐλληνιστικῆς θεωρίας περὶ γλωσσικοῦ ὕφους. Γιὰ τὸν Φιλόδημο ἡ σοφιστικὴ εἶναι ἐπιδεικτικὴ τέχνη, ὅμως δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν δικαστικὴ – πολιτικὴ. Ἡ πολιτικὴ σχετίζεται με τὴν πράξη καὶ ἓνας καλὸς πολιτευτὴς δε σημαίνει ὅτι εἶναι καὶ καλὸς ρήτορας. Ἡ σοφιστικὴ ρητορικὴ δὲν παράγει πολιτικούς. Ἡ ψυχικὴ διέγερση γεννᾷει δυνατοὺς λόγους, ἀρα τὸν ρήτορα δὲν τὸν κάνει ἡ τέχνη παρὰ ἡ φύση.

¹⁰⁴ Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἔργο «Περὶ Λέξεως» εἶχε ἤδη γράψει ὁ Ζήνων ὁ Σιδώνιος, δυστυχῶς ὅμως δὲν μας μένουν ἰχνη ἀπὸ τα δύο, ἐνῶ βέβαια γιὰ τὸ ἴδιο θέμα εἶχαν συγγράψει ἔργα καὶ οἱ στωϊκοί, ἰδιαίτερα ὁ Χρύσιππος (Διογένης Λαέρτιος VII).

Α. Μαρτυρίες για τις περι ρητορικής απόψεις του Φιλόδημου και η αντίληψη της ρητορικής στους πρώτους επικούρειους διδασκάλους.

Έντονος προβληματισμός υπήρξε σχετικά με τις απόψεις «περι ρητορικής» του Φιλόδημου, γεγονός που προκύπτει τόσο από τις συλλογές των αποσπασμάτων του Μητροδώρου¹⁰⁵ του Λαμψακηνού όσο και του Έρμαρχου¹⁰⁶, επιμελημένες από τον Körte και τον Krohn. Η φιλοδήμεια ρητορική¹⁰⁷ μέσω των παραπάνω, αναδεικνύεται από τη συγκριτική μελέτη των συναφών συλλογισμών.

Ας σημειωθεί ότι απόψεις περί ρητορικής εντοπίζονται και στον Διογένη Λαέρτιο (στον κατάλογο του οποίου λείπουν οι τίτλοι των έργων του Φιλόδημου), με τον οποίο ο Μητροδώρος συζήτησε περί της ρητορικής τέχνης. Μέσα από τις πραγματείες «Περί ποίησης»¹⁰⁸ γίνεται αναφορά εναντίον εκείνων που λένε ότι και από την επιστήμη της φύσης προέρχονται καλοί ρήτορες. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος μας πληροφορεί για την ύπαρξη μιας «Συλλογής Επιστολών» του Έρμαρχου που, στα βήματα του Επίκουρου, θα πρέπει να είχε τουλάχιστον εν μέρει δογματικό περιεχόμενο.

Μια πιο βαθιά μελέτη, του έκτου βιβλίου του έργου Φιλόδημου, επέτρεψε να αυξηθεί σημαντικά σε σχέση με τις προϋπάρχουσες συλλογές, ο

¹⁰⁵ Ο Μητροδώρος όπως και ο Δάσκαλός του ποτέ δεν είπαν ότι κατέχουν την αλήθεια, αλλά μίλησαν για τα κριτήρια της αλήθειας. Κατά τους Επικούρειους η διαλεκτική είναι αποπροσανατολιστική και ο διαρκής διάλογος με τις θέσεις – αντιθέσεις και χωρίς επαφή με την πραγματικότητα των αισθήσεων είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία εντάσεων και αιρέσεων από τους θιασώτες της διαλεκτικής που ανήκουν σε όλα τ' άλλα φιλοσοφικά κινήματα. Μ. Πατζόγλου, «Μητροδώρος ο Λαμψακηνός, ο επικούρειος φιλόσοφος», *Κείμενα Επικούρειας Φιλοσοφίας*, www.epicuros.gr, 2017.

¹⁰⁶ Ο Έρμαρχος διάδοχος του Επίκουρου στον Κήπο, άφησε τη φήμη ενός μεγάλου φιλοσόφου. Έγραψε πολλά έργα που κάποια χάθηκαν και γνωρίζουμε τους τίτλους των από τον Διογένη τον Λαέρτιο και άλλα σπαράγματα διασώθηκαν μέσα από άλλους φιλοσόφους. Μ. Πατζόγλου, «Ο επικούρειος φιλόσοφος Έρμαρχος», www.epicuros.gr, 2013.

¹⁰⁷ A. Angeli «I Frammenti di Idomeno di Lampaco» *Cr. Erc.* 11, (1981), σσ. 41 – 101.
“Il concetto di esattezza scientific in Epicuro e in Filodemo, *C. Erc.* 15, (1985), σσ. 63 – 83.
C. W. Chilton, «*Diogenis Oenoandensis Fragmenta*», Lipsiae, B. G. Teubneri, 1967.

¹⁰⁸ Philod, Ρητορική Ι, (*P. Herc.* 1674), στήλη XLIX 24 – LT 29, σσ. 145 – 149, Longo – Metrodori, απόσπασμα 20, 21, Körte.

αριθμός των μαρτυριών που ο Γαδαρηνός μας δίνει σχετικά με τη σκέψη του Μητροδώρου. Η μελέτη του ίδιου βιβλίου δίνει επιπλέον πληροφορίες για τις θέσεις περί ρητορικής του Επίκουρου και γενικότερα του Κήπου.

Χαρακτηριστικά ο Επίκουρος και οι οπαδοί του δέχονταν την τριπλή κατανομή της ρητορικής, ενώ αναγνώριζαν ως τέχνη μόνο την επιδεικτική ρητορική που ο Φιλόδημος ονομάζει σοφιστική¹⁰⁹: «(ἔφη καὶ τό[ν] *Ἐπίκουρον καί* τόν *Μητρ[όδ]ωρον φά[σκειν...]*)». Η σοφιστική στο πλαίσιο των επικούρειων τεχνών, πιστώνεται ως βοήθεια στον άνθρωπο στις προκύπτουσες δυσκολίες από μια εχθρική φύση, ανταποκρίνεται στη χρεία του συνετού, προσφέροντάς του σαν όφελος τα εκφραστικά όργανα (εργαλεία) που είναι κατάλληλα για την πραγματοποίηση του φιλοσοφικού τέλους. Οι άλλοι τομείς της ρητορικής, αναφερόμενοι στο πολιτικό και δικαστικό, είναι αποκλεισμένοι από την τεχνική σφαίρα.

XXVI «Κατ' τ' οὐδ [ἕτερον] γάρ τα[ρό] XXVII πον τῶν ἐ[κ] κειμένων| τέχνην ἔστι εἰπεῖν| τὴν πολιτικὴν ῥητορικὴν ὅτι μὲν γάρ οὐκ ἔχει| τὴν μεθοδικὴν παράδοσιν καὶ τὴν τό ἔστηκόσ| προσφερομένην ὁμολογ οὔσι ὅτι [δ'] οὐδὲ τὴν | παρατήρησιν τῆ[ν τοῦ] ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ κα[ί] καὶ τὰ τὸ εὐλογον στοχαζο| μένην, Ἐπίκουρος] ἐν τῶι πρώτῳ Π[ερί] βίων καὶ ἐν τῶι Περὶ τῆς ῥητ[ι][κῆς] ποιεῖ φα[νερὸν] καὶ Μ[η]τροδώρος] ἐν τῶι Πρὸς | τοὺς ἀποφυσ[ιολογίας] λέγο[ν] τ[α]ς ἀγα[θούς] εἰ[να]ι| ῥήτορας¹¹⁰».

[Μτφ: «Εφόσον κατά καμία από τις δύο ταξινομήσεις που έχουν εκτεθεί είναι δυνατό να ονομάζουμε τέχνη τη ρητορική πολιτική. Αυτές πραγματι αποδέχονται ότι δεν κατέχει μια παράδοση μεθόδου που παρουσιάζει μια γερή βάση αλλά ούτε κατέχει η παρατήρηση που στο περισσότερο και ικανοποιεί τις λογικές ανάγκες, γνωστοποιεί ο Επίκουρος στο πρώτο βι-

¹⁰⁹ Filodemus, Ρητορική (βιβλίο μη σίγουρο) (P. Herc. 1506), στήλη XXXII 205, σ. 231, Sudhaus, II, σ. 551, Körte.

¹¹⁰ Philodemus, *Rhet.* II (P. Herc. 1676), col. XXVI 35 – XXVII 19, σσ.99 – 101 Longo – Metrodori Fr 25 Körte.

βλίο «Περὶ τρόπων ζωῆς» και στο ἔργο του «Περὶ Ρητορικῆς» και ο Μητρόδωρος στο ἔργο του «εναντίον εκείνων που λένε ὅτι ἀπὸ την επιστήμη της φύσης προέρχονται καλοί ρήτορες...»]¹¹¹

Με τη σειρά της η σοφιστική δεν ἔχει καμία πρακτική εφαρμογή στις συνελεύσεις και στα δικαστήρια. Τέτοιες είναι οι βασικές γραμμές της πραγματείας του Μητρόδωρου που πρέπει να ἔχει αφιερώσει στο ἔργο «Περὶ ποιήσης». Ἀπὸ τα σωζόμενα αποσπάσματα, μάλιστα, προκύπτουν ὅπως είναι φυσικό ιδιαίτερες ακριβολογίες και σημειώσεις¹¹².

Σε ἄλλη πραγματεία ,εναντίον αυτών που λένε ὅτι ἀπὸ την επιστήμη της φύσης προέρχονται καλοί ρήτορες, η αναφορά περὶ ρητορικής πρέπει να ἦταν μεγαλύτερη και πιο αρθρωμένη. Το δικαιολογεί πράγματι ἔτισης το ἔργο που αφιερώθηκε, ὅπως αφήνει να εννοηθεῖ ο τίτλος, ολόκληρο στη συζήτηση της ρητορικής τέχνης, ενώ το Βιβλίο «Περὶ ποιήσεως» αφιερώνει ἕνα μόνο μέρος.

Το ἔργο απευθυνόταν κατὰ του Ναυσιφάνη του δασκάλου του Επίκουρου, δηλαδή ἦταν μια πολεμική. Ο τόνος είναι πολύ υψηλός, γιατί σημαντικό για τη φιλοσοφία του Γαδαρηνοῦ είναι το δογματικό περιεχόμενο που ο Μητρόδωρος εκθέτει και υπερασπίζεται: αυτό αφορά τις ρίζες της επικούρειας σκέψης, με σκοπό να καθορίσει το περιβάλλον και τις εργασίες της επιστήμης της φύσης.

Η φυσιολογία είναι που οδηγεί στις επιλογές και στις «απορρίψεις» που είναι αναγκαίες για την ευτυχία, και ὄχι η ρητορική. Ἐπίσης η ρητορική δεν αναπτύσσει κανένα ρόλο στην πραγμάτωση της ηθικής. Για τον Μητρόδωρο η παρεξήγηση (παράνοηση) της λειτουργίας της είναι βαριά και επικίνδυνη

¹¹¹ Η μετάφραση είναι ἀπόδοση της ιταλικῆς μετάφρασης των παπύρων που πραγματοποιήθηκε ἀπὸ την F. Longo- Auricchio «Testimonianze della "retorica" di Filodemo sulla concezione dell' oratoria dei primi maestri Epicurei», Cr. Erc. 15, (1985), σ.36.

¹¹² Στο ἴδιο πλαίσιο ξαναφτιάχτηκε η επιστολή του Ἐρμαρχου αναφερόμενη ἀπὸ τον Φιλόδημο· αν και σε αυτή ο φιλόσοφος ἀπὸ τη Μυτιλήνη καθαρίζει με ακρίβεια την συζήτηση, στο πείσμα (μανία) της πολεμικῆς εναντίον του.

και η καταδίκη της αντίθετης θέσης είναι στο ίδιο επίπεδο της επικούρειας άρνησης να ασχοληθεί με την πολιτική¹¹³ («λάθε βιώσας»).

Η παρουσίαση μιας σειράς κειμένων στη συνέχεια της εργασίας έχει ως στόχο να παρουσιαστεί η εδραίωση σχετικών με το θέμα εννοιών εμφανίζοντας από τη μια τη σπουδαιότητά τους και από την άλλη την επιθυμία να αναπτυχθεί η πολεμική προβληματική από διαφορετικές οπτικές γωνίες με ένα σημαντικό πλούτο από ιδέες, που δεν παραλείπουν τις αναφορές σε καθορισμένες ηθικές έννοιες (ιδέες, ορισμούς), στη διαλεκτική μέθοδο, καθώς και στην ανάγκη των γλωσσικών ακριβολογιών. Η παρακάτω συλλογή εντάσσεται σε ένα σχέδιο πιο ευρύ που προβλέπει ένα corpus αποσπασμάτων των καθηγεμόνων: Μητροδώρου, Έρμαρχου.

Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι:

Ο Μητροδώρος στο έργο του «Περὶ ποιημάτων», αναφέρει:

XLIX²⁷ καὶ Μητρόδωρος δὲ ἐν τῷ πρώτῳ | Περὶ ποιημάτων ἰκαν³⁰ῶς
ἔοικεν παρεμφαί|νειν τὸ τὴν σοφιστικὴν ρητορικὴν τέχνην ὑ|πάρχειν, δια-
λεγόμενος | γὰρ πρὸς τινὰ τῶν περὶ || (ποιήματος συγγεγραφ[ό]τ]ων ἄλλα
γε παρ[ίστ]ησι<v> ἄλλὰ τάχ' [ὀρί]ζει καὶ || [ταῦτ]α· Lacuna) κ|αὶ ἄλλου[ς
τοιούτους] | εἰπεῖν μὲν ἐ[ν π]λήθει | περ[ί τ]ῶν πλήθ[ει] χρησί[μω]ν
ἰκαν[ῶς, τ]ὴν δὲ |¹⁵ Θρασυμάχου [τ]έχνην ἢ | ἄλλου ὅτου δήπο[τ'] αὐτῶν |
οὐ μαθόντ[ας Lacuna |²¹ ...τοῦ]να[ν]τίον [δὲ] κα|ταν[οεῖ] παρ[α]δ[εικ]νύων
| Θρασύμαχον καὶ ἄλλους | οὐκ ὀλίγου[ς] τῶν δοκοῦν|²⁵ των τὰς τοιαύτας
ἔχειν | λόγων πολιτικῶν ἢ ῥη|τορικῶν τέχνας οὐθ'[[θ]]έν, | ὧν φασιν ἔχειν
τὰς τέ|χνας, συντε[λοῦ]νιτας. τοῦ|³⁰ τ' ἔμπ[ειρον τι]θεται, ὡς | ἄλλου μὲν
[τὸ] λόγον ἔχει[ν] καὶ ἄ[τ]τ[α π]ῶς ἄν καὶ | ἐκ τίνων γένοιτο καλλι|στη
ῥητορ[εῖα], ἄλλου δὲ "τὸ καλῶς" || LI ῥη[τορ]εύειν. καὶ [μ]ι[κρὸν | προβά[ς
π]ῶς μαρτυρεῖ τ[ὸ] μηδέν[α] πῶποτε γε[νέ]σθαι ποητὴν ἐν τοσο[ύ]τοις |⁵ ἢ

¹¹³ Philodemus, *Rhetorica II* (P. Herc. 1672), col. XXI 36 – XXII 25, σ. 215 – 219, Longo – Metrodori Fr. 27 Körte.

ρήτορα ἰκανὸν ἀπὸ γ[ε] | τῶν τεχνολογιῶν [.] *Lacuna* [ἀλλ] | λά πᾶν ἐχούση[ι] τῶ[ι] | ἐν διανοίαι γυμν[ά]ζεσθαι |¹⁵ καὶ δι[δα]χῆι. καὶ μετὰ μικρόν· [“ὁ προ]τεθ[ειμένος] | λέγειν [ἐν] ὄχλωι κ[αὶ] ποη]τῆς εἶναι θηρεύε[ι ἀ] | πό τῶν ἐπαγγελμ[ά]των, |²⁰ τὸ ἐφεξῆς τοῦ ἀκολούθου τοῖς τοιούτοις ἐπαγγέλμασιν, ὃν δυνάμ[ε]ως, | οἷαν εἰκόν’ ἀποβλέπ[η]ι καὶ αὐ]τὸς τὸ ἔργον [συ]ν|²⁵ [τ]ελῶν τᾶς τούτο[υ] τ[έ]χν[η]ς φαίν]εται, μήπου τι | αὐ]τὸν διαφεύγ[η]ι δι’ ὦ[ν] | ἄν βελτείων γίνοιτο ρή[ι]τ[ω]ρ ἢ ποιητῆς”¹¹⁴.

[Μτφ: «Και ο Μητροδώρος στο Πρώτο Βιβλίο «Περὶ ποιημάτων» φαίνεται να τονίζει (προβάλλει) επαρκῶς ὅτι ἡ ρητορική σοφιστική εἶναι τέχνη. Εφόσον, συζητώντας με ἕναν ἀπὸ τους συγγραφείς μίας πραγματείας τῆς ποιητικῆς παρουσιάζει πράγματι ἄλλα θέματα, ἀλλὰ ἴσως καθορίζει ἐπίσης αὐτὰ τα θέματα ... καὶ ἄλλοι ρήτορες τοῦ εἴδους μιλούν με κατάλληλο (ἀνάλογο, επαρκῆ) τρόπο ἀνάμεσα στο πλῆθος γι’ αὐτό που εἶναι χρήσιμο στο πλῆθος, ἀλλὰ δεν ἔχουν μάθει τὴν τέχνη τοῦ Θρασύμαχου, ἐνὸς ἄλλου ὁμοίου δασκάλου. Ὅμως σκέπτεται τὸ ἀντίθετο ὅταν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Θρασύμαχος καὶ ὄχι ἄλλοι λίγοι που ἔχουν τὴ φήμη ὅτι κατέχουν τέτοιες τεχνικὲς πολιτικῶν ἢ ρητορικῶν συζητήσεων, δεν φέρνουν σε πέρας τίποτα ἀπὸ αὐτό που υποστηρίζουν ὅτι ἔχουν τέχνη. Επιβεβαιώνει αὐτό με βάση γιατί τοῦ ἐνὸς εἶναι ἀκριβῶς να κατέχει τις μεθόδους στοιχεῖα ἀπὸ τα ὁποῖα θα μπορούσε να γεννηθεῖ μίᾶ εκπληκτικὴ τέχνη τοῦ λόγου, ἐνῶ τοῦ ἄλλου εἶναι ἀκριβῶς να μιλάει ωραία δημοσίως.

Καὶ λίγο πιο μπροστὰ μαρτυρεῖται με κάποιον τρόπο ὅτι κανεὶς δεν ἐγίνε ποτέ ποιητῆς ἢ ρήτορας ἰκανός σε τόσο μεγάλα θέματα βασιμμένος σε πραγματείες ... με (μια τεχνικὴ) που κατορθώνει τα πάντα με τὴν ἐξά-

¹¹⁴ Philodemus, *Rhet.* II (*P. Herc.* 1674), col (στήλη) XLIX 27 – LI 29, σσ. 145 – 149, Longo = Metrodori *Frr.* 20, 21 Körte.

σκηση της σκέψης να μιλήσει δημόσια και να είναι ποιητής, εξαιτίας του αποτελέσματος ομοίων διδασκαλιών.»]¹¹⁵

Η βεβαίωση αυτή – αναφορά του Μητρόδωρου-, ότι η σοφιστική είναι τέχνη επιβεβαιώνεται από τις αναφορές που ο Φιλόδημος θεωρεί κατάλληλο να κάνει από το έργο «Περὶ Ποιητικῆς» του Λαμψακηνού περισσότερο με πρόθεση να αμφισβητήσει την τεχνικότητα στην ποιητική και στην πρακτική ρητορική, παρά με σαφή επεξήγηση σχετιζόμενη με την επιδεικτική/σοφιστική ρητορική.

Κατά τον Μητρόδωρο η θεωρητική μελέτη της ρητορικής τεχνικής δεν είναι χρήσιμη στους σκοπούς του να μιλάει κάποιος καλά στο κοινό· καλός ρήτορας μπορεί να είναι και κάποιος που δεν έχει μαθητεύσει κοντά στον Θρασύμαχο¹¹⁶. Από την άλλη μεριά θεωρώντας το ζήτημα από αυτή την άποψη, η κατοχή της ρητορικής τεχνικής¹¹⁷ δεν βοηθάει τους δασκάλους, όπως τον Θρασύμαχο να πετύχουν πρακτικά αποτελέσματα.

Η εμπειρία απέδειξε στον Μητρόδωρο ότι ένα ζητούμενο είναι θεωρητική γνώση της ρητορικής, και ένα άλλο πράγμα είναι η δημόσια ομιλία του ρήτορα. Είναι σαφές ότι υπονοεί, ότι οι πραγματείες από μόνες δεν έχουν δημιουργήσει ποιητές και ρήτορες. Σε όποιον προτείνεται να μιλάει στο κοινό (δημοσίως) ή να κάνει ποίηση δεν αρκούν τα θεωρητικά διδάγματα, αλλά

¹¹⁵ Η μετάφραση είναι απόδοση της ιταλικής μετάφρασης των παπύρων που πραγματοποιήθηκε από την F. Longo-Auricchio «Testimonianze della “retorica” di Filodemo sulla concezione dell’ oratoria dei primi maestri Epicurei», *Cr. Erc.* 15, (1985), σ.33.

¹¹⁶ Ο Θρασύμαχος, όπως αναφέρει ο Κικέρων ήταν ο καθηγητής του ρυθμού και πρώτος με τον Γοργία, έβαλε σε πρακτική τις τέχνες της πανηγυρικής ρητορικής. Πρόκειται για τον γνωστό σοφιστή της ρεαλιστικής άποψης, ο οποίος πρωταγωνιστεί στο Α' βιβλίο της Πολιτείας του Πλάτωνα.

¹¹⁷ Ο μελετητής Untersteiner προσεγγίζει το «τέχνας οὐθέν ... τέχνας» ως εξής: προτιμά να παραλείπει το πρώτο τέχνας και να ερμηνεύει: «δε βάζουν σε πρακτική καμιά από εκείνες τις στιλιστικές τελειότητες (πληρότητες) των οποίων επιβεβαιώνουν ότι κατέχουν τις στοιχειώδεις γνώσεις και παραπέμπει στην μαρτυρία. Υπάρχει επίσης η εκδοχή ότι σ' αυτό το σημείο, στη Φιλοδήμεια αναφορά, ενδεχομένως ο Μητρόδωρος θέλει να τονίσει την ελλιπή αποτελεσματικότητα που στη συνέλευση ή στο δικαστήριο, αποφέρει η ρητορική που ασκείται από τους σοφιστές περισσότερο παρά η αποτυχημένη χρήση των ρητορικών τεχνασμάτων.

είναι αναγκαίο ένα πρακτικό μοντέλο, το οποίο οφείλουν να το πραγματοποιήσουν.

Αντίστοιχα στο XXVI απόσπασμα αναφέρονται τα ακόλουθα περί της τέχνης της ρητορικής:

XXVI «Κατ' τ' οὐδ [ἕτερον]ν γάρ τα[ρό] XXVII πον τῶν ἐ[κ] κειμένων | τέχνην ἔστι εἰπεῖν | την πολιτικὴν ῥητορικὴν ὅτι μὲν γάρ οὐκ ἔχει | την μεθοδικὴν παράδοσιν καὶ τὴν τό ἐστηκόσ | προσφερομένην ὁμολογ οὔσι ὅτι [δ'] οὐδὲ τὴν | παρατήρησιν τῆ[ν τοῦ] ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ κα[ί] καὶ τὰ τὸ εὐλογον στοχαζομένην, Ἐπίκουρος] ἐν | τῶι πρώτῳ Π[ερί] βίων καὶ ἐν τῶι Περὶ τῆς ῥητ[ι][κῆς] ποιεῖ φα[νερὸν] καὶ Μητρόδωρος] ἐν | τῶι Πρὸς | τοῦς ἀποφυσιολογίας λέγο[ν] τ[α]ς ἀγα[θούς] εἰ[να] | ῥήτορας¹¹⁸».

[Μτφ: Εφόσον κατά καμία από τις δύο ταξινομήσεις που έχουν εκτεθεί είναι δυνατό να ονομάζουμε τέχνη τη ρητορική πολιτική. Αυτές πράγματι αποδέχονται ότι δεν κατέχει μια παράδοση μεθόδου που παρουσιάζει μια γερή βάση αλλά ούτε κατέχει η παρατήρηση που στο περισσότερο και ικανοποιεί τις λογικές ανάγκες, γνωστοποιεί ο Επίκουρος στο πρώτο βιβλίο «Περὶ τρόπων ζωῆς» και στο ἔργο του «Περὶ Ρητορικῆς» και ο Μητρόδωρος στο ἔργο του «εναντίον εκείνων που λένε ότι από την επιστήμη της φύσης προέρχονται καλοί ῥήτορες...»]¹¹⁹

Η νοηματική προσέγγιση αυτού του αποσπάσματος είναι σημαντικό να αναφερθεί πως οφείλεται στην εξαιρετή αντίληψη του Usener, (αξιολογής πηγής της ομάδας Gigante), εφόσον συνέβαλε στην ανακατασκευή αυτού και απόδοση ουκ ολίγων αποσπασμάτων της «Ρητορικής» στον φιλόσοφο από τη Λάμψακο.

¹¹⁸ Philodemus, *Rhet* II (P. Herc. 1676), col. XXVI 35 – XXVII 19, σελ.99 – 101 Longo – Metrodori Fr 25 Körte.

¹¹⁹ Η μετάφραση είναι απόδοση της ιταλικής μετάφρασης των παπύρων που πραγματοποιήθηκε από την F. Longo- Auricchio ό.π. σ.36

Ο Μητρόδωρος υποστήριζε μια έντονη πολεμική εναντίον του Ναυσιφάνη, παλιού δασκάλου του Επίκουρου. Ενδείξεις υπάρχουν στα βιβλία της φιλοδημείας «Ρητορικῆς» που είναι κατά ένα μεγάλο μέρος αφιερωμένο στην ανατροπή των θεωριών του Ναυσιφάνη σε αντιπαράθεση με το Μητρόδωρο. Το βασικό σημείο συζήτησης ενδεχομένως είχε ως στόχο τον καθορισμό του χώρου της φυσιολογίας και τις απλές πρακτικές εφαρμογές τις οποίες ήθελε να διασκευάσει η θεωρία του Ναυσιφάνη¹²⁰.

Απ' την άλλη πλευρά στο γνωστό επικούρειο «λάθε βιώσας», ο Μητρόδωρος προσθέτει την επεξήγηση του ρόλου του *φυσιολογεῖν*: η επιστήμη της φύσης, που απελευθερώνει τον άνθρωπο από τις προκαταλήψεις, και από τους κενούς φόβους και κανονίζει την επιλογή των σωστών φυσικών επιθυμιών, τον οδηγεί επίσης στις επιλογές και στις αναγκαίες απαρνήσεις, με στόχο την επίτευξη της «ἀταραξίας».

Η φυσιολογία δεν έχει το ρόλο του εκπαιδευτή πολιτικών, δασκάλων ρητόρων που είναι λειτουργίες βασισμένες όχι στην επιστήμη, αλλά στην πρακτική, την εξάσκηση ή σε μια τέχνη στοχαστική¹²¹. Ο Μητρόδωρος επιπλέον επιβεβαιώνει ότι, όπως η φυσιολογία δεν είναι πολιτική ή ρητορική, έτσι και η σοφιστική δε έχει πρακτικές διεξόδους, εκτός εάν δεν είναι τυχαίες, ούτε μπορεί να αποτελέσει ένα σημείο αναφοράς για τις επιλογές, χρήσιμες στη ζωή.

Υποστηρίζει ακόμη ότι οι επιτυχίες στα δικαστήρια δεν μπορούν να αναχθούν στην επιστήμη της φύσης, αλλά μόνο στην εμπειρία και την τριβή. Γεγονός είναι ότι ο Ναυσιφάνης δεν διαχώρισε καιροσκοπικά αυτό που είναι η βάση της ρητορικής ικανότητας, ούτε προσδιόρισε ορθώς σε γλωσσικό επίπεδο το αληθινό αντικείμενο των επιλογών και των απορρίψεων, του οποίου σκοπός είναι η ευδαιμονία και όχι η ατελείωτη δίψα για

¹²⁰ Ο φιλόσοφος, που κατά τον Ναυσιφάνη, πρέπει να κάνει πολιτική οδηγήθηκε από την φυσιολογία στην άσκηση αυτής αλλά και της ρητορικής τέχνης.

¹²¹ Πάνω σ' αυτό το σχέδιο αρθρώνεται η πολεμική εναντίον του Ναυσιφάνη.

πλούτο ή δόξα. Εν συμπεράσματι για τον Μητρόδωρο ο πολιτικός έχει ένα καθήκον και φυσικά δεν είναι εκείνο του φιλοσόφου (σημείο διαφωνίας με το αίτημα του Πλάτωνος περί φιλοσόφου – πολιτικού). Και οι δύο καθοδηγούνται από μια διαφορετική διάθεση που αποκλείει τον συγκεκριασμό αμοιβαίων γνώσεων και δεξιοτήτων.

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα λοιπόν, ο Φιλόδημος καταρρίπτει τις θέσεις των αντιπάλων – διαφωνούντων με τον Επίκουρο, που θεωρούσαν την ρητορική, τέχνη πολιτική. Είναι γνωστόν ότι ένας τέτοιος ορισμός, ανήκει μόνο στην ορθόδοξη ιδέα, στην ρητορική σοφιστική.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο επικούρειος καθορισμός της τέχνης είναι πολύ κοντά σε εκείνο της στωϊκής. Για τον Επίκουρο, η τέχνη είναι «μέθοδος που παράγει αυτό που είναι χρήσιμο για τη ζωή». Λείπει ωστόσο ο προσδιορισμός της μεθόδου που οι στωϊκοί είχαν ορίσει εμπειριστατωμένα προβάλλοντας τον γνωσιολογικό χαρακτήρα. Ο ρητορικός λόγος για τους στωϊκούς απέβλεπε σε ένα στόχο: στην κατάκτηση της αλήθειας. Η αλήθεια είναι αρετή άρα ως αρετή είναι ένα αγαθό. Μέσα σε αυτό το πνεύμα λοιπόν οι στωϊκοί βεβαίωναν ότι πρέπει να πορεύεται κανείς προς την αρετή μέσα από οποιονδήποτε δρόμο. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση εντοπίζεται το ελάττωμα στη γλώσσα που έχει ως αντίβαρο την έλξη του ακροατηρίου. Η σκέψη που τροφοδοτείται από τη λογική στηρίζεται την απόδειξη και στην ψυχολογία της πειθούς, άρα ο ρήτορας θα πρέπει να είναι σε θέση να φέρνει στο νου του τις ατομικές διαφορές που ξεχωρίζουν κάθε ακροατή του¹²². Μόνο ένας άνθρωπος προικισμένος με λογική, δηλαδή ο σοφός είναι ικανός να διακρίνει τις δυνατότητες του κοινού του. Όλα εξαρτώνται από το επίπεδο του ακροατηρίου, βεβαιώνει και ο Αριστοτέλης, και «ενώ μιλάει κανείς για κάτι συγκεκριμένο, υπάρχει διαφορά στο αν μιλάει γι' αυτό με ένα τρόπο ή με άλλον. Η διαφορά δεν είναι τρο-

¹²² ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Περί στωϊκῶν ἐναντιωμάτων*, 29D, σ.126.

μερή, αλλά για όλα υπάρχει μια επινόηση ώστε να σαγηνεύεται ο ακροατής¹²³. Έτσι λοιπόν και για τον Αριστοτέλη υπάρχει μία μέθοδος κρυμμένη πίσω από τη λεκτική διατύπωση, εκεί όπου ο ρήτορας διαλογίζεται τις λέξεις και τις φράσεις του.

Εάν ο Επίκουρος φαίνεται να μας δίνει ένα συμπυκνωμένο στωϊκό καθορισμό με σκοπό να καταστήσει εμφανή την πρακτική όψη της τέχνης, ο Φιλόδημος εξηγεί σε τι συνίσταται η μέθοδος της τέχνης. Πιο συγκεκριμένα ορίζει ότι η άσκηση μίας ικανότητας που προέρχεται από τη συστηματική παρατήρηση των γενικών και βασικών αρχών που εφαρμόζονται σε ιδιαίτερες περιπτώσεις, τείνει στην επίτευξη του προτεινόμενου σκοπού. Ο διαχωρισμός σε σταθερές και εικαστικές τέχνες καταγωγής Πλατωνικό – Περιπατητικής, πέρασε και στον Στωϊκισμό και έγινε αποδεκτή και από τους επικούρειους, ίσως γιατί επηρεάστηκαν από τη χρήση των ελληνιστικών σχημάτων, όπως υποστηρίζει ο Isnardi Parente¹²⁴.

Μερικές τέχνες μέσω της αυστηρής εφαρμογής της μεθόδου έχουν τη σιγουριά της επίτευξης του προτεινόμενου σκοπού, όπως η γραμματική, η μουσική, η ζωγραφική, η γλυπτική, ενώ η παρατήρηση που επιδιώκει «στο περισσότερο» ικανοποιεί τις λογικές ανάγκες. Για τις τέχνες η επίτευξη του σκοπού είναι οπωσδήποτε βέβαιη, εφόσον θα έχει εφαρμοστεί αυστηρά η μέθοδος· για τις «στοχαστικές τέχνες» δεν είναι επαρκής μια τέτοια παράμετρος προκειμένου να πραγματοποιηθεί το «τέλος», διότι η παρεμβολή εξωτερικών παραγόντων, μπορεί να συμβάλλει στην μη ολοκλήρωσή τους.

Αξίζει να προσεχθούν στο σημείο αυτό οι απόψεις του Έρμαρχου στο ακόλουθο ενδεικτικό χωρίο:

¹²³ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Τέχνη ρητορική*, 1404 a: «δίκαιον γάρ αὐτοῖς ἀγωνίζεσθαι τοῖς πράγμασιν...ταυτ'εστὶ τὸν ἀκροατήν».

¹²⁴ M. Isnardi Parente, *Opere di Epicuro*, Torino, Utet, 1974.

XLIV [ἀ]λλὰ μὴν καὶ Ἔρ²⁰μα[ρ]χος ἐπὶ Μενεκλέου[ς] | ἔ]ν τιν πρὸς Θεοφείδην | ἐπιστολῆ[ι] τὴν αὐτῆ[ν] ἔχε[ι] γνώμην. Αλεξί[ν]ου γὰρ ἐν τοῖς Π[ε]ρὶ ἀγωγῆς ¹⁵ [κ]ατηγοροῦ[ν]τος τῶν ῥη[το]ρικῶν [σο]φιστῶν ὅτι | πολλὰ ζητοῦσιν ἀχρήσ[ι]τως, ὧν ἐστὶ καὶ τὸ περὶ | τὴν λέξιν αὐτῶν πρα³⁰γμάτευμα καὶ τὸ περὶ | τὴν [μ]νήμην καὶ ἐν οἷς ἐπιζητοῦσι λέγειν Ὅμη[ρ]ον «συμβέβηκεν» ἐν τοῖς | ἔπεσιν ὧν ἀρχὴ «[ἄ]στρα ³⁵ [δὲ] δὴ προβέβηκε» καὶ πε[ρὶ] XLV ρί τινω[ν] ἄλλω[ν] [πα]ρά | τε τού[τ]ωι καὶ π[α]ρ' Εὐριπίδῃ, ποιεῖ[τ]αι [ἐ]γκλή[μ]ατα καὶ ἐν ταῇ συ[γκ]ε¹⁵φαλαιώσει τῶν εἰρημειῶν καὶ [ἐ]πιφοραῖ· καὶ ἄλλα δ[ὲ] τ[ι]να προσά[[π]τ]τον[τες], ἐπαινέσαν[τες] δ' [ἄ]λλοτε ἄλλον [κ]α[ὶ] ¹⁰ ἂν οἱ <οι>σθ' ἐκάτερο[ν] ἀποδείξαιτο δ' ἂν [περὶ] αὐτῶν [δ]ιότι περὶ χρησίμων [γε] πλείστων [ἔ]ξωθε[ν] ἐπιχειροῦσ[ι]ν ¹⁵ λόγους [ποιεῖ]σθαι τοιούτους, οἷους ἐγκ[κ]ρ[ῖ]ναι τῶν | [φ]ιλοσόφω[ν] ἐστίν. [καὶ] | γὰρ εἰ μ[ὴ] κατ'ἐπιστήμη[ν] περαῖνονται τ[ὰ] πα²⁰ ρ[ὰ] ἔαν[τῶ]ν, ἀλλὰ κατὰ | τινὰ εἰκοτολογία[ν] καὶ | στοχασμόν Lacuna²⁴ [τοιαῦ]τα δὲ | τινὰ τοῦ Αλεξίνου φλυ[α]ρήσαντος, πρὸς τοῦτι | [π]ᾶσι διαλεγόμενος «τὸ | περὶ χρησίμων διαλέ[γ]εσθαι, φησιν, εἰ μὲν ταῦ³⁰ [τὸ]ν δεῖ λαβεῖν τῶι περὶ τοιούτων ἐξ ὧν γίνεται τὸ κέρδος ἐπ' ἀργυρίωι λόγ[ο]υ[ς] στρέφειν δυναμένοις παντοδα[α]|| XLVI πῶς, πᾶσα δ' ἐξουσία ἐστ[ί], | θέτε μανικ[ὸ]ν τελε[ί]ω[ς]». εἶτα δεῖξ[ας] τὸ | μανικὸν οἰκεί[ω]ς τῆς ⁵ ὑπολήψεως . τοτ[— — —] | περὶ τοιούτων, φησίν, | ἐξ ὧν συνίσταται[ι] Lacuna²⁸ παραχω[ρῶ]με[ν] | γὰρ τὴν ἀσυμ[ή]θειαν αὐ³⁰ τῆς <σ>φάλλειν τοὺς φρο[ν]ί[ι]μοις καὶ ἐπιεικεῖς ἐμ | πράγμασιν εἰς ὄχ[λ]ους βαλδίζουσι καὶ ἐλέ[γ]χου[ς] || XLVII καὶ συκοφάντας καὶ ὄρ[κο]υ[ς] καὶ μαρτυρίας | ψευδεῖς. ἀπολέ[σ]αι [γ]ὰρ | κρεῖττον ἀργύριον πο⁵ [λύ] καὶ χωρί[ον] δικ[σ]τήν | [χ]λευάσαντα [καὶ] τοὺς | [κ]υριώτατο[υ]ς καὶ μεγί[σ]το[υ]ς φόβους [τῆ] τῆς | ψυχῆς ἔξει [φυγόν]τα τε¹⁰ λέως, ἢ τούτους ἔχον[τα] νικᾶν τὰς συμπάσας | δίκ[α]ς Lacuna ¹⁶ δίκας | μὴ μελετᾶν μ[η]δὲ ῥη[το]ρικῆς τέχνης[ς] ἐμπειρία[ν] [ἔ]χειν ἀλλὰ φεύγειν ²⁰ [τοὺς

π]αρατι[θέν]τας *Lacuna XLVIII* ἄξι|ον ἐπι[θαυμ]άζειν τοὺς | [ρ]ή[το]ρ[ικ]οὺς
ὡς χρησί|μ[ως] πολι]τενομένους |⁵ οὐ κατ' αὐ[τὸ] τὸ καινὸν | ἔστηκεν ὁ λό-
γος αὐτοῦ. | κα[ὶ γὰρ] μαγεύρους καὶ | καπήλους χρήσιμόν | ταῖ π]ράττειν
ἡμῖν [ύ]πο|λ[αμ]βάνοιμεν ἄν, ἀλλά|*Lacuna* ²³ καὶ γὰρ ἄγροικο[ς] |
ἄνθρωπ[ος] καὶ γρ]αμμά|²⁵ τω[ν] ὄλ[ω]ς ἀνεπ]ιστη[ή]μ[ων] οὐ ρητορικ[ῆ]ς
μόνον ἐμπειρίας ἔξω κα|θεστηκώς, ἰκανὸς ἐξευ|ρεῖν τὰ δῆμ[ο]ις συμ-
φέ|³⁰ροντα καὶ διερμηνεῖσ|θαι [σ]αφῶς. τὸ δὲ μὴ | [κατ'] ἐ[πιστή]μην πε-
ραί|[νεσθαί] τ[ινα]ς τῶν ρήτο|*XLIX* [ρ]ικῶν λόγων ἀλλ' ἐμπειρία καὶ
στοχασμῶι [πῶ]ς | δεῖ πάλιν λαβεῖν; ο[ὐ] γὰρ | αὐτό γε τοῦτο δήπου νο|⁵εῖν
δεῖ, σημαίνεσθαι κα|τὰ τὴν λέξιν ταύτην | τὸ μὴ συλλογισμοὺς
δι|αλεκτικοὺς ἔχειν αὐ|τους· οὐ γὰρ τινε τοῦ[το] |¹⁰ πεπόνθασιν ἀλλ'
ἄ[παν]|τες, χωρὶς τοῦ μ[ηδ'αὐ]τῶι συναρέσκειν τοῦ[το] | λίαν. [Εὐ]βουλίδι
γοῦν | ἐγκα[λεῖ] που καταφρο|¹⁵νοῦν[τι]τῶν μὴ συλλογισμοὺς ἐχόντων λό-
γων· | μανθάνειν γὰρ {τουτων} | καὶ ἄνευ τούτων ἡμᾶς | τὰ πράματά φη-
σιν». ¹²⁵

[Μτφ: «Πράγματι και ο Έρμαρχος σ' ένα γράμμα απευθυνόμενος στον Θεοφείδη επί άρχοντος Μενεκλή είναι της ίδιας γνώμης. Πράγματι, επειδή ο Αλεξίνος¹²⁶ στα βιβλία «Περί εκπαίδευσης» κατηγορεί τους σοφιστές ρήτορες, γιατί συνθέτουν (κάνουν) πολλές μη χρήσιμες έρευνες – μεταξύ αυτών είναι η δραστηριότητα τους πάνω στο ύφος και τη μνήμη (και σε αυτές ισχυρίζονται ότι ο Όμηρος λέει συμβέβηκεν στους στίχους που αρχίζουν «άστρα δὲ δὴ προβέβηκε») και πάνω σε άλλα ζητήματα του έργου του Ομήρου και του Ευριπίδη – (ο Έρμαρχος) προκαλεί κριτικές στο να ανακεφαλαιώνει για όσα λέχθηκαν και στο να φέρνει εις πέρας (την ομι-

¹²⁵ Ermarco, *Epistolario*, Philodemus, *Rbet.* II (*P. Herc.* 1674), col XLIV 19 – XLIX 19, p.p. 135 – 145, Longo – Hermarchi Fr. 41 Kröhn.

¹²⁶ Για τον Αλεξίνο- τον επονομαζόμενο και Ελεγγίνο- γνωρίζουμε ότι καταγόταν από την Ηλεία, ήταν φιλόσοφος της Μεγαρικής σχολής και έζησε στις δεκαετίες γύρω στο 300 π.Χ. Δίδαξε για πρώτη φορά στη γενέτειρά του την Ηλεία και στη συνέχεια στην Ολυμπία. (βλ. D. Sedley, *Studies in Ancient Philosophy*, Oxford, Univ. Pres, 2002).

λία). Κάνοντας έπειτα σε αυτές μερικές άλλες προσθέσεις και επαινώντας τώρα αυτό μετά το άλλο – και εάν πιστεύεται – αυτό και το άλλο θα μπορούσε να αποδειχθεί όσον αφορά σε αυτούς που προσπαθούν να αρθρώσουν θέματα γύρω από πάρα πολλά πράγματα χρήσιμα (αλλά) από μόνο επιφανειακά είναι στη δικαιοδοσία των φιλοσόφων να κρίνουν.

Εφόσον, εάν τα δικά τους συμπεράσματα δεν προχωρούν κατά την επιστήμη, αλλά κατά την αληθοφάνεια και την εικασία ... Επειδή λοιπόν ο Αλεξίνος λέει ανοησίες γι' αυτά, ο Έρμαρχος θέτοντας σε συζήτηση κάθε σημείο επιβεβαιώνει: Να επιχειρηματολογείς σε θέματα χρήσιμα αν θεωρείται άξιο προσπάθειας συζήτησης σε θέματα που συνεπάγονται την ανταμοιβή σε χρήματα γι' αυτούς που είναι άξιοι να αλλάζουν τα λόγια κατά όλους τους τρόπους και υπάρχει κάθε δυνατότητα, να το θέτει βέβαια σαν μια τρέλα. «Κατόπιν, αφού απέδειξε πλήρως την «ανοησία» της υπόθεσης, ... αναφέρει: περίπου τέτοια πράγματα, στα οποία υπάρχει ...».

Παραδεχόμαστε ότι η απειρία της ρητορικής καταστρέφει τους σοφούς και τους δίκαιους στα γεγονότα που αφορούν τρέλα και ανατροπές και συκοφαντίες και ορκωμοσίες και λανθασμένες μαρτυρίες. Εφόσον χάσουν πολλά χρήματα και κτηματική ιδιοκτησία κοροϊδεύοντας τον δικαστή και αποφεύγοντας με την ικανότητα της ψυχής, οι πιο δυνατοί και πιο μεγάλοι φόβοι είναι καλύτερο, καταπιεζόμενοι από αυτούς, να νικήσουν όλες τις διαδικασίες, να αποφύγουν εκείνους που δίνουν την ευκαιρία.

Εάν επιβεβαιώνει ότι είναι σωστό να θαυμάζουμε τους ρήτορες γιατί συμμετέχουν χρήσιμα στην πολιτική ζωή, η συζήτηση του δεν αντέχει ούτε στο επίπεδο της καινοτομίας. Θα μπορούσαμε πράγματι να θεωρήσουμε ότι και οι μάγειρες και οι έμποροι κάνουν κάτι χρήσιμο για εμάς ...

Εφόσον ένας αγροίκος άνθρωπος και εξ' ολοκλήρου αγράμματος, όχι μόνο χωρίς εμπειρία στο ρητορικό χώρο, είναι ικανός να βρει εκείνο που μπορεί να είναι χρήσιμο στον λαό και να το ερμηνεύσει ξεκάθαρα. Πράγ-

ματι το γεγονός που μερικές ρητορικές επιχειρηματολογίες συμπεραίνονται όχι κατά την επιστήμη, αλλά μέσω της εμπειρίας και της εικασίας, όπως πρέπει να το θεωρήσουμε.

Ίσως δεν είναι ανάγκη τουλάχιστον να σκεφτούμε ακριβώς αυτό, που με τέτοια έκφραση ερμηνεύεται ότι αυτοί δεν έχουν διαλεκτικούς συλλογισμούς. Εφόσον αυτό συμβαίνει όχι σε μερικούς, αλλά σε όλους· και από την άλλη μεριά, αυτός δεν είναι καθόλου σύμφωνος σε τέτοιο σημείο. Το λιγότερο θα (επιπληχθεί) ελεγχθεί στον Ευβουλίδη (Μιλήσιος διαλεκτικός φιλόσοφος της Μεγαρικής Σχολής, διδάσκαλος του Δημοσθένους) το γεγονός που μειώνει τις συζητήσεις χωρίς συλλογισμούς, γιατί υποστηρίζει ότι εμείς μπορούμε να καταλάβουμε τα γεγονότα και χωρίς αυτούς¹²⁷.»]

Η μακρά αναφορά του Έρμαρχου που οφείλεται στον Φιλόδημο αιτιολογείται από την επιθυμία του τελευταίου να δοκιμάσει την τεχνικότητα της σοφιστικής με βάση το έργο των πρώτων Διδασκάλων¹²⁸. Πρώτα ο Φιλόδημος θυμήθηκε την πραγματεία «Περὶ Ρητορικῆς» του Επίκουρου. Τώρα είναι η σειρά του Έρμαρχου. Ακολουθεί ο Μητροδώρος. Η φιλοδήμεια μαρτυρία, όπως αποκάλυψε ο Gomperz¹²⁹, είναι σημαντική κατά πρώτο

¹²⁷ Η μετάφραση είναι απόδοση της ιταλικής μετάφρασης των παπύρων που πραγματοποιήθηκε από την F. Longo- Auricchio, *ό.π.* σ.40.

¹²⁸ Ο Γοργίας και οι μαθητές του φαίνεται να αντιλαμβάνονται την Σοφιστική σαν την τέχνη μέ την οποία διδάσκεται ή ρητορική. Ο Σοφιστής είναι ιδίως ρήτορας, δηλαδή ρητοδιδάσκαλος. Τέλος ή Σοφιστική ιδίως στον Διονυσόδωρο και τον Εὐθύδημο και στη συνέχεια με τους Μεγαρικούς και τους Σκεπτικούς, τείνει να ταυτισθεί με την έριστική, δηλαδή την τέχνη να τεκμηριώνει κανείς ή να ανασκευάζει οποιαδήποτε ἄποψη.

Ἡ εξέλιξη τῆς σημασίας τοῦ ὄρου «Σοφιστική» ἐκφράζει καὶ τὴν εξέλιξη τῆς ἰδίας τῆς Σοφιστικῆς κινήσης που ἐμφανίζεται στο δεύτερο μισὸ τοῦ πέμπτου καὶ συνεχίζεται στις ἀρχές τοῦ τετάρτου αἰῶνα π.Χ. Ἡ πρώτη γενεὰ τῶν Σοφιστῶν εἶναι ἡ γενεὰ τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Πρόδικου. Κύρια ἀντιλήψη τους εἶναι ὅτι οἱ ἠθικὲς ἀξίες εἶναι προϊόν τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ. Λογικά, ἀν ὄχι χρονολογικά, ὕστερα ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα ἡ Σοφιστικὴ κίνηση παίρνει ἓνα χαρακτῆρα, ἀγνωστικισμοῦ. Τὸν ἀγνωστικισμό αὐτὸν ἐκφράζει ὁ Γοργίας καὶ οἱ μαθητές τοῦ Μένων, Λυκόφρων κ.ἄ.

W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τομ. 3, Cambridge, University Press, 1969.

¹²⁹ T. Gomperz, «Die Herculianischen Rollen», *ZOEG* 16, (1865), σ.825

λόγο γιατί υποστηρίζει με έγγραφα την ύπαρξη της αλληλογραφίας του Έρμαρχου, χρονολογικά ταξινομημένη.

Για να είναι γραμμένο κατά τη διάρκεια της αρχοντίας του Μενεκλή, αυτό το γράμμα σ' ένα τελείως άγνωστο Θεοφείδη, θα πρέπει να αναχθεί γύρω στο 267/6¹³⁰. Πρέπει όμως να τονιστεί και τούτο: το απόσπασμα είναι αξιόλογο για την έντονη πολεμική εναντίον του Μεγαρικού Αλεξίνου. Η στάση του Αλεξίνου είναι διφορούμενη, γεγονός που αιτιολογείται απ' το ότι για συγκεκριμένες απόψεις, η κριτική στους σοφιστές ελαττώνεται μέχρι την αναγνώριση μιας συγκεκριμένης χρησιμότητας της θεματικής τους, που θα αναπτύσσονταν όχι κατά την επιστήμη, αλλά κατά την αληθοφάνεια και την υπόθεση.

Για τον επικούρειο οπαδό της σοφιστικής τεχνικότητας (ο Φιλόδημος φαίνεται ότι χρησιμοποιεί την τέχνη και την επιστήμη με την ίδια σημασία), οι διαβεβαιώσεις του Αλεξίνου μοιάζουν ανόητες, ειδικά εάν η πρακτική χρησιμότητα που ο Αλεξίνος αποδίδει στην δραστηριότητα των σοφιστών, έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Και είναι φυσικό οι επικούρειοι και ο Φιλόδημος να διαφωνούν μαζί του για την πολιτική δραστηριότητα των ρητόρων, εφόσον αντιβαίνει το «λάθε βιώσας».

Στο απόσπασμα ωστόσο υπάρχει ένα κενό σημείο, το οποίο εμποδίζει να καταλάβουμε την συνέχεια με την επόμενη αναφορά του Έρμαρχου που όμως είναι κατανοητή σε αυτή και θαυμάσια συμφωνεί με τις βάσεις της επικούρειας θεωρίας που θέλει τον άνθρωπο ελεύθερο από φόβους και από ανησυχίες. «Είναι καλύτερο να χάσει τα πάντα, αλλά να είναι στερημένος από κακοτυχίες».

Ενδεχομένως ο ίδιος ο Επίκουρος να είχε πει κατά του Ναυσιφάνη ότι η φυσιολογία φέρνει όχι ανταμοιβή σε χρήματα, αλλά σε απελευθέρωση από τις «κενές δόξες» που διαταράσσουν την ψυχή. Η σύσταση του Έρ-

¹³⁰ T. Dorandi, «Testimonianze sugli arconti nei papiri ercolanesi», *Cr. Erc.* 10,(1980), σ. 160. («Μαρτυρίες περί αρχόντων στους ερκουλάνιους παπύρους»).

μαρχου εφαρμόζεται σε αυτή την περίπτωση, με σημασία περιορισμένη, στην αρχή του Δασκάλου. Η συζήτηση των προτάσεων του Αλεξίνου συνεχίζεται με παράδοξο τόνο. Οι σοφιστές είναι άξιοι σεβασμού για την χρήσιμη συμμετοχή τους στην πολιτική ζωή, όπως αντίστοιχα οι μάγειροι και οι έμποροι αξιολογικά κάνουν μια χρήσιμη δραστηριότητα.

Σε συνέχεια του σχολιασμού του αποσπάσματος θα μπορούσαμε να σταθούμε στο ότι ο Έρμαρχος καθυστερεί με τη σειρά του (πάλιν) με αναποφασιστικότητα στην επιβεβαίωση ότι μερικές ρητορικές συζητήσεις αναπτύσσονται όχι κατ' επιστήμην, αλλά κατ' αληθοφάνεια και εικασία. Ποιό το νόημα των απόψεων του Αλεξίνου; Τι είναι στερημένο διαλεκτικού συλλογισμού; Ο Φιλόδημος σχολιάζει τη μακρά αναφορά του Έρμαρχου με λέξεις που εμφανίζονται αντιφατικές σε σχέση με την αρχική πρόθεση: «δεν αγνοώ ότι οι αναφορές εξ' ολοκλήρου από κείμενα θα μπορούσαν να θεωρηθούν γραμμένες γύρω από/σε ένα άλλο θέμα παρά εκείνο υπό συζήτηση». Είναι πιθανό ότι ο Γαδαρηνός παρατηρεί με πρόθεση ότι η ακριβής πολεμική, μπορεί να απομάκρυνε το νου του αναγνώστη από τον αρχικό σκοπό που ήταν βασισμένο στην ίδια αναφορά: στην θεώρηση, στα ίχνη των Διδασκάλων της σοφιστικής σαν τέχνη.

Από τα παραπάνω αποσπάσματα και τον αντίστοιχο σχολιασμό τους σίγουρα σκιαγραφούνται οι απόψεις του Φιλόδημου περί της ρητορικής τέχνης. Σίγουρα η επέκταση της έρευνας και σε άλλο υλικό των παπύρων θα μπορούσε να μας δώσει ακόμη περισσότερες πληροφορίες, για τον διαχωρισμό της ρητορικής και τη χρησιμότητα αυτής της «τέχνης» στην καθημερινότητα των ανθρώπων, καθώς και τις διαφορές με εκείνο της διαιρετικής ταξινόμησης του Αριστοτέλη¹³¹, αλλά και των απόψεων του Πλά-

¹³¹ Ο Αριστοτέλης, υποστηρίζοντας ότι η ρητορική είναι τέχνη, καθιερώνει το σχήμα των τριών τύπων ρητορικής που υιοθετήθηκαν γενικά αργότερα: αυτοί οι τύποι είναι (1) το συμβουλευτικό ή πολιτικό είδος, (2) το δικανικό και (3) το επιδεικτικό, ενώ στη συνέχεια προχωρεί σε μια ανάλυση των ανθρωπίνων ικανοτήτων και των εξωτερικών

των¹³². Το σίγουρο πάντως είναι ότι ο Φιλόδημος στη ρητορική του συνδυάζει ιστορία και αξιολόγηση, συμφωνώντας με τις απόψεις του Ζήνωνος του Σιδώνιου, δίνει πρωτεύοντα ρόλο στη φιλοσοφία ως παράγοντα ηθικής βελτίωσης, θεωρώντας την πειθώ «θεότητα που οφείλεται στη φιλοσοφία, ενώ επιτρέπει ένα βλέμμα στην ιστορία της ρητορικής από τους Σοφιστές μέχρι τους Περιπατητικούς ή μέχρι τους Στωϊκούς, για να αποδείξει ότι η σοφιστική ρητορική είναι τέχνη, ενώ η πολιτική ρητορική δεν είναι τέχνη.

Κλείνοντας αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Γαδαρηνός δεν αγνοεί την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα στην οποία ζει, αντιθέτως συμμετέχει σ' αυτή δίχως όμως να αποδεικνύει την ανάγκη για προσωπικές φιλοδοξίες. Σε συμφωνία με την υπόδειξη του δασκάλου του για το «λάθε βιώσας», παρατηρεί από ψηλά τις θύελλες της πολιτικής ζωής, κατανοεί τους κινδύνους και τις απογοητεύσεις που απορρέουν από τη συμμετοχή στην πολιτική ζωή και επεξεργάζεται με φιλοσοφική ματιά τη σχέση της ρητορικής με την πολιτική ζωή.

παραγόντων της ανθρώπινης ζωής που πρέπει να γνωρίζει ο ρήτορας. βλ. μεταξύ άλλων G. M. A. Grube, «Αριστοτέλης για την ποίηση και το ύφος», μτφ: Γερ. Δ. Χρυσάφης, Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσια, 1995.

¹³² «Ο Πλάτων είχε πει πως αν η ρητορεία πρέπει να είναι τέχνη (μια από τις καλές τέχνες ή μια δεξιότητα, βασισμένη σε ειδικές γνώσεις), ο ρήτορας ή ο συγγραφέας θα έπρεπε να έχει γνώση της ανθρώπινης ψυχής και των διαφόρων μερών ή λειτουργιών της· θα έπρεπε επίσης να έχει θεωρητική γνώση των διάφορων τύπων επιχειρημάτων και του πόσο προκαλούν την προσοχή σε διάφορους τύπους ανθρώπων (Φαίδρος 269a και 271d - 272b), [Ρητορική, βιβλίο τρίτο, σ. 185], G. M. A. Grube, (1995) ό.π..

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΤΡΙΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ, Η ΜΟΥΣΙΚΗ

Α. Ο ρόλος και η σημασία της μουσικής στην Αρχαία Ελλάδα

Τα λείψανα της αρχαίας ελληνικής μουσικής είναι πολύ λίγα, όμως μέσα απ' αυτά οι μελετητές ιδίως των τελευταίων χρόνων έχουν καταφέρει να αντλήσουν πληροφορίες προκειμένου να σχηματίσουμε μια σχετική γνώση της θεωρίας της και της χρηστικότητας της. Αυτές τις πληροφορίες τις βρίσκουμε σπαρμένες στα συγγράμματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, στα «Αρμονικά» του Αριστόξενου, στα συγγράμματα του Ευκλείδη, του Δίδυμου και του Φιλόδημου, στο «Περὶ Μουσικῆς» του Πλούταρχου¹³³ και στα συγγράμματα των Βυζαντινών και Λατίνων συγγραφέων.

Τη μεγάλη σημασία που έδιναν οι αρχαίοι Έλληνες στη μουσική φανερώνουν πλήθος ποιητικών παραστάσεων και μύθων¹³⁴, γεγονός βεβαίως που πιστοποιεί τη βαθιά πίστη στη δύναμη της τέχνης των ήχων και στις ηθικοπλαστικές της ιδιότητες. Η τέχνη των ήχων ήταν για τους αρχαίους Έλληνες μια καθαρά μελωδική τέχνη, και τα αποσπάσματα από διάφορες συνθέσεις που σώθηκαν σε χειρόγραφα, μας κατατοπίζουν αρκετά πάνω στη μουσική τους θεωρία, αν όχι και εκτέλεση.

Συναντάμε για πρώτη φορά τον όρο μουσική¹³⁵ σε κείμενα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Ο όρος είναι ομόρριζος με τη λέξη μούσα, της οποίας η δωρική

¹³³ Πλούταρχος, «*Ηθικά* 29 Πρὸς Κωλώτην, Εἴ καλῶς εἴρηται τό λάθε βιώσας, *Περὶ μουσικῆς*», μτφρ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου, 1997.

¹³⁴ Ο Ορφείας με τη λύρα του γοήτευε τ' άγρια θηρία, οι πέτρες γοητευμένες από το παίξιμο του Αμφίονα πήγαιναν χορεύοντας και έμπαιναν μόνες τους στη θέση που τους έπρεπε όταν πρωτοκτιζόταν η Θήβα, ο Αρίωνας γοήτευε με την κιθάρα του τα δελφίνια της θάλασσας.

¹³⁵ Η μουσική, ήταν το δώρο των Μουσών, στην αρχαία Ελλάδα, προσδιόριζε και χαρακτήριζε τον άνθρωπο που πράττει, σκέφτεται και αισθάνεται. Έτσι ως μέσο πνευματικής ωρίμανσης, η λέξη που θα χαρακτήριζε την αρχαία ελληνική μουσική, δεν είναι η λέξη «τέχνη» αλλά οι λέξεις παιδεία και δύναμη.

μορφή υποδηλώνει πιθανή προέλευση από το ρήμα μάω –μώ, ρήμα που στη νεοελληνική γλώσσα σημαίνει ζητώ διανοητικά και ερευνώ, επινοώ (στη δωρική διάλεκτο η λέξη μούσα είναι μώσα) . Ο όρος αρχικά περιελάμβανε το σύνολο των τεχνών που προστάτευαν οι εννέα Μούσες.¹³⁶ Η μουσική ήταν δηλαδή για τους αρχαίους Έλληνες μία τεχνη ιερή αλλά και θεόπνευστη. Επιπλέον η μουσική κατά την αρχαιότητα σήμαινε την «Εγκύκλιον Παιδείαν» δηλαδή ένα σύνολο γνώσεων που περιελάμβανε, εκτός από την τέχνη των ήχων, τα μαθηματικά, την αστρονομία, τη ρητορική, την ποίηση και τη φιλοσοφία. Ο ρόλος της μουσικής ήταν ιδιαίτερα σημαντικός σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής των αρχαίων. Η μουσική αποτελούσε φορέα πλήθους αντιλήψεων και νοηματικών αποχρώσεων, και όντας η κορονίδα των τεχνών, είχε καταλυτική πολιτισμική επίδραση στη ζωή των αρχαίων Ελλήνων. Εξετάζοντας τις φιλοσοφικές θεωρίες που ανεπτύχθησαν για τη μουσική στην αρχαιότητα, καταλήγουμε ότι κυριαρχεί η ηθική της αξιολόγηση με απόδοση σε αυτήν ηθικού χαρακτήρα και ύφους καθώς και ο παιδαγωγικός, ηθικοπλαστικός αλλά και ψυχοθεραπευτικός της ρόλος.

Η μουσική έχει τη δύναμη να διαμορφώσει τον χαρακτήρα του ακροατή, καθώς και να προκαλέσει διάφορες «ψυχικές διαθέσεις». Τα επιμέρους στοιχεία της μουσικής σύμφωνα με τους θεωρητικούς Πυθαγόρα, Πλάτωνα και Αριστοτέλη περνάνε κάποια μηνύματα ήθους στους ακροατές - διδασκόμενους. Τα επιμέρους στοιχεία της μουσικής¹³⁷ που προκαλούσαν μια μορφή «ήθους» ήταν με βάση τους αρχαίους, οι φθόγγοι, το μέλος, τα γένη, οι αρμονίες και οι ρυθμοί.

¹³⁶ Α. Κώστιος, «Μουσική» στο: *Ελληνική Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια*, τομ. 48 Θέατρο, Κινηματογράφος, Μουσική, Χορός, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1999, σσ.227-228.

¹³⁷ Κ. Παπαοικονόμου- Κηπουρού, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, Γεωργιάδης - «Βιβλιοθήκη των Ελλήνων», 2007, σσ.77-80.

Οι φθόγγοι ανάλογα με το ύψος τους, διαμόρφωναν και το ήθος μέσα από τις διαφορετικές εκτάσεις των φωνών. Το μέλος προωθούσε τρία διαφορετικά ήθη για αυτό τον λόγο είχε και διαφορετικές ονομασίες: το «διασταλτικό» μέλος, εξέφραζε τη μεγαλοπρέπεια, την ανδροπρεπή διάθεση παρότρυνε σε ηρωικές πράξεις και χρησιμοποιούνταν συνήθως στην τραγωδία, το «συσταλτικό» μέλος, οδηγούσε την ψυχή σε ταπεινοφροσύνη, έλλειψη ανδρικής διάθεσης, εξέφραζε πιο ήπια συναισθήματα όπως αυτό της συστολής, του σεβασμού, της περισυλλογής, της μελαγχολίας και ήταν κατάλληλο για ερωτικά. Αισθηματικά τραγούδια και θρήνους και τέλος το «ησυχαστικό» μέλος, που έφερνε την ηρεμία και την γαλήνη, και ήταν κατάλληλο για θρησκευτικούς ύμνους και εγκώμια. Τα γένη (δηλαδή οι διαφορετικές διαιρέσεις του τετράχορδου) επίσης χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες «ήθους». Το διατονικό γένος (σαν το δικό μας περίπου), που ήταν αυστηρό και αρρενωπό, το χρωματικό, που ήταν πιο γλυκό και το εναρμόνιο, που ήταν και το ακριβέστερο (με ανατολική προέλευση).

Σχετικά με την αρμονία: Με βάση κάθε φθόγγο σχημάτιζαν διάφορες σκάλες (τρόπους), -με το δικό της ήθος η καθεμιά- με διαφορετική θέση των τόνων για κάθε μια τους σε αντίθεση με το σημερινό σύστημα, οι σκάλες αυτές ήταν «κατιούσες».

Οι κυριότεροι τρόποι (κλίμακες) ήταν: ο δώριος, ο φρύγιος, ο λύδιος και ο μιζολύδιος. Από αυτούς τους τρόπους προέκυψαν αργότερα ο υποδώριος, ο υποφρύγιος και ο υπολύδιος, και ακόμη ο υπερδώριος, ο υπερφρύγιος και ο υπερλύδιος.

Σχετικά με την Δώρια αρμονία ο Πλάτων θεωρούσε πως είναι μια από τις εκλεπτυσμένες αρμονίες και παρουσίαζε έναν χαρακτήρα δυναμικό, άκαμπτο, γενναίο στη μάχη, αξιοπρεπές, μεγαλοπρεπές, ακλόνητο μπροστά στον θάνατο και με αυτοέλεγχο. Ο Αριστοτέλης υποστήριζε πως αυτή η αρμονία είχε ανδροπρεπή χαρακτήρα. Η Φρύγια αρμονία ταίριαζε στις

διακυμάνσεις της ψυχικής διάθεσης του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης αναφέρει σχετικά με την *Φρύγια* αρμονία πως παρουσίαζε παρόμοιες ιδιότητες με τον αυλό, είχε δηλαδή οργιαστικό, βίαιο, ερεθιστικό, μεγαλόπνοο και συναισθηματικό χαρακτήρα. Προκαλούσε στο ακροατήριο έντονο ενθουσιασμό και ήταν η πιο ενδεδειγμένη αρμονία για τον διθύραμβο¹³⁸. Η *Λύδιος* αρμονία τοποθετείται και αυτή στις πιο χαλαρές και ήπιες αρμονίες κατάλληλη κατά τον Αριστοτέλη για την εκπαίδευση των νεαρών λόγω της εύκολης χρήσης της και του εύθυμου χαρακτήρα της. Η *Ιώνιος* αρμονία ήταν ήπια, κομψή και χαλαρή, διασκεδαστική, κατάλληλη για τα συμπόσια.¹³⁹ Η *Μιξολύδια* αρμονία πλησίαζε περισσότερο στη *Δώρια*. Το ύψος της ήταν θρηνητικό, παθητικό και ταίριαζε στην τραγωδία¹⁴⁰.

Ήθος παράλληλα διαμόρφωναν ρυθμοί και τα μέτρα. Ο Αριστείδης Κοϊντιλιανός¹⁴¹ αναφέρει σχετικά, όσοι ρυθμοί άρχιζαν από τη θέση μείζονος κλίμακας ήταν καθησυχαστικοί και αυτοί που άρχιζαν με άρση από ελάσσονα κλίμακα δημιουργούσαν ταραχή. Οι ρυθμοί που είχαν ίσες αναλογίες ήταν πιο ευχάριστοι από αυτούς που αποτελούνταν από ένα ολόκληρο και το μισό του.

Αυτούς βέβαια τους πλούσιους σε αριθμούς τρόπους δεν τους θεωρούσαν, σήμερα, ως βάση για την αρμονία, παρά καθόριζαν τα πλαίσια μέσα στα οποία μπορούσε να κινείται μια μελωδική σειρά με ρυθμική διάταξη. Η συνήχηση δύο φθόγγων λεγόταν συμφωνία, ενώ η συνήχηση περισσότερων φθόγγων ήταν άγνωστη στους αρχαίους Έλληνες.

¹³⁸ Σ. Σίτου, *Πλατωνικά παιδαγωγικά κείμενα: εισαγωγή- μετάφραση- σχόλια: παιδαγωγικά, φιλοσοφικά, ψυχολογικά, πραγματολογικά*, Ιωάννινα, Σίτος, 1990.

¹³⁹ Σ. Κοψαχείλης, *Η μουσικοθεραπεία στην Αρχαία Ελλάδα, Αριστοτέλης και μουσικοθεραπεία και η σύγχρονη πορεία της επιστήμης*, Θεσσαλονίκη, Μαϊνανδρος, 1996, σ.15.

¹⁴⁰ M.L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1999, σσ.250-254.

¹⁴¹ Ο Αριστείδης Κοϊντιλιανός (3^{ος} αιων. μ.Χ.), μουσικός και συγγραφέας στο σύγγραμά του *Περί μουσικής* (3 βιβλία), πραγματεύεται την «αρμονική» και τη «ρυθμική» και την επίδραση της μουσικής και των ρυθμών στα ήθη των ανθρώπων. M.L. West, (1999), *ό.π.* σσ. 347-348.

Η λέξη «αρμονία» είχε έκταση εξάλλου πολύ πλατύτερη, από τη σημερινή σημασία. Οι συγγραφείς τη χρησιμοποιούσαν όταν μιλούσαν π.χ. για έργα αρχιτεκτονικά ή όπως οι Πυθαγόρειοι για την αρμονία των ουράνιων σωμάτων.

Η αρχαία ελληνική μουσική, ως καθαρά μελωδική τέχνη, ήταν μονόφωνη. Ίσως η πολυφωνία να μη ήταν γνωστή, ούτε ορχήστρες υπήρχαν. Τις βάσεις της μουσικής θεωρίας καθώς και της μουσικής ακουστικής στην Ελλάδα, τις έβαλε ως γνωστόν ο Πυθαγόρας με τους μαθητές του, στο πλαίσιο της μαθηματικής του οντολογίας.

Αξίζει πληροφοριακά να αναφερθεί ότι αυτός καθόρισε τη σχέση ανάμεσα στο ύψος του ήχου και το μήκος της χορδής. Όσο μακρύτερη είναι η χορδή, τόσο ψηλότερος είναι ο ήχος. Όμως όπως προαναφέρθηκε, για τη θεωρία της μουσικής και την εξέλιξή της συνέβαλαν και άλλοι (ο Αριστοτέλης, ο Αριστόξενος, ο Πλούταρχος κ.ά.).

Ο Αριστόξενος μάλιστα στα έργα του «Ρυθμικά στοιχεία» και «Αρμονικά» άρχισε να δίνει σημασία, όχι στις μαθηματικές αναζητήσεις, όπως έκαναν οι Πυθαγόρειοι, αλλά στην πραγματική ακουστική σχέση ανάμεσα στους ήχους. Η αντίθεση αυτών των δύο θεωριών διατηρήθηκε και καθόρισε δύο διαφορετικές πορείες στις μουσικοθεωρητικές έρευνες. Την εποχή του Αριστόξενου διαμορφώθηκε ο μουσικός τονισμός των φθόγγων και προσδιορισμός του με συμβατικά σημεία.

Για να αποδώσουν τους μουσικούς φθόγγους οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν γράμματα του αλφαβήτου σε διάφορες θέσεις (όρθια, ανάποδα, πλάγια, ώστε να υψώνεται ο φθόγγος ένα τέταρτο ή ένα ημιτόνιο αντίστοιχα και μάλιστα σημείωναν σημεία για τις παύσεις όπως το αρχικό Λ της λέξης Λήμμα), ενώ άλλη ήταν η ενόργανη σημειογραφία τους και άλλη η ανόργανη. Σημειωτέον ότι η σημειογραφία των αρχαίων Ελλήνων έφτασε να έχει πάνω από 1500 σημάδια. Το σύστημα αυτό είχε α-

κρίβεια και καθαρότητα, αλλά και το μειονέκτημα να μη βοηθά το μάτι και να μην επιδέχεται εξέλιξη.

Από τη μουσική της αρχαίας Ελλάδας, βρέθηκαν ως σήμερα τα εξής δείγματα: Ύμνος στη Δήμητρα, μια ωδή του Πινδάρου, τρεις ύμνοι στον Απόλλωνα, μερικά αποσπάσματα από μέθοδο κιθάρας και μια επιτάφια ωδή που πάνω της έχει χαραγμένο ένα επιτραπέζιο τραγούδι, όπως και απόσπασμα από ένα στάσιμο της Ορέστειας του Ευριπίδη.

Η εξέλιξη της μουσικής σίγουρα συνεχίζεται, καθώς περνάει διαδοχικές φάσεις εξέλιξης. Είναι όμως σκόπιμο να σταθούμε και να αναλύσουμε τη μουσική μέσα από το έργο του Φιλόδημου «Περὶ μουσικῆς». Αναφερόμενοι βεβαίως στη χρηστικότητα της μουσικής κατά τον Φιλόδημο, η αξία της έγκειται στο γεγονός ότι συνοδεύει την ποίηση και όχι στη μουσική καθαυτή. Στηριζόμενος σε αυτό το σκεπτικό ο Φιλόδημος επικρίνει τις απόψεις του στωϊκού Διογένους του Βαβυλώνιου σε συνέχεια των συναφών αντιλήψεων του Πλάτωνα, σύμφωνα με τις οποίες η μουσική μπορεί να έχει θετική επίδραση στον άνθρωπο επηρεάζοντας μόνο το άλογο μέρος της ψυχής χωρίς να επιδρά στο λογικό μέρος, χωρίς δηλαδή διανοητική κατανόηση. Για τον Φιλόδημο τόσο η ποίηση όσο και η μουσική συχνά μπορούν να κάνουν κακό, καθώς διεγείρουν και αφυπνίζουν έντονα συναισθήματα (*Περὶ ποιημάτων* 5, col.iv.15-18 Mangoni). Τα μέλη της όπως αναφέρει σχετικά είναι συγχρόνως σώφρονα και ανδρεία αλλά και δειλά και ακόλαστα. Η μουσική ξεσηκώνει τη διάθεση της ψυχής και δεν την καταπραΰνει. Η μουσική αλλά και η ποίηση συνεργούν προς την απόκτηση της ερωτικής αρετής¹⁴².

Οι απόψεις αυτές του Φιλόδημου ακολουθούν ως ένα σημείο τις σχετικές απόψεις του Επίκουρου, ο οποίος δεν ήταν ενθουσιώδης υποστηρικτής

¹⁴² SVF III κ'IV, 65, σ. 225.

της τέχνης – μουσικής και της ποίησης¹⁴³. Η ποίηση και η μουσική σύμφωνα με τις θέσεις του Επίκουρου, μπορούν να εκτιμηθούν πραγματικά, προκαλώντας απόλαυση, μόνο από τους σοφούς, γιατί μόνο αυτοί ήταν σε θέση να καταλάβουν και να μη παρασυρθούν από αυτές και φυσικά να μην επιδοθούν στην ενασχόληση μ' αυτές. Ο Επίκουρος αφήνει έτσι περιθώριο στη χρήση των για απόλαυση και ψυχαγωγία που μπορεί κάλλιστα να συνοδεύει τη σπουδή της φιλοσοφίας. Έτσι και ο Φιλόδημος χωρίς να αποκλίνει από τις επικούρειες αντιλήψεις, επιλέγει να ασχοληθεί όχι όμως συστηματικά, τόσο με την ποίηση όσο και με την μουσική με σκοπό να προβάλλει την διδακτική ικανότητα αυτών των τεχνών.

¹⁴³ Βλ. την κριτική του Πλούταρχου στη στάση του Επίκουρου απέναντι στην ποίηση στο *Ότι ουδέ ζην "ἔστιν ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον"* 1092C-1094D.

B. Ο Φιλόδημος περιὶ μουσικῆς

Μετά τη Ρητορική η Μουσική, είναι ένα επίσης σημαντικό κομμάτι της συγγραφής του Φιλόδημου. Η σπουδαιότητά της έγκειται στο γεγονός ότι προσπαθεί να πείσει ότι ο Επίκουρος έχει στόχο να εισχωρήσει στο κοινωνικό πλέγμα της εποχής και να συμμορφωθεί με τις κοινωνικές συνθήκες της ρωμαϊκής δημοκρατίας, παρ' όλο που δεν ήταν ίδιες με την άνθιση του Κήπου.

Ο Φιλόδημος στην αντίληψη της μουσικής χωρισμένης από την ηθική, ακολουθεί τις διδαχές του Επίκουρου με τη διαφορά ότι σ' αυτή την τέχνη αυτός δίνει ένα ρόλο ανώτερο από εκείνο που είχε για τον Επίκουρο. Στο πλαίσιο αυτό παραθέτει διάφορες στωϊκές θέσεις του Διογένους του Βαβυλώνιου, ασκεί την επικούρεια διδασκαλία με μαθήματα της ιστορίας της μουσικής αποδεσμευμένα από την ηθική έννοια και την περιορίζει στην αισθητική απόλαυση, όπως και την ποίηση.

Συγκεκριμένα το έργο του «*Περὶ Μουσικῆς*» είναι χωρισμένο σε τέσσερα βιβλία. Παραδόθηκε από τους *P.Herc.* 225, 411, 424, 1094, 1572, 1575, 1576, 1578, 1583 και 1497. Ο *P.Herc.* 1497 περιέχει το τελικό μέρος του IV βιβλίου.

Στο πρώτο βιβλίο αποδόθηκαν οι *P.Herc.* 225, 411, 424, 1572 και 1573, του δεύτερου φαίνεται να διατηρείται μόνο ένα απόσπασμα: *P.Herc.* 424 απόσπ. 3, ενώ στο τρίτο βιβλίο οδηγούνται τέλος οι *P.Herc.* 1094, 1575, 1576 και 1578¹⁴⁴.

Στο πρώτο βιβλίο ο Φιλόδημος εξέθετε τις ακαδημαϊκές, περιπατητικές και στωϊκές θεωρίες – δόγματα σχετικά με τη μουσική. Τα επόμενα

¹⁴⁴ T. Dorandi, «Filodemo: gli orientamenti della ricerca attuale», *ANRWII*,36.4, (1990), σ. 2343.

τρία βιβλία ήταν αφιερωμένα το καθένα στη λεπτομερή κριτική των ιδεών των τριών αντίπαλων σχολών.

Άξια παρατήρησης είναι η πάρα πολύ πρόσφατη πρόταση (Delattre), η οποία θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας, όπου όλα τα αποσπάσματα του «Περὶ μουσικῆς» οδηγούνται στο μοναδικό IV βιβλίο, του οποίου θα αναδημιουργήσει το αρχικό μέρος που θεωρούνταν χαμένο.

Μεταξύ των πηγών κατορθώνουμε να καθορίσουμε με ακρίβεια μόνο το «Περὶ Μουσικῆς» του στωϊκού Διογένους Βαβυλώνιου¹⁴⁵. Ο Φιλόδημος δείχνει να γνωρίζει την Αεροπαγίτικη συζήτηση¹⁴⁶ του Δάμωνος, (5^{ος} αιώνας π.Χ.) οποίος υπήρξε μεγάλος διανοητής και φιλόσοφος και είναι ο πρώτος που γνωρίζουμε ότι ανέπτυξε λεπτομερώς τα στοιχεία που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στο ύφος, στο χαρακτήρα δηλαδή και στη συναισθηματική επίδραση μιας μουσικής σύνθεσης. Ο Δάμων πίστευε στην άμεση σχέση της ψυχής με τη μουσική, πράγμα που ήταν σύμφωνο και με τη θεωρία των Πυθαγορείων. Υποστήριζε την καθημερινή ενασχόληση των νέων με τη μουσική, ώστε να ανατρέφονται σωστά και να αναπτύσσεται ομαλά ο χαρακτήρας τους¹⁴⁷. Στο έργο του «Αερόπαγος», του οποίου σώζονται λίγα αποσπάσματα, γίνεται αναφορά στον ρυθμό και την ηθική αξία της μουσικής.

Ο Φιλόδημος συζητάει για ένα απόσπασμα του Δημόκριτου σχετικό με τη φύση της μουσικής ιστορίας. Ο Δημόκριτος μάλιστα υποστήριζε τις θεραπευτικές ιδιότητες των αρμονικών ήχων του αυλού σε αντίθεση με τον Πυθαγόρα. Ο αυλός ερχόταν σε επαφή με το πάσχον όργανο και εν συνεχεία με τις δονήσεις που παρήγαγε, επενεργούσε θεραπευτικά στους μύ-

¹⁴⁵ Τα χωρία που αφορούν τις απόψεις του Φιλόδημου περί μουσικής συμπεριλαμβάνονται στο V. Arnim, *SVFIII & IV* 54-90, σσ.221-235.

¹⁴⁶ Δοκίμιο σε μορφή προσφώνησης προς τον Άρειο Πάγο (το πολιτειακό σώμα της Αθήνας που διαθέτει πλέον μόνο υψηλές δικαστικές εξουσίες, θρησκευτικές αρμοδιότητες και την ευθύνη της επιτήρησης της δημόσιας αιδούς) σχετικά με το ρυθμό και την ηθική αξία της μουσικής.

¹⁴⁷ A.J. Neubecker, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986, σ.29.

ες. Σχετικά με τον Πλάτωνα σταματάει (για να μιλήσει) σε τέσσερα ξεχωριστά σημεία, όσον αφορά την θείκη καταγωγή και τη χρησιμότητα της μουσικής. Χαρακτηριστικά ο Πλάτων θεωρούσε τη μουσική θείκη τέχνη στην οποία εμπεριέχεται το ωραίο με απλότητα και διαύγεια και όσο ύποπτη αντιλαμβάνεται τη μουσική άγνοια, άλλο τόσο επικίνδυνη κρίνει και τη διαστρέβλωση της παράδοσης με τη δεξιολογία και την πολυπλοκότητα. Άρα η μουσική είναι για τον Πλάτωνα τόσο χρήσιμη όσο και επικίνδυνη. Η άποψη του ότι η μουσική έχει τη δυνατότητα να διαπλάσει ισορροπημένους πολίτες μέσα από ένα δομημένο εκπαιδευτικό σύστημα, σε ένα εύλογο διάστημα και να διαποτίσει τους μαθητές με όμορφες αρμονίες και ρυθμούς, επιτυγχάνοντας μια μορφή αισθητικής και ηθικής τελειότητας, αποσκοπεί στην «παραγωγή» των μελλοντικών πολιτών της πλατωνικής πρότυπης πολιτείας¹⁴⁸.

Στο περιβάλλον του «Περίπατου» εξετάζει τις θέσεις του Ηρακλείδη του Ποντικού, μαθητή του Πλάτωνος, ο οποίος ασχολήθηκε με τη δημιουργία, το ήθος και τη χρήση των αρμονιών. Επιπλέον του Θεόφραστου, διαδόχου του Πλάτωνος στη διεύθυνση της Ακαδημίας, ο οποίος αναφέρθηκε στην αμφίδρομη σχέση μουσικής και ψυχής, με τις κινήσεις της ψυχής να αποτελούν τις πηγές της μουσικής, ενώσω η ίδια η μουσική κινώντας την ψυχή, την απελευθερώνει από τις κακίες των παθών. Ο Θεόφραστος πίστευε πως η μουσική είχε θεραπευτικές ιδιότητες ακόμα και για σωματικούς πόνους¹⁴⁹.

Τέλος εξετάζει τις θέσεις του Αριστόξενου από τον Τάραντα (4^{ος} αιώνας π.Χ.), μαθητή του Αριστοτέλη, που από Πυθαγόρειος έγινε Περιπατητικός. Ο Αριστόξενος μας δίνει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη χρήση της μουσικής και τη μορφή της. Τα βιβλία του που έχουν διασωθεί

¹⁴⁸ A. Belis, *Η καθημερινή ζωή των μουσικών στην αρχαιότητα*, μτφ.Στ. Βλοντάκη, Αθήνα, Δημ. Παπαδήμα, 2004, σ.19,22-23.

¹⁴⁹ A.J. Neubecker, *ό.π.* σ.143.

και συμπεριλαμβάνουν κείμενα για τη μουσική είναι το βιβλίο των Ρυθμικών στοιχείων και τα τρία βιβλία των Αρμονικών του¹⁵⁰. Οι απόψεις του ακολουθούσαν αυτές του Πλάτωνος και του Αριστοτέλους, αποδεχόταν τόσο τη θετική επίδραση που ασκεί η μουσική στην ηθική διάπλαση της ψυχής, όσο και τις θεραπευτικές της ιδιότητες. Διαφοροποιούνταν όμως από όλους τους προηγούμενους θεωρητικούς της μουσικής, αρνούμενος κατηγορηματικά να οικοδομήσει τη δική του θεωρία σε μαθηματικούς υπολογισμούς. Δεν εξαρτούσε ούτε ήλεγχε τις μουσικές ποιότητες από το μαθηματικό λόγο, και τις μαθηματικές πράξεις. Πίστευε πως ο υπολογισμός των διαστημάτων θα έπρεπε να γίνει με βάση της εκτιμήσεως του αυτιού. Οι αισθητικές αντιλήψεις, όπως αυτές εκτιμούνταν από το νου θα καθόριζαν τις αποστάσεις του διαστήματος. Έτσι λοιπόν δόγμα του ήταν ότι η μουσική ανήκε στους μουσικούς και ότι το αντί αποτελούσε τον ύπατο κριτή της. Από την αξιωματική αυτή αρχή προκύπτει η απαλλαγή του μουσικού από την χρονοβόρα και δύσκολη θεωρητική ενασχόληση, αλλά και η εξειδίκευση σε ένα πεδίο με μεγάλες συγκινησιακές, ψυχικές και ηθικές προεκτάσεις, χωρίς όμως να υπάρχει στην ουσία ενσυνείδητη γνώση για αυτό¹⁵¹. Ο Αριστόξενος επιθυμούσε και ο ίδιος στην εκπαίδευση την απλή καθαρή μουσική, ώστε να προστατευθεί το αντί του μαθητή από τη σύγχυση που προκαλούν οι ακουστικές απάτες και οι υποβολές της νέας μουσικής. Δυσανασχετούσε για την εξαφάνιση του σεβαστού εναρμόνιου ύφους. Πίστευε ότι φιλοσοφία πρέπει να συμπορεύεται με τη μουσική, διότι αυτή της εξασφαλίζει τη δυνατότητα να κρίνει τί είναι πρόπον και χρήσιμο. Με τη βοήθειά της επομένως, ορίζονταν οι ενδεδειγμένοι μουσικοί τρόποι για τη διαμόρφωση αγαθού χαρακτήρα, αφού πίστευε ότι δεν

¹⁵⁰ M.L. West *ό.π.* σ.6.

¹⁵¹ Δ. Λέκκας, «Αρχαία Ελληνικά Μουσικά Θεωρητικά», στο: *Τέχνες II, Επισκόπηση Ελληνικής Μουσικής και Χορού, τομ. Β', Ελληνική Μουσική Πράξη: Αρχαίοι και Μέσοι Χρόνοι*, Πάτρα, Ε.Α.Π., 2003, σσ.36-38.

αρκούν η καθαρή αρμονία και η ρυθμική για να δημιουργήσουν το επιθυμητό μουσικό ήθος. Σύμφωνα με τον Neubecker, «παρά την επιστημονικότητα των δύο αυτών κλάδων υπολείπονται κατά δύναμιν οικειότητα, ώστε να ταιριάξουν κατάλληλα τα μουσικά στοιχεία. Αυτός ο συνδυασμός είναι έργο του καλλιτέχνη και κάθε αλλαγή, έστω και ενός μόνο στοιχείου όπως για παράδειγμα του ρυθμού, μπορεί να μεταβάλλει το ήθος παρότι το γένος και ο τόνος παραμένουν αμετάβλητα. Πρόσβευε λοιπόν ο Αριστόξενος, σε αντίθεση με προηγούμενους θεωρητικούς, ότι ο ευκταίος ηθικός μουσικός τρόπος δεν αντλείται από τις αρμονίες και τους ρυθμούς που υπάρχουν στη φύση αλλά από την καλλιτεχνική δημιουργικότητα¹⁵²».

Η θεωρία του Αριστόξενου στον τομέα της μουσικής ήταν επαναστατική και άσκησε σε όλους τους μεταγενέστερους, που είτε την αναπροσάρμοζαν, την αναμασούσαν ή απλώς αναφέρονταν σε αυτήν. Ως αντίποδας των πυθαγορείων δημιούργησε δύο ομάδες: στην πρώτη ομάδα συμμετείχαν οι κανονικοί ή μαθηματικοί, οι οποίοι ήταν προσηλωμένοι στον ιδεαλισμό της πυθαγόρειας μαθηματικής θεώρησης και στη δεύτερη ανήκαν οι ακουστικοί ή ακουσματικοί, που ακολουθώντας την αριστοξενική σχολή, αντιμετώπιζαν τη μουσική με εμπειρισμό. Οι αντιθετικές αντιλήψεις περί μουσικής συνεχίζονται και στην Ελληνιστική περίοδο. Περισσότερες όμως πληροφορίες υπάρχουν σχετικά με τις θέσεις των στωϊκών κυρίως από τον Διογένη τον Βαβυλώνιο, θέσεις που επιλέγει ο Φιλόδημος ως επικούρειος να αντιταχθεί.

Ο Διογένης υποστήριζε και υπερασπίζονταν την αξία της μουσικής και τη δύναμη της σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής των ανθρώπων. Θεωρούσε τη μουσική ως το «εργαλείο» - «μέσο» για την ηθική διάπλαση του χαρακτήρα των ανθρώπων. Αναγνώριζε σε αυτήν την ικανότητα βελτιστοποίησης των αρετών και των ικανοτήτων των ανθρώπων. Επεξεργα-

¹⁵² A.J. Neubecker, *ό.π.*, σσ.143-144.

ζόταν τις έως τότε θεωρήσεις των κανονικών, αλλά από την οπτική της στωϊκής φιλοσοφίας πλέον. Αποδεχόταν το *κινεῖν*, την εξαιρετική ιδιότητα της μουσικής να παρακινεί σε ενέργειες, ενώ αναγνώριζε σε αυτήν τις γνωστές ομοιότητες των ηθικών ιδιοτήτων. Πίστευε ότι η ηθική επίδραση των δεν απορρέει όμως από τη μίμηση. Η άποψη του στηρίζεται στο γεγονός ότι ο ίδιος διακρίνει τρεις διαφορετικές αντιληπτικές διαδικασίες καταρρίπτοντας την άποψη για όμοια επίδραση σε κάθε ακροατή. Συγκεκριμένα υποστήριζε ότι αναγνωρίζουμε τις μουσικές ποιοτικές διαφορές, και συνεπώς επηρεαζόμαστε από αυτές, είτε εξαιτίας φυσικών χαρακτηριστικών, όπως η ένταση, είτε μέσω της παιδείας, είτε τέλος μέσω της διάθεσης που εισπράττουμε από τη μουσική σύνθεση¹⁵³. Επιδοκίμαζε επίσης το χαρακτηρισμό των μουσικών γενών και στο εναρμόνιο προσδιόριζε αξιοπρέπεια, ευγένεια, απλότητα και καθαρότητα ενώ στο χρωματικό θηλυπρέπεια και χυδαιότητα¹⁵⁴. Αυτές όμως τις αισθητικές απόψεις του Διογένους αρνείται ο Φιλόδημος, όπως και όλες όσες σχεδόν είχαν προσδώσει ηθικό χαρακτήρα στη μουσική έως τότε, χαρακτηρίζοντάς τες απλά *δόξας* και όχι *ἀληθείς*. Η επιλογή του Φιλόδημου να ασχοληθεί με τις θέσεις του Διογένους και της Στοάς και να αντιπαραβάλλει τις δικές του απόψεις, μάλλον ήταν αποτέλεσμα του ότι Στοά ήταν η κυρίως αντίπαλη σχολή του Κήπου.

Η αντίληψη – ιδέα της μουσικής του Φιλόδημου διακρίνεται από εκείνη όλων των άλλων αναφερόμενων φιλοσόφων: η μουσική δεν έχει κανένα ηθικό αποτέλεσμα, ούτε μπορεί να θεωρηθεί μέσο προς την αρετή. Στη μουσική αποδίδεται μόνο η ευχαρίστηση που προκαλεί στην ψυχική διάθεση χωρίς όμως ηθικό σκοπό. Η μουσική πρέπει να αγαπηθεί γι' αυτό που είναι, για την ευχαρίστηση που προκαλεί σε όποιον την ακούει, για

¹⁵³ A.J. Neubecker, *ό.π.*, σσ.144-145.

¹⁵⁴ M.L. West, *ό.π.*, σσ. 344-345.

την εσωτερική της ομορφιά. Ο Φιλόδημος καταλόγιζε τις όποιες επιδράσεις της μουσικής στο κείμενο της σύνθεσης ή σε άλλες συνθήκες, απορρίπτοντας κάθε δυνατότητα ψυχικής επίδρασης στο μέλος, το οποίο και χαρακτηρίζει ως *ἄλογον*. Τα μέσα της μουσικής είναι ηθικώς ουδέτερα και η μόνη ωφελιμότητα που της αναγνωρίζει σχετίζεται με την *ἡδονήν* και τη μη ουσιώδη *τέρψιν* που μπορεί να προκαλέσει¹⁵⁵.

¹⁵⁵ A.J. Neubecker, *ό.π.* σσ. 145.

Γ. Ο Φιλόδημος στο έργο του περί μουσικῆς (IV) και ο Διογένης ο Βαβυλώνιος για τη σχέση φυσικής και μουσικής

1. Μια πρώτη σύνθεση ανάμεσα στον *P. Herc.* 411 και 1583

Η G. M. Rispoli στον περίφημο σχολιασμό της πάνω στο τμήμα του Φιλόδημου «*Περὶ Μουσικῆς*», που είναι παραδοσιακά γνωστό ως Βιβλίο I, επιχειρηματολογεί πειστικά όσον αφορά το περιεχόμενο ότι οι Ηρακλειανοί πάπυροι 411 και 1583, απορρέουν από το ίδιο τμήμα μιας πραγματείας. Το συμπέρασμά της γίνεται δεκτό από τον τελευταίο εκδότη του τμήματος του Delattre, ο οποίος μόλις έχει κάνει μια λαμπρή αναδόμηση της πραγματείας, η οποία ήταν παραδοσιακά γνωστή ως βιβλίο III, αλλά στην πραγματικότητα αποδεικνύεται ότι είναι το μέσο του βιβλίου IV.

Η πρώτη σύνδεση ανάμεσα στους Ηρακλειανούς παπύρους 411 και 1583 είναι επίσης σημαντική για αρκετούς παπυρολογικούς λόγους. Πάνω απ' όλα μέσω αυτής της ένωσης αποδεικνύεται ότι η Rispoli είχε δίκιο στο να συνδέσει και τους δύο παπύρους με το ίδιο τμήμα του *Περὶ Μουσικῆς*. Επιπρόσθετα, ελπίζει κανείς ότι η νέα ένωση μπορεί να μας βοηθήσει κατά κάποιο τρόπο να τοποθετήσουμε τον πάπυρο *P. Herc.* 1576 μέσα στο βιβλίο IV, εάν πράγματι αυτός ο πάπυρος προέρχεται από το *Περὶ Μουσικῆς*. Επίσης, επιβεβαιώνει την ορθότητα της μεθοδολογίας του Delattre, όπως εφαρμόζεται στην αναδόμηση των πρωιμότερων τμημάτων του *De Musica* IV.

Η αναδόμηση των παπύρων, που ανοίχτηκαν με τα περίφημα μηχανήματα του Riaggio, αποδείχθηκε πολύ δύσκολη, καθώς τα αποσπάσματα δεν είχαν αναγνωρίσιμη συνέχεια. Ο πειρασμός να τους ρυθμίσουν με

οποιαδήποτε σειρά φαινόταν ιδανικός για τον όποιο εκδότη χάριν του περιεχομένου και της υποτιθέμενης αλληλουχίας¹⁵⁶.

Ο Delattre επιτυγχάνει με πολύ προσπάθεια τη φυσική αναδόμηση της εμφάνισης του γνήσιου κυλίνδρου καθώς και την αρίθμηση και τοποθέτηση των σωζόμενων αποσπασμάτων. Το αποτέλεσμα της προσπάθειάς του με την βοήθεια του Richard Janko¹⁵⁷ προσφέρει μια σειρά από πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις φιλοδημίες μουσικές θέσεις.

Χαρακτηριστικά:

P. Herc. 411, Fr. 11B (Fr. 9 Rispoli) και *P. Herc.* 1583, Fr. 1A (Fr. 13 Rispoli)

τὸ εὐήκο[ον]..... κ]//αὶ ὄλωσ εὐὰ[ί]cθητον καὶ τήν] // [ἀ]πὸ ρυθμοῦ καὶ μουσι[κῆς αἴ]c[[θ]ησιν, ὡς ἔχουσά τινας [ἀ]ρετ]//ἄς συγγενεῖς· ἰσχύειν γὰρ [ἐν] // πᾶσιν μάλιτ[α] τὸ οἰ[η]κεῖο[ν κ]//αὶ προσφύεσθα[ι] τά[χ]ιcτα καὶ ῥ]//ᾶ'ι 'cτα τὸ ὁμοιον, ὥcπερ [αἰ]c]//θητά τιν προσφερόμ[εν]//α [ε]ὑθύ τῆς οὐc=ια, ἐξ ὧν δ[ῆ] τ]//ἄς ἀπολαύσειc κα[ὶ] τὰ πᾶ]//θη καὶ καθόλου τὰ[c] [ἐ]κcτά]// cειc c<φ>οδροτάταc ἔce[c]θαι δι]//ἄ ταύτην, ἅμα δὲ καλ[... τήν τ]//ῆc ἡδο]νῆc δύνα[μιν]]//κα ...] οὐ μικρὰν τὸ [..... . c]//υμ..... ..]ιπρ[..... .. π]//ἄθοc

¹⁵⁶ O. Luschnat, "Zum Text von Philodems Schrift De Musica" Berlin, Akademie-Verlag, 1953.

¹⁵⁷ Σχολιάζει ο Richard Janko το σχετικό κείμενο: «Ο Delattre καταλήγει ότι, από όλους τους πάπυρους, οι οποίοι σίγουρα ανήκουν στο De Musica, μόνο ο P. Herc. 1583 δεν ταιριάζει με κανέναν άλλο πάπυρο, αλλά ότι η Rispoli σωστά τον συσχέτισε στενά με το τμήμα του κειμένου που περιέχεται στον P. Herc. 411. Έτσι βρίσκει ότι τα απαραίτητα «σημεία – σταθμός» για μια αναδόμηση των ανώτερων τμημάτων των εδαφίων σε αυτόν τον τομέα του *Περὶ μουσικῆς* IV είναι ελλιπή. Αλλά η κατάσταση θα είχε αλλάξει εάν ο P. Herc. 411, Fr. 11B και ο 1583, fr 1A (εδάφια 10* και 14* στην αναδόμηση του Delattre) θα μπορούσε να δείχθει ότι είναι σχετικά, οι αριστερές και δεξιές πλευρές του ίδιου εδαφίου. Πιστεύω ότι αυτό στην πραγματικότητα μπορεί να αποδειχθεί. Και τα δύο κείμενα διασώζουν τις πάνω από 20 ή περίπου τόσες γραμμές των δύο εδαφίων, με ανώτερο ορατό περιθώριο. Τα πρωτότυπα δεν υπάρχουν πλέον, αλλά είναι γνωστά μόνο από το Ναπολιτάνικο σχέδιο (N). Στην προσπάθεια να συμπληρώσω το κενό, υπέθεσα ότι, όπως και στους άλλους παπύρους αυτού του τόμου, ο αριθμός των γραμμμάτων θα ποικίλλει από 17 μέχρι 24 ανά γραμμή, με ένα μέσο όρο των 20 (αυτό συμφωνεί με τους υπολογισμούς του Delattre). Στον P. Herc. 1583, Fr. 1A έχει δοθεί το σύμβολο Π, όπως χρησιμοποιήθηκε από τον Delattre». R.Janko, «A first Join Between PH 411 E 1583 ...», *Cr. Erc.* 22, (1992), σσ. 123 – 129.

..... ἀ]λ<η>θεστατ[..... ..]//ινα [τῶν ἀ]ναισθήτω[ν κα]//ι τῶν
.....]κατά[.....]τουνα[

decunt lineae . xxvi

[Μτφρ: «... αυτό που είναι εύκολα ακουστό και γενικά εύκολα αισθητό [και η] αίσθηση (;) από τον ρυθμό και τη μουσική, σαν να έχει (η μουσική) κάποιες έμφυτες δυνάμεις. Γιατί <αυτός λέει> ότι αυτό που είναι φυσικά συνδεδεμένο είναι πολύ δυνατό σε όλους <τους ανθρώπους> και ότι αυτό που είναι παρόμοιο <με ένα πρόσωπο> προσδένεται με <αυτόν> πολύ γρήγορα και πολύ εύκολα, όπως τα αισθητά πράγματα φέρουν απευθείας <με μιας> ζωική ύπαρξη. Ως αποτέλεσμα αυτού, <ισχυρίζεται αυτός>, οι απολαύσεις και τα συναισθήματα και οι εκστάσεις γενικά θα είναι πολύ έντονες εξαιτίας αυτής (της μουσικής), και την ίδια στιγμή <θα καταστήσει (;)> το αποτέλεσμα της ευχαρίστησης μη ασήμαντο.»]¹⁵⁸

Από το παραπάνω απόσπασμα, (στο οποίο δεν είναι γνωστό σε ποιόν απευθύνεται) συμπεραίνει κανείς ότι ο Φιλόδημος χρησιμοποιεί επιχειρήματα του στωϊκού Διογένη του Βαβυλώνιου. Ο Διογένης είναι η πρωταρχική πηγή έμπνευσης του Φιλόδημου αλλά και αντίπαλος του *Περὶ Μουσικῆς IV*. Εμμέσως γίνεται σαφές ότι ο Διογένης δίνει εξηγήσεις για ποιο λόγο η μουσική έχει μια τόσο ισχυρή επίδραση στην ψυχή και στα αισθήματα. Η μελέτη του επιχειρημάτων του βοηθά στο να υποστηρίξουμε τις αποδόσεις των στίχων. Ο έμμεσος λόγος των γραμμάτων 5FF πάντως πιστοποιεί ότι ο Φιλόδημος υποστηρίζει τις απόψεις του Διογένη. Στις γραμμές 1 – 5 είναι δύσκολο να καθορισθεί το ύφος, στις γραμμές όμως 1 – 3 η απόδοση δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι είναι απόψεις του Διογένη.

Όμως η πρόταση «ὡς ἔχουσα τινὰς [ἀρετ]ᾶς συγγενεῖς» (1 SF) εμφανίζεται να είναι ένα σχόλιο από τον Φιλόδημο, συνδέοντας την άποψη του

¹⁵⁸ Η μετάφραση είναι απόδοση της ιταλικής μετάφρασης των παπύρων που πραγματοποιήθηκε από τον R.Janko, «A first Join Between PH 411 E 1583 ...», ό.π. σ.125.

Διογένη με την επικούρεια ορολογία. Δε φαίνεται να υπάρχει κανένας στωϊκός παραλληλισμός για αυτή την φράση, αλλά ο P. A. Vander Waerdt έχει ισχυριστεί¹⁵⁹ ότι ο συνεχιστής του Επίκουρου ο Έρμαρχος χρησιμοποίησε τον όρο <τό συγγενές> σαν ένα Επικούρειο σχόλιο για τον όρο <οικειώσεις> των στωϊκών. Η έννοια της οικειώσεως ήταν ο βασικότερος όρος της στωϊκής φιλοσοφίας.

Επιπλέον το περιεχόμενο των γραμμών 5FF εξηγείται εύκολα με στωϊκούς όρους. Χαρακτηριστικά ο Χρύσιππος¹⁶⁰ σίγουρα συσχέτισε τις «φυσικές οικειότητες» (οικειώσεις) με την αίσθηση: «κατά τα θηρία φησί κυμμέτρως τῆ χρεία τῶν ἐκγόνων ὠκειῶσθαι πρὸς αὐτά (τά ἔκγονα), πλήν τῶν ἰχθύων· αὐτά γὰρ τὰ κυήματα τρέφεται δι' αὐτῶν» [μτφ: ακόμα και τα ζώα κατέχουν φυσική οικειότητα ως προς τους απογόνους τους σε συμφωνία με την ανάγκη τους για αυτό, εκτός από τα ψάρια, καθώς τα αβγά των ψαριών τρέφονται από τους εαυτούς τους]. Στη συγκεκριμένη όμως θέση υπάρχει η ένσταση από την πλευρά του Πλούταρχου, ο οποίος παραθέτει (στο πνεύμα της έκθεσης του «Περὶ τῶν Στωϊκῶν Ἐναντιωμάτων») τὸ δόγμα τῶν ἰδίων τῶν Στωϊκῶν: «ἄλλ' οὐτ' αἰσθησίς ἐστιν οἷς μηδὲν αἰσθητόν οὐδ' οικειώσις οἷς μηδὲν οἰκείον· ἢ γὰρ οικειώσις αἰσθησίς ἔοικε τοῦ οἰκείου καὶ ἀντίληψις εἶναι», δηλαδή «αλλά δεν υπάρχει καμία αίσθηση σε αυτά τα οποία δεν είναι φυσικώς ὁμοια, καθώς η φυσική οικειότητα φαίνεται να είναι αίσθηση ή αντίληψη εκείνου που είναι φυσικώς ὁμοιο».(Plutarchus, *De stoicorum repugnantis*, 1038B.)

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο Πλούταρχος διαψεύδει την πρώτη πρόταση του Χρύσιππου στηριζόμενος στο γεγονός ότι τα ζώα δεν κατέχουν τις αντιλήψεις που απαιτούνται για να έχουν μια συνείδηση της φυσικής τους οικειότητας προς τα ίδια τους τα είδη. Παρενθετικά πρέπει να αναφερθεί ότι μια αίσθηση της φυσικής οικειότητας βασίζεται στην αντίληψη του

¹⁵⁹ «Hermarchus and the Epicurean genealogy of morals» *TARA* 118 (1998), σσ. 87 – 106, 99F.

¹⁶⁰ Arnim, *S.V.F.* II, Fr. 724, (= Plutarch, *de Stoic Repug.* 1038 b – c).

στωϊκού δόγματος, όπως επιβεβαιώνεται από τον ισχυρισμό που σώζεται από τον Πορφύριο, *De Abstinentia* III 19: «*τοῖς δὲ οὐθέν αἰσθητόν, οὕτως δὲ οὐδέ ἀλλότριον ... καὶ γὰρ οἰκειώσεως πάσης καὶ ἀλλοτριώσεως ἀρχὴ τὸ αἰσθάνεσθαι*», δηλαδή «για εκείνα τα πλάσματα για τα οποία τίποτα δεν είναι αισθητό, δεν υπάρχει επίσης τίποτε το φυσικώς ... ξένο, καθώς η αίσθηση είναι η ρίζα όλης της φυσικής οικειότητας και της φυσικής αποξένωσης».

Από τα παραπάνω κείμενα επιβεβαιώνεται ότι οι στωϊκοί και μάλιστα ο Διογένης συγκρίνει το πώς οι αντιλήψεις συνδέονται με το «όμοιον» ,την ζωτική ύπαρξη κάποιου. Κατά συνέπεια το «όμοιον» θα λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο που λειτουργεί και το «οἰκεῖον» στην ορολογία του Χρυσίππου. Η προσπάθεια παρουσίασης του σκεπτικού της φυσικής οικειότητας στον Διογένη δεν είναι τυχαία, αλλά ιδιαίτέρως σημαντική, διότι αυτό το απόσπασμα αποτελεί το πρώτο καθαρό κομμάτι στοιχείων όπου αποδεικνύεται ότι ο οποιοσδήποτε στωϊκός στοχαστής χρησιμοποίησε αυτή την άποψη για να ισχυριστεί ότι η μουσική μπορεί να είναι «συντελεστική», όσον αφορά την αρετή. Το ότι ένας στωϊκός θα ισχυριζόταν αυτή την περίπτωση είναι αναμενόμενο. Οι απολαύσεις, τα συναισθήματα και οι αισθήσεις οι οποίες προκύπτουν από τη μουσική, θα θεωρούνταν παράλογα και για αυτό εχθρικά προς την Ορθόδοξη Στωϊκή Θεωρία.

Ο Διογένης ξεκάθαρα είχε την παραπάνω άποψη, εφόσον αυτή η θέση (ενδεχομένως δογματική) εντοπίζεται σε ένα μεταγενέστερο κείμενο του *Περὶ Μουσικῆς*. Ειδικότερα οι απόψεις του Διογένους οι οποίες συνοψίζονται έχουν ως εξής:

«... με] | τριότητα καὶ συ[ντονί]αν, καὶ | τὰς ἀρμονίας ἐ[φ' ἕκα]στον | τούτων διειλη[φθαι], καὶ τολνον οἰκεῖον ἔ[χειν ἐκ]άστην | τοῖς ὑποκειμέ[νοισ] πάθεσι, | καὶ μελοποιῖαν [καὶ] ῥυθμοὺς | καὶ τᾶλλ κατὰ [λόγ]ον δεδό[σθαι], διόπερ

ἐν[θουσι]ώδως | αὐταῖς συνεικε[ιοῦν]τάς [γ'] ἐν ἡμῖν διαθέσει[ς, καὶ] [τ]ὴν μὲν
| εἶναι μέσην κ[αὶ καθ]εστῶ|[ς]αν, τὴν δε¹⁶¹...»

[Μτφρ. ...τη μετρίότητα και εναρμόνιση και την αρμονία και καθέ-
να από αυτά αντιλήφθηκε ξεχωριστά και κάθε μια είχε οικειότητα με τα
πάθη και είχε δώσει μελωδία και ρυθμό και άλλα σύμφωνα με τη λογική,
γι' αυτό ακριβώς υπάρχουν αυτά στις διαθέσεις μας και η μία βρίσκεται
στο μέσο και έχει εδραιωθεί και η άλλη.....]

Η προσέγγιση του Διογένους¹⁶² φαίνεται να αντιπροσωπεύει μια αρκε-
τά γνήσια υιοθέτηση από τον Στωϊκισμό τόσο των πυθαγόρειων απόψεων
ότι όπου η μουσική είναι μαθηματικής και λογικής φύσεως, άρα έχει απή-
χηση στη λογική των ανθρώπων όσο και των περιπατητικών θεωριών, ότι
η μουσική και ποιητική κάθαρση μπορεί να συνεισφέρει στην αρετή α-
παλλάσσοντας την ψυχή από τα πάθη. Με την βοήθεια της μουσικής και
με τη χρήση των ανάλογων τρόπων είναι δυνατό να θεραπευτούν τα πά-
θη, να αποκατασταθεί η ψυχική ισορροπία και να επανορθωθούν τα ήθη.
Έτσι, αξίζει ακόμη περισσότερη λόγια προσοχή από αυτή που είχε λάβει
μέχρι τώρα. Και αυτό κάνει η σκέψη του Διογένους γενικά, καθώς βλέ-
πουμε την γνησιότητά του σε άλλα θέματα, για παράδειγμα στην μελέτη
της γραμματικής. Για τον Διογένη η μουσική μπορεί να διασφαλίσει την
αρετή των ενάρετων ανθρώπων. Η μουσική χρησιμεύει για την έκφραση
συναισθημάτων όπως το θάρρος, η ντροπή, και αντιστοίχως ενισχύει την
ηθική διάθεση. Η μελωδία τραβά την ψυχή από την αδράνεια όταν είναι
σε κατάσταση ηρεμίας. Η μουσική είναι για την ψυχή ότι η γυμναστική
για το σώμα, καθώς οδηγεί το μυαλό σε αρμονία. Η μουσική σύμφωνα με
τον Διογένη τον Βαβυλώνιο, κινεί σώμα και ψυχή, αποσπά τους ανθρώ-

¹⁶¹ W. D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, Cambridge, Mass, 1966 σ.158.

¹⁶² Arnim, S.V.F., Vol.III & IV, Lipsiae,B.G. Teubneri, MCMII.

πους από τον πόνο και την κούραση, ανεβάζει τη διάθεση, απόψεις και αυτές που συνάδουν με τις θέσεις του Πυθαγόρα και του Πλάτωνος.

Στις συγκεκριμένες θέσεις ο Φιλόδημος παραθέτει τη δική του θεωρία ισχυριζόμενος ότι η μουσική δεν είναι ικανή να διαμορφώσει καλύτερο ή χειρότερο χαρακτήρα στον άνθρωπο. Αυτό είναι εφικτό μόνο με τις λέξεις και τα επιχειρήματα. Ως εκ τούτου, η μουσική δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη συμβολή της φιλοσοφίας στη διάπλαση του ανθρώπινου χαρακτήρα. Ο Φιλόδημος ως φορμαλιστής της αισθητικής φαίνεται ότι απορρίπτει τόσο την άποψη του Διογένους ότι η μουσική έχει οικειωτικές αρετές, αλλά και την ισχυρή θέση του Αριστοτέλους ότι η μουσική εκφράζει χαρακτήρα και ήθος. Για τη Στοά όμως η επίδραση της μουσικής και της ποίησης είναι πλευρά της διαδικασίας της παγκόσμιας οικειώσεως στη σχέση του συμπαντικού λόγου με τον ανθρώπινο. Τα μέσα της μουσικής για τον Φιλόδημο, είναι ηθικώς ουδέτερα και τη μόνη ωφελιμότητα που της αναγνωρίζει σχετίζεται με την *ήδονήν* και τη μη ουσιώδη *τέρψιν* που μπορεί να προκαλέσει. Η άποψή του συνάδει και συμπορεύεται με την ηδονιστική κοσμοθεωρία του Επικουρισμού, αλλά και την μηχανιστική της οντολογία. Μπορεί να έχει μόνο θεραπευτική αξία, αν ενσωματώνουν τα λόγια της, τις θεραπευτικές των δογμάτων της φιλοσοφίας.

Συμπερασματικά λοιπόν, από μόνη της η μουσική είναι μια φυσική και περιττή ευχαρίστηση για τον άνθρωπο και επομένως δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη φιλοσοφία. Είναι σε θέση να καθορίσει τον ανθρώπινο χαρακτήρα και τις διαθέσεις, και μπορεί να έχει θεραπευτικό χαρακτήρα εφόσον ενσωματώνει τα θεραπευτικά δόγματα της φιλοσοφίας¹⁶³. Ο Φιλόδημος αρνείται ότι η μουσική μπορεί να μας ελευθερώσει από μία «Διονυσιακή» έκσταση. Μόνο ο λόγος και η επιχειρηματολογία ελευθερώνει την

¹⁶³ D. L. Blank. «Diogenes of Babylon and the Kritikoi in Philodem», *Cr.Erc* 24, (1994), σσ. 55-62.

έκσταση. Ο λόγος και δη ο φιλοσοφικός έχει τη δύναμη με τη γλυκύτητα να οδηγήσει στη ηρεμία και ευχαρίστηση¹⁶⁴.

¹⁶⁴ A.J. Neubecker, *Περὶ μουσικῆς* 4, col.XX7-17 (βλ. Asmis, «Philodemus' Poetic Theory...» (1991)).

2. Οι θέσεις του στωϊκού Διογένους Βαβυλώνιου για τη μουσική μέσα από την επικριτική στάση του επικούρειου Φιλόδημου.

Στην πυραμίδα της ιεράρχησης των ανθρώπινων αναγκών, η μουσική για τους περισσότερους θα μπορούσε να στριμώχνεται στην κορυφή, στις δραστηριότητες αυτές που δεν αποτελούν βασικές ανάγκες επιβίωσης, αλλά διόδους αυτογνωσίας και αυτοεκπλήρωσης. Η αλήθεια είναι πως η μουσική, μη όντας η ίδια για πολλούς συνειδητή αναγκαιότητα, αποτελεί μέσο τέρψης, έκφρασης, διαπαιδαγώγησης, κοινωνικοποίησης και θεραπείας.

Γύρω από την αξία και τις επιδράσεις της μουσικής υιοθετήθηκαν διάφορες απόψεις: Από τη μια η άποψη της ηθικής επίδρασης της μουσικής, όπου αναδεικνύεται το ήθος ως βασικό μουσικό στοιχείο, το οποίο επηρεάζει αποφασιστικά τον ανθρώπινο χαρακτήρα και από την άλλη η θέση, αφού έχει απορρίψει τη θεωρία του ήθους, η οποία στηρίζεται στην αίσθηση της ακοής και στη διάνοια. Μέσα στα πλαίσια αυτών των απόψεων κινούνται οι θέσεις περί μουσικής του στωϊκού Διογένους Βαβυλώνιου και του επικριτή του Φιλόδημου του Γαδαρηνού, επικούρειου φιλοσόφου.

Χαρακτηριστικά ο Διογένης ο Βαβυλώνιος, μαθητής του Χρυσίππου και διευθυντής της Σχολής μετά το θάνατο του δασκάλου του, συγγράφει μια ηθική πραγματεία η οποία είναι αφιερωμένη στη μουσική και τις θετικές επιδράσεις της για την απόκτηση των αρετών, μέσα από την εκπαίδευση των παιδιών¹⁶⁵. Σύμφωνα με τον Delattre, το βιβλίο «Περὶ μουσικῆς» ενδεχομένως να αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης ηθικής πραγματείας του Διογένους, από την οποία σώθηκαν μερικά αποσπάσματα. Η άποψη

¹⁶⁵ Φιλόδημος, *Περὶ μουσικῆς*, σ.7 Kemke (S.V.F., III, Diog.56): «αὐτὴν δὲ καθ' ἑαυτὴν τὴν σύνεσιν τοῦ τε ἁρμονικοῦ καὶ τοῦ ρυθμικοῦ ὁμολογῶν (ὁ Διογένης) εἶναι πρὸς τὴν παιδείαν χρήσιμον».

του Delattre βασίζεται στο ότι ο von Arnim, ο οποίος ενέταξε στα ηθικά έργα του Διογένους τα αναφερόμενα στη μουσική αποσπάσματα (S.V.F. III, Diog. 54-90 σσ.221-235), τα επιγράφει "*Libri Περι μουσικῆς reliquie*". Ο Delattre λοιπόν υποθέτει ότι: «ο von Arnim δεν αντιμετώπισε το ενδεχόμενο να έγραψε ο Διογένης ένα έργο αφιερωμένο εξ ολοκλήρου στη μουσική, στο οποίο μπορεί να περιλαμβάνονταν το τιτλοφορημένο "*Libri Περι μουσικῆς reliquie*", βιβλίο του με την εξής ένδειξη: κατάλοιπα από ένα έργο όπου το θέμα του ήταν για τη μουσική»¹⁶⁶. Πραγματικά θα σχολίαζε κανείς ότι θα ήταν αναμενόμενο, στο πνεύμα ενός στωϊκού της μεσαίας περιόδου του Στωϊκισμού, με τάσεις Πλατωνικές, να έχει γράψει μία *Ηθική πραγματεία* όπου θα περιλαμβάνονταν ηθικά θέματα παρά ένα έργο αποκλειστικά για τη μουσική.

Η πραγματεία αυτή λοιπόν διασώθηκε μέσω του Φιλόδημου στο τέταρτο βιβλίο της δικής του «*Πραγματείας περι μουσικῆς*». Εκεί ο Φιλόδημος ναι μεν επικρίνει τη στάση του Διογένους έναντι της μουσικής, παράλληλα όμως καταλήγει στο να μας παραθέσει σε όλη του σχεδόν την έκταση το έργο του αντιπάλου του. Έτσι λοιπόν ο Φιλόδημος στο δεύτερο μέρος του τετάρτου βιβλίου του, δια μέσου της πολεμικής που ασκεί κατά του Διογένους και των στωϊκών, κάνει αναφορά στην άποψη του Κλεάνθη αναφέροντας τη θέση αυτού, ότι η ποίηση και η μουσική είχε υψηλότερους στόχους από τη φιλοσοφία. Σύμφωνα με την άποψη του Κλεάνθη, ο ποιητικός λόγος με τη συνοδεία της μουσικής είναι κατάλληλα να καταδείξουν την αλήθεια της θεωρίας για το θείο¹⁶⁷, αφού η προσέγγισή μας σ' αυτό γίνεται μέσα από τα μέτρα, τις μελωδίες και τους ρυθμούς.

Το ενδιαφέρον του Διογένους δεν μονοπωλούν τα μουσικά στοιχεία. Στόχος του είναι να αναδείξει την επίδραση της μουσικής στην

¹⁶⁶ D. Delattre, *Philodeme, De la musique, Livre IV, COL.124 (= XXVIII Kemke): Etudes de correspondences, These de doctorat, inedite [1992] 1996, σ.114.*

¹⁶⁷ Φιλόδημος *Περι μουσικῆς*, στήλη 28,1, σ.79 Kemke (= S.V.F., I, 486).

χή¹⁶⁸.Επιδιώξή του να αποδείξει την ηθική αξία της μουσικής και την ικανότητα να εισδύει στις ψυχές των νέων και προκαλώντας τους συναισθήματα ευθυμίας ή λύπης. Πιστεύει στη μεταμορφωτική αξία της μουσικής η οποία διαθέτει μία δύναμιν ικανή να προκαλεί αποτελέσματα, κρατώντας επιφυλακτική στάση όμως όταν αγγίζει παιδικές ψυχές [(...πρό τοῦ λογισμὸν ἔχειν , < καὶ σύνεσιν ἄπτεσθαι τήν> μουσικὴν δύναμιν < παιδικῆς> ἥστινος < οὖν ψυχῆς>)]¹⁶⁹. Ο Φιλόδημος επικρίνει αυτή τη θέση του Διογέ- νους. Ο ίδιος δε μπορεί να συνδέσει τη μουσική με τη μεταμόρφωση των ηθών. Ως επικούρειος φιλόσοφος θεωρεί τη μουσική απλώς μια επίδραση στην αίσθηση χωρίς να έχει καμία επιρροή στα ήθη. Η μουσική το μόνο που μπορεί να προσφέρει στον ακροατή είναι η ακουστική απόλαυση και τίποτε περισσότερο: «μηδέ ἐν πρός σεμνότητα καὶ λογιστικὴν ἔ<μφ>ασιν ποιεῖν τό μέλος δ<ι>αφορώτε<ρ>ον, ἀλλά τέρψιν ἀκοῆς προστι<θ>έναι μόνον¹⁷⁰».

Ο Διογένης πιστεύει ότι η δύναμη της μουσικής είναι καθοριστική, εφόσον το να ακούει κανείς μουσική ισοδυναμεί με το να ασκεί την ψυχή του στο να αντιλαμβάνεται και να κρίνει τα εξωτερικά αίτια. Επηρεασμέ- νος από τον Πλάτωνα (Πλάτων, Πολιτεία, 442a) , που υποστήριζε ότι η τέ- λεια αρμονία στον άνθρωπο οφείλεται στη σύμφωνη σχέση μουσικής και γυμναστικής, έτσι και ο ίδιος αντιλαμβάνεται ότι όπως το σώμα έχει ανά- γκη τη γυμναστική, ώστε να μάθει να κινείται σωστά και να μην καταπο- νείται, έτσι και η μουσική είναι απαραίτητη ως πειθαρχία παιδευτική¹⁷¹,

¹⁶⁸ A.J. Neubecker (1986) ό.π. σ.85.

¹⁶⁹ Φιλόδημος, *Περὶ μουσικῆς*, σ.8, Kemke(= S.V.F., III, Diog. 58): «... τὰ κατὰ τὰς ὀργᾶς καὶ τὰ μεθ' ἡδονῆς καὶ λύπης ἐντυγχάνοντα κοινῶς, ἐπειδὴ τῶν οἰκειῶν διαθέσεων οὐκ ἔξωθεν ἀλλ' ἐν ἡμῖν ἔχομεν ταῶς αἰτίας' τῶν δὲ κοινῶν εἶναι τί καὶ τήν μουσικὴν' πάντας γάρ Ἕλληνας τε καὶ βαρβάρους αὐτῇ χρῆσθαι καὶ κατὰ πᾶσαν, ὡς εἰπεῖν, ἡλικίαν' ἤδη γάρ πρό τοῦ λογισμὸν ἔχειν καὶ σύνεσιν ἄπτεσθαι τήν μουσικὴν δύναμιν παιδικῆς ἥστινος οὖν ψυχῆς....».

¹⁷⁰ Φιλόδημος, *Περὶ μουσικῆς*, βιβλ.IV, σ.74 Kemke (= S.V.F., III, Diog.71): «Ο δ' Ἐπάγει {ο Διογένης}... κινητικόν λέγων μᾶλλον...προστιθέναι μόνον, ὁ δέ....».

¹⁷¹ Φιλόδημος, *Περὶ μουσικῆς* σ.8, Kemke(= S.V.F., III, Diog. 58).

και ως μέσο καθάρσεως της ψυχής ικανή να οδηγήσει στη αρετή. Είναι ξεκάθαρο ότι ο Διογένης, όπως και ο Πλάτων, ήταν επηρεασμένος από τις απόψεις του Δάμωνος (5^{ος} αιώνας π.Χ.) ο οποίος είχε καταρτίσει τη θεωρία της μουσικής παιδείας.

Ο Διογένης επιπλέον, -η άποψη του αυτή συνάδει με την άποψη του δασκάλου του- θεωρεί βέβαιο ότι μέσω της μελωδίας του άσματος η ψυχή κινείται κατά μίμηση των αδόμενων στο προτεινόμενο άσμα πράξεων, κάτι που προκύπτει αβίαστα και φυσικά («τὸ μέλος ἔχειν τί κινητικόν <ἀεί> καὶ παραστατικόν πρὸς τὰς πράξεις»)172. Η μουσική πιστεύει ότι είναι απαραίτητη («ἀναγκαία») για τη μόρφωση του ελεύθερου ανθρώπου173. Η μουσική με την κατάλληλη μελωδία, ωθεί σε κίνηση μια αδρανή ψυχή, τη διεγείρει προς μια διάθεση η οποία σίγουρα μπορεί να εκδηλωθεί ως αντίδραση διαφορετικά στον κάθε άνθρωπο. Σύμφωνα με τις θέσεις του Χρυσίππου σχετικά με τις παραστάσεις, ο Διογένης πιστεύει ότι η ψυχή στο ερέθισμα που θα δεχτεί από τη μουσική θα ανταποδώσει τη συγκατάθεσή της.

Ο Διογένης θεώρησε ότι η μουσική εκτός των μορφωτικών της ιδιοτήτων είναι ταυτόσημη με την εγχάραξη («ὑποτύπωσιν») όλων των αρετών στην ψυχή174. Η μουσική έχει ιδιαίτερη σχέση με την αρετή διότι σύμφωνα με τον Ηρακλείδη τον Ποντικό, η μουσική προδιαθέτει προς την αρετή και είναι χρήσιμη για όλες τις εκδηλώσεις του ανθρώπινου βίου175. Η μελωδία χάριν στους κανόνες της αρμονίας επίσης βοηθάει στη νοημοσύνη («σύνεσιν») στην εξάσκηση της ευφυΐας («σύνεσις») και στη λήψη ορθών αποφάσεων («εὐβουλίαν»), δηλαδή κατευθύνει προς ένα ιδιαίτερο σύμπλεγμα αρετών176. Ο Φιλόδημος όμως, ως επικούρειος φιλόσοφος αδυνατεί να

172 Φιλόδημος, *Περὶ μουσικῆς*, σ.15 Kemke (= S.V.F., III, Diog.68).

173 S.V.F., III, Diog.72.

174 Φιλόδημος, *Περὶ μουσικῆς*, βιβλ.IV σ.77 Kemke (= S.V.F., III, Diog.74).

175 Φιλόδημος, *Περὶ μουσικῆς*, βιβλ.IV σ.92 Kemke (= S.V.F., III, Diog.88)

176 Διογ. Λαέρτιος, 7.126 (= S.V.F., III,295): «...ἔπονται δὲ τῇ μὲν φρονήσει εὐβουλία καὶ σύνεσις...».

συλλάβει τη σκέψη του Διογένους σχετικά με τις νέες αυτές αρετές. Τα μέσα της μουσικής είναι ηθικώς ουδέτερα και δεν μπορούν να επηρεάσουν την ψυχή. Είναι αδύνατον η μουσική να οδηγήσει στην σύνεση, στη φρόνηση, στην εγκράτεια. Οι ηθικές αρετές για τον Φιλόδημο όπως και για τον Επίκουρο είναι απόρροια του φιλοσοφικού λόγου. Η μουσική είναι ένα φαινόμενο καθαρά των αισθήσεων και χωρίς καμία επίδραση στα ήθη¹⁷⁷. Η μόνη ωφελιμότητα που μπορεί να αποκομίσει κανείς από αυτή είναι η ακουστική απόλαυση («τέρψιν»). Οι στωϊκοί¹⁷⁸ όμως καταρρίπτουν αυτή την ψυχολογική μορφή αντίδρασης, διότι πραγματικά, η απόλαυση – ηδονή ανήκει στην κατηγορία των παθών, γιατί εισδύοντας στην ακοή επιφέρει μια ορισμένη τροπή («τέρψιν») στην ψυχή και την ενθαρρύνει προς τη νωθρότητα¹⁷⁹.

Ο Διογένης επιπλέον θεωρεί ότι η μουσική που συνοδεύει την απαγγελία ενός ποιήματος συντελεί στην ενεργοποίηση της ανθρώπινης διάνοιας και την κάνει ικανή, δια μέσου της μελωδίας, να καταλάβει το νόημα του¹⁸⁰. Εδώ μάλλον συντάσσεται με τη θέση του Κλεάνθη, ο οποίος θεωρεί ότι η πεζή αφήγηση δεν έχει τη δυναμική που απαιτείται ώστε να προσεγγίσει τα θεία¹⁸¹. Η μουσική διατηρεί μια ιδιαίτερη σχέση με τους θεούς, της οποίας την ύπαρξη αμφισβητεί ο Φιλόδημος κατηγορώντας τον

¹⁷⁷ D. Delattre, ([1992] 1996) *ό.π.*, σ.109.

¹⁷⁸ Η στωϊκή διδασκαλία ασχολήθηκε κατά κύριο λόγο από την αρχή της εμφάνισής της με τα πάθη και τη θεραπεία τους. Πάθη για τους Στωϊκούς είναι η περισσότερο ή λιγότερο έντονη αρνητική και νοσηρή (ασυνείδητη, παθητική και ανεξέλεγκτη) κίνηση της ψυχής με διαχωριστικά και καταστρεπτικά στοιχεία. Από την εμφάνιση δε και την ανεξέλεγκτη λειτουργία των παθών, τα οποία παρασύρουν αναστέλλοντας κάθε λογική λειτουργία του ανθρώπου, προέρχεται κάθε δυστυχία στη ζωή του. Βλ. σχετικά D. Blekeley, «Η στωϊκή θεραπεία περί των παθών», 4^ο Διεθνές συνέδριο Ελληνικής Φιλοσοφίας, Ρόδος, 1992.

¹⁷⁹ Διογ. Λ., 7.114 (= S.V.F., III, 400): «...τέρψις δέ, οἷον τρέψις, προτροπή τις ψυχῆς ἐπὶ τὸ ἀνειμένον».

¹⁸⁰ Φιλόδημος, *Περὶ μουσικῆς*, βιβλ. IV, σ. 74 Kemke (= S.V.F., III, Diog. 71).

¹⁸¹ Φιλόδημος, *Περὶ μουσικῆς*, στήλη 28.1, σ. 79 Kemke (= S.V.F., I, 486).

Διογένη ότι προβάλλει τερατολογίες («ἐπά<γ>ει...ἄλλα τέρατα»)¹⁸². Αντιλαμβανόμεστε ότι η άποψη του Διογένους είναι επηρεασμένη από τον Πλάτωνα, οποίος θεωρεί θεία όντα τους ποιητές επειδή εμπνέονται από τη Μούσα. Για τον Διογένη δεν τίθεται θέμα έμπνευσης του ποιητή από γνήσιο δικό του αυθορμητισμό με παράλληλη συνδρομή της ακουστικής ευχαρίστησης του ακροατή. Πρέπει πρώτα η απόλαυση της μουσικής να δράσει στην ψυχή του ακροατή, ώστε να επιτύχει την ενεργοποίησή της.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι οι θέσεις του Διογένους και του Φιλόδημου παρουσιάζουν αποκλίσεις, Και είναι λογικό να υπάρχει διαφορετική αντιμετώπιση στο θέμα της μουσικής καθώς οι επιρροές των δύο είναι διαφορετικές. Είναι φανερό ότι ο Διογένης, σε πολλές από τις θέσεις του, ακολουθεί ένα πλατωνίζοντα στωϊκισμό θα λέγαμε, που χαρακτηρίζει τη μεσαία στωϊκή περίοδο. Ενώ ο Φιλόδημος από την άλλη συμπορεύεται με την ηδονιστική κοσμοθεωρία του Επικουρισμού ανάγοντας τη μουσική σε παροδική ηδονή.

¹⁸² ό.π. σημ.143.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΟ ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΤΡΙΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ: Η ΠΟΙΗΣΗ

Α. Ο Φιλόδημος και η ποιητική τέχνη

Το πιο γνωστό δημιούργημα του Φιλόδημου είναι η «Ποιητική» του. Χωρίζεται σε τουλάχιστον πέντε βιβλία και είναι γραμμένη περίπου την ίδια περίοδο με την «Ρητορική». Μας παραδόθηκε σε ένα σημαντικό αριθμό παπύρων. Με σιγουριά έχουν αποδοθεί το βιβλίο IV (*P.Herc.* 207) και το V (*P.Herc.* 1475 και 1538).

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι υπήρξαν πολλές δυσκολίες στην οργάνωση και ταξινόμηση ολόκληρου του υλικού. Οι οργανωμένες όμως και συστηματικές προσπάθειες της ομάδας του Gigante βοήθησαν στην προσέγγιση και ομαλή παρουσίαση του έργου παρ' όλες τις δυσκολίες¹⁸³.

Στο IV βιβλίο (*P.Herc.* 207) ο Φιλόδημος αντιτίθεται στον Αριστοτέλη, ενώ στο ίδιο βιβλίο φαίνεται ότι πρέπει να αναφέρεται και ο *P.Herc.* 1581 όπου γίνεται αναφορά για την κάθαρση, της οποίας η σφαίρα δράσης εκτείνεται από την αισθητική έως και την ηθική. Στον V βιβλίο (*P.Herc.* 1425 και 1538), το αναπτυσσόμενο θέμα αφορά στον ορισμό του «αγαθός» ποιητής και την «ἀρετήν ποιήσεως».

Ο Φιλόδημος σχετικά με τα δόγματα αντίθετων σχολών (Αρίστων ο Χίος- Στωϊκός, ο Κράτης ο Μαλλώτης), προβάλλει τις απόψεις – συμπεράσματα, ότι η ποίηση δεν έχει μια μορφωτική ή ηθική λειτουργία, ούτε πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως μέσο για την μίμηση της πραγματικότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Jensen απέδωσε ενδεχομένως λανθασμένα, στις αρχές του ίδιου βιβλίου, τα ισχνά υπολείμματα του *P.Herc.* 228.

Αντίστοιχα χωριστοί, δεμένοι μεταξύ τους εκτός από τις παλαιογραφικές και βιβλιογραφικές ιδιαιτερότητες, όπως επίσης και από το περιε-

¹⁸³ M. L. Nardelli, "Papiri Della Poetica di Filodem", *Cr.Erc.*9, (1979), σσ.137-140.

χόμενο, επισημάνθηκαν για να δημιουργήσουν τέσσερα ξεχωριστά «Tractatus» (πραγματείες), πιθανόν τέσσερα βιβλία. Ειδικότερα ένα γράφτηκε από τους *P.Herc.* 1081b και 1074b και 1676 και 994 και 1677 (Tract: A, Sbordone)¹⁸⁴. Τα άλλα δημιουργήθηκαν από τους *P.Herc.* 460 και 1073 (Tract: B, Sbordone), από τους *P.Herc.* 1074a και 1081a (Tract: D, Nardelli) και από τους *P.Herc.* 466 (Tract: E. Nardelli).

Όλοι οι παραπάνω πάπυροι προσπαθούν να αναδείξουν μέσω της πολεμικής προς τον Φιλόδημο, από «κριτικούς» (Ανδρομενίδης, Ηρακλειόδωρος ίσως και ο Ηρακλείδης ο Ποντικός), το συλλογισμό που αφορά τη σχέση μεταξύ ύφους και περιεχομένου, καθώς και το θέμα της «ευφωνίας» υπέρ της «συνθέσεως».

Για άλλα αποσπάσματα που αφορούν την ποίηση του Φιλόδημου, δεν έχει καταστεί εφικτό έως τώρα να πραγματοποιηθούν προσεγγίσεις πειστικές, καθώς είναι απαραίτητο να εξεταστούν ως προς τη μοναδικότητά τους. Πρόκειται για τους *P.Herc.* 403, 407, 444 και 1275, που όλοι αποδίδονται στην «Ποιητική» του Φιλόδημου¹⁸⁵. Αξίζει σε αυτό το σημείο να ειπωθεί ότι οι ερευνητές συνεχίζουν την προσπάθεια μελέτης των παπύρων. Χαρακτηριστικά ο R.Janko καθηγητής του Πανεπιστημίου του Μίσιγκαν, ένας από τους διαπρεπέστερους ελληνιστές, κατάφερε να εκδώσει ένα βιβλίο αφιερωμένο στην ποιητική του Φιλόδημου¹⁸⁶, ενώ συνεχίζει την προσπάθεια αυτή, με σκοπό την έκδοση ενός δεύτερου βιβλίου με τη συνδρομή των συναδέλφων του στο Philodemus Project: D. Armstrong, J. Fish, J. Porter.

¹⁸⁴ M. L. Nardelli, *ό.π.* σσ.137-140.

¹⁸⁵ T. Dorandi, "Filodemo: gli orientamenti della ricerca attuale", *ANRWII* 36.4, (1990), σ. 2341.

¹⁸⁶ R. Janko, *Philodemus, On Poems*, Βιβλίο 1, επιμέλεια, με εισαγωγή, μετάφραση και σχόλιο, Oxford, University Press, 2000.

B. Τα χαρακτηριστικά της ποίησης του Φιλόδημου

Τα γραπτά του Φιλόδημου από τα Γάδαρα, πηγή του πρώτου αιώνα π.Χ. του Επικούρειου δόγματος, περιέχουν ένα πλούτο πληροφοριών, ο οποίος παραμένει μόνο ανολοκλήρωτα και ατελώς αφομοιωμένος από την επιστημονική σκέψη. Σχολιαστές της πραγματείας του *Περὶ Ποιημάτων*, από τον Gomperz μέχρι τον Sbordone και μέχρι τώρα, συνεχώς επεσήμαναν την μοναδική και την καταπληκτική ποιότητα των στοιχείων με τα οποία ο Φιλόδημος μας εφοδιάζει επεξεργαζόμενος την ανάπτυξη της ποιητικής θεωρίας μετά τον Επίκουρο.

Επιπλέον, πάρα την τεράστια σπουδαιότητα που προσδίδεται σε αυτό το έργο, παραμένει μία από τις πιο παραμελημένες και λιγότερο κατανοητές πηγές μας σε αυτόν τον τομέα. Στο συγκεκριμένο αυτό σημείο της εργασίας θα γίνει μία προσπάθεια εξέτασης μιας από τις πιο βασικές εσφαλμένες αντιλήψεις γύρω από τα γραπτά του Φιλόδημου για την ποιητική θεωρία χωρίς να γίνει κάποια αναφορά στην έρευνα για τη σχέση και τη στάση του Φιλόδημου προς την ποιητική του Αριστοτέλους.

Ειδικότερα, από τις πρώτες μελέτες του Gomperz μέχρι την πιο πρόσφατη έκδοση από τον Nardelli η καθοδηγητική υπόθεση πίσω από την κάθε ανάγνωση των αποσπασμάτων της επικούρειας πραγματείας *Περὶ Ποιημάτων* είναι αυτή που προκύπτει αυθόρμητα: δηλαδή, το ότι ο συγγραφέας της, ο Φιλόδημος, έχει μια θεωρία για την ποίηση, η οποία ανταποκρίνεται στο υλιστικό του φιλοσοφικό δόγμα, ενώ οι «αντίπαλοι» του (λόγιοι- κριτικοί της Αλεξανδρινής περιόδου όπως ο Ζηνόδοτος ο Εφέσιος, ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, ο Κράτης ο Μαλλώτης, ο Αρίσταρχος ο Σαμοθρακίτης), οι οποίοι απλά χαρακτηρίστηκαν από τον Φιλόδημο ως «κριτικοί», είναι μη-υλιστές στην περί ποίησης θεώρηση τους. Πράγματι μέχρι τώρα «οι αντίπαλοι» του Φιλόδημου συμφωνούν στην αναγνώριση της ανωτερότητας ή της παρολί-

γον ανωτερότητας της σύνθεσης («προφορική διασκευή») ως πηγής ποιητικής ποιότητας. Συνεπώς με τη χρήση αισθητικών όρων θεωρούνται ότι είναι «τυπικοί» και όχι υλιστές.

Στο σημείο αυτό εμφανίζονται δύο δυσκολίες σχετικά με αυτή την γραμμή της έρευνας. Χαρακτηριστικά: α) το πρώτο κομμάτι αφορά το εννοιολογικό θέμα (της «συνθέσεως» και «μορφής») ενώ το β) αφορά το υποσχόμενο χαρακτηριστικό της, αφού μέχρι τον Φιλόδημο δεν υπήρχαν στοιχεία ότι οι Επικούρειοι είχαν ποτέ κάποια θεωρία για την ποίηση σε αντίθεση προς τους Στωϊκούς και τους Περιπατητικούς.

Αναφορικά με το εννοιολογικό θέμα: Εκ πρώτης όψεως ο όρος «μορφή» θα ήταν πιο επιτυχής τρόπος απόδοσης του «σύνθεσις», το οποίο όπως και να έχει πρέπει να σημαίνει «σύνθεση» ή «αντιπαράθεση» (φιλολογικά), «μια τοποθέτηση μαζί». Αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι είναι το ξεκάθαρο μήνυμα του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύς, ο οποίος μάλλον γνωρίζει επαρκώς, καθώς αφιέρωσε μια ολόκληρη διατριβή για το θέμα, *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων*: «Ἡ σύνθεσις ἔστι μὲν ὥσπερ καὶ αὐτὸ δηλοῖ τοῦνομα ποια τις θέσις παρ' ἄλληλα τῶν τοῦ λόγου μορίων, ἃ δὴ καὶ στοιχεῖά τινες τῆς λέξεως καλοῦσιν»¹⁸⁷. Ωστόσο το «μορφή» δεν ταιριάζει σαν μια από τις σημασίες της λέξης λεξιλογικά. Εντούτοις αποτελεί γεγονός ότι το ερμηνευτικό σχόλιο για τον όρο «σύνθεσις» στη φιλολογία του Φιλόδημου είναι ακριβώς, «μορφή»¹⁸⁸. Παρενθετικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι μια στενότερη παρατήρηση της έννοιας και των σημασιών της συνθέσεως θα δείξουν ότι το «μορφή» δεν είναι μόνο ακατάλληλο ως μια απόδοση του όρου. Είναι πλήρως παραπλανητική.

Για τους κριτικούς το «σύνθεσις» δεν ήταν κάτι σαν το «μορφή». Η πιο σχετική θέση επικεντρωνόταν στον όρο της «συγκόλλησης», η οποία δε-

¹⁸⁷ H. Usener – L. Radermacher. *Dionysii Halicarnasei de compositione verborum*, Leipzig, 1899.

¹⁸⁸ C. Jensen, *Philodemos über die Gedichte*, Berlin, Weidmann, 1973, σσ. 105, 153.

σμεύει (εάν το «μείγμα» είναι καλοφτιαγμένο) και αποδεσμεύει (στην αντίθετη περίπτωση), τις εύθραυστες έννοιες πέρα από τις οποίες οι λέξεις, και έπειτα οι σημασίες είναι δομημένες. Αυτή η αναλογία αν και ηχεί περίεργα στα αυτιά μας, παρ' όλα αυτά είναι στην πραγματικότητα δική τους, όπως καθιστά φανερό ένα μεταγενέστερο κείμενο από τον *P.Herc.* 994 (εδάφια XX XIV 4 – 11 = Sb., p 105): «τα άφωνα σύμφωνα μπορούν στο να δεσμεύσουμε τον «πηγμένο σκελετό» της ποιητικής άρθρωσης της λέξεως σύμπηξιν»¹⁸⁹.

Η δεύτερη δυσκολία που έρχεται να αντιμετωπίσει η παραδοσιακή γραμμή της έρευνας έχει να κάνει, όπως ήδη προαναφέρθηκε, περισσότερο με το υποσχόμενο χαρακτηριστικό της: μέχρι τον Φιλόδημο δεν υπήρχαν στοιχεία ότι οι επικούρειοι είχαν ποτέ κάποια θεωρία για τα ποιητικά. (ο Επίκουρος αξιολογεί την ποίηση από τη σκοπιά της επικουρικής επιστήμης υποστηρίζοντας: «μόνον τε τὸν σοφὸν ὀρθῶς ἂν περὶ μουσικῆς καὶ ποιητικῆς διαλέξασθαι» Διογ. Λαέρτ., X121).

Όλα τα προηγούμενα αφορούσαν την γνήσια εμβάθυνση του Gomperz για την αξία των Ηρακλειανών παπύρων: δηλαδή στα γραπτά του Φιλόδημου θα λέγαμε ότι κάποιος μπορεί να στοχεύσει στην μελέτη μιας μέχρι σήμερα άγνωστης αισθητικής της Επικούρειας σχολής «[die] bisher vollig unbekannte Aesthetik der epicureishen schule». Αυτή την άποψη έρχονται να την ενισχύσουν δυναμικά δύο κείμενα από διαφορετικά τμήματα του *Περὶ ποιημάτων*, (στις ακόλουθες σελίδες θα αναφερθούν και τα δυο κείμενα) τα οποία συνδεόμενα όχι μόνο δεν παρέχουν μια αναίρεση της άποψης ότι ο Φιλόδημος ήταν υλιστής στα ποιητικά του, αντιθέτως μάλιστα έρχονται να επιβάλλουν μια νέα ερμηνεία του δόγματος περί της

¹⁸⁹ «Η όλη διαδικασία μπορεί να παρομοιαστεί με την εφαρμογή κόλλας και δερμάτινων λουριών σε ξύλινα κομμάτια, η οποία δίνει σε αυτά τα κομμάτια και πράγματι στους συνδετικούς παράγοντες την υλική τους «σύνθεση» (την των ξυλίν[ω]ν συν[θ]έσιν)». J. I.Porter, «Philodemus on material difference», *Cr. Herc.*19, (1989) σ. 150.

συνθέσεως. Μάλιστα η προσφυγή σε παραλληλισμό των δύο κειμένων θα βοηθήσει στο να διευκρινισθεί η γλώσσα του στο *Περὶ ποιημάτων*.

Πιο συγκεκριμένα η γλώσσα και των δύο κειμένων του Φιλόδημου είναι δύσκολη. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι μελετώντας έναν συγγραφέα σαν τον Φιλόδημο, υποβιβάζεται στην υπόθεση και το λιγότερο που νιώθει είναι ότι βαδίζει σε ολισθηρό έδαφος. Η μελέτη των κειμένων του δίνει μια δυνατότητα να εισαχθούν υποθέσεις με την ελπίδα ότι θα ανοίξουν νέες προοπτικές για τα γραπτά του Φιλόδημου, και τις θέσεις μετά τον Αριστοτέλη και Περιπατητικών στη φιλολογική κριτική και αισθητική.

Αξίζει να σημειωθεί ότι μεταγενέστεροι ερευνητές του Φιλόδημου ασχολούνται με τις απόψεις των κριτών του. Μάλιστα η επιρροή που προέρχεται από αυτές τις κριτικές ήταν μεγάλη. Είναι ανιχνεύσιμη στα ποιητικά δόγματα του Αρίστωνος από την Χίο, του Κράτητος του Μαλλώτη και πολύ αργότερα, στα γραπτά του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύς. Επισημαίνουμε ότι η μεγαλύτερη πηγή μας για αυτές τις κριτικές, οι οποίες διαχειρίζονταν – αν και ελάχιστα – κάτω από την εξουσία του ατομιστικού υλισμού, τυγχάνει να είναι επικούρεια (ένα θέμα που χρήση ι-διαίτερης και αυτόνομης μελέτης).

Επανερχόμενοι λοιπόν και πάλι στον όρο *σύνθεσις* μέσα στα πλαίσια μιας γνήσιας υλιστικής αισθητικής και ως μια εκδοχή του ατομισμού, που αποτελεί αρχή για τα συνθετικά ποιητικά, οδηγούμαστε στο να δώσουμε στον όρο, το αυθεντικό του νόημα και περιεχόμενο, διότι έτσι ο όρος ισχύει για την αντιπαράθεση των υλικών συστατικών της γλώσσας και για την παραγωγή φυσικώς προσιτών και ευχάριστων «ήχων».

Μάλιστα για την υλιστική κατανόηση του όρου, η *σύνθεσις* θέτει υπό αμφισβήτηση ριζικά συγκεκριμένες βασικές εναντιώσεις, όπως ανάμεσα στη «μορφή» και το «περιεχόμενο» ή ακόμη, μπορεί να ακούγεται παράξενο, ανάμεσα στη «μορφή» και στην «ουσία», άποψη εμφανώς Αριστοτε-

λική. Η γενική αποτίμηση είναι ότι αυτού του είδους η αντίληψη είναι προκλητική, τέτοια που αναμφίβολα ο Φιλόδημος δυσκολεύτηκε να την ακολουθήσει. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι απόψεις που δυσφημήθηκαν από τον Φιλόδημο ήταν στην πραγματικότητα πειράματα σε μια ποιητική θεωρία, η οποία στόχευε, στο να συλλάβει, και να νοηματοδοτήσει, την υλική πολλαπλότητα ενός λεκτικού τεχνουργήματος. Και ότι αυτή η θεωρία με τη σειρά της συνεπαγόταν μια βαθιά και λεπτομερή εξέταση για τις μεγάλες υποθέσεις των αισθητικών ομιλιών.

Στα δύο κείμενα [Κείμενο Α, Κείμενο Β] που παρατίθενται γίνεται μια προσπάθεια προβολής του ισχυρισμού του Φιλόδημου περί αισθητικών απόψεων και στη στάση που κρατά ο ίδιος απέναντι στις όποιες κριτικές «δυνάμεις».

Πιο συγκεκριμένα τα κείμενα:

Κείμενο: Α

PHerc. 994 Fr. 18 (fin.) - 20 N (398, 401, + 397 O) = Sb., pp. 23-27

fr. 18 N [±2]εὐχερέστατα. τὸ δὲ |[τά] μεν αυτών εὐηχεῖς|[θα]ι, τα <δὲ μή, κατὰ τὰ> προσ-

fr. 19 N λαμβανόμενα] γράμμα|[τα], πάλιν [± 10] | επί των ὀνομά[των καί][
ρήμάτων καὶ τῶν ἄλλω[ν]| μερῶν τοῦ λόγου καὶ τῶν| παρακειμένων
αὐτοῖς| συμβεβηκότων, πάντα| πλὴν τούτου διδόσθω[ι][τό γ[ε] ἐφ' ἡμᾶς
εἶναι· στί| χον δὲ καὶ στροφὴν εὐρυ|θμον ἢ δ[ύσ]ρυθμ[ον βεβαί]|ως δια-
νο[ῆσ]αι κατὰ μέ[ρος τὴν ἀκ[οή]ν. ωῖόμε[θα]| γὰρ δήπου [κ]αὶ ὑπό
ρύ[θμ]ο|θμ[ῶ]ν καὶ [ύ]πό μέτρων |[α]ὐτὴν γαρ[γ]αλίζ[ε]σθαι· τὰ| [δ'] ἀπὸ
τούτ[ο]υ φανερώς| [ο]ὐ φιλαλη[θ]εῖν [ν]ομίζο|μεν καὶ πρῶτον τὸ τὰς| τῶ[ν
αὐ]τὰ\|ων πολλάκι| θ[έ]σεις οἰ[κει]οῦν ἢ λυπεῖν | διὰ τὸν ἦχον, ὥς ταὸν
λω|ταὸν καὶ τοὺς Λωτοφά|γους δὴ μηδὲν ἄλυπον| [ε]ἶναι δι[ι]ὰ [τὸ]
τοῦνομα| κατὰ τὸν ἦχον ἡδύ τῆι| |

fr. 20 N ἀκοῆ[ι] ὠρ[θ]οεπη[. .]ε[±2] | πρ[.....]α[.....]φ[. .] |
ο[.....] | ...]τῆ ἀκοῆ προσέπ[εσον] | λ[όγο]ι ἠδ[ε]ῖς· [ό] μὲν αἴσθη|σιν
εἶχεν, ἡμεῖς δὲ πεπη|ρωμένοι[. . . ἐ]πὶ τού[των] | ἀδιάφορον ἢ ἄ[ληπτον τὸ] |
πάθος ὄτ[α]ν ἀκ[ο]ύο[ν]τες[.] | αὐτῶν [. . .]αιτουσ[. .] ἀ|κουσ[] νει [οὔ] | τως
α[.....] | λον ὡς ἐν]απε[. .]ε[±10]ε τ[. .] | συνθεσ[. . .] . σαμε[. .]ν] τῆς λέ-
ξεως ἠπατῆσθαι | τὴν ψυχὴν] τὰδ' εἰ καὶ | μὴ τη[. .]ο[. .]υποτ[. .]η[.] |
ψυχ[α]γωγ[. .]ωι συν| ἐβaine και τ[. .]ι[. .]σι [. .] | δὲ ῥυθμοῦ ἢ ὄλ[ω]ν ἢ [πα-
ραπλεκομένων και | μελίξε[σθ]αι δυναμέ|νης ὑπὸ [τῶ]ν πρ[οφ]ε[ρο] | μέ-
νων. ἢ δ' ἀπλη[ι] φωνῆ | σ[. .]δ[. .]ναπα[. .]εινεψει |

Στο κείμενο Α μεγάλο μέρος του είναι δυσδιάκριτο.

[Η μτφ: «Όσο για τον ισχυρισμό ότι μερικά από αυτά είναι εύφωνα <και μερικά όχι σύμφωνα με τα> γράμματα που λαμβάνονται μαζί με αυτά. Και μετά πάλι [ότι αυτές οι ευφωνίες έχουν αποτέλεσμα / μπορεί να παρατηρηθεί] στο επίπεδο των ουσιαστικών, των ρημάτων και των άλλων μερών του λόγου, όπως επίσης και στις προσωδίες– τα πάντα εκτός από αυτό [το ακόλουθο] μπορεί να γίνει αποδεκτό, προς το παρόν: ο ισχυρισμός το ότι αυτή μπορεί να κρίνει [φιλολογικά, «να σκεφτεί για αυτό», «να γνωστοποιήσει»], [με ακρίβεια και] συστηματικά, έναν στίχο ή μια στροφή ενός έμμετρου λόγου και να αποφασίσει εάν είναι εύρυθμο ή το αντίθετο. Γιατί εμείς αναμφισβήτητα θέλαμε να πιστεύουμε ότι είναι [το αυτί] που ευχαριστείται από τους ρυθμούς και τα μέτρα, αλλά δεν θεωρούμε ότι οι επακόλουθοι ισχυρισμοί πλησιάζουν την αλήθεια, και πρώτα απ' όλα ο ισχυρισμός ότι η επαναλαμβανόμενη τοποθέτηση των ίδιων γραμμάτων δίνει ευχαρίστηση ή πόνο όσον αφορά τον ήχο [που παράγει], στην βάση ότι [ή «εφόσον»] το «λωτός» ή το «Λωτοφάγοι» δεν είναι επουδενί μη – επίπονοι [πάντα θα προκαλούν πόνο όταν εμφανίζονται μαζί], εξαιτίας του γεγονότος ότι η λέξη [«λωτός»] είναι γλυκιά στο άκουσμα του ήχου της ... ορθοέπεια ... Γλυκές [ομιλίες ή λέξεις] πλήττουν την ακοή: είχε μια

εμπειρία της αίσθησης [αυτών], αλλά παραμένουμε αναίσθητοι σε αυτές τις περιπτώσεις. Το αποτέλεσμα στην αίσθηση μας είναι είτε αδιάφορο είτε [δύσκολο να το αντιληφθούμε, μη αντιληπτό], οπότε ακούμε ... [και τον ισχυρισμό ότι ..., μέσω] της σύνθεσης της άρθρωσης, παραπλανάται στην ψυχή. Αυτά τα πράγματα είναι έτσι ακόμη κι αν ... δεν [ή «παρόλο που»] ... ψυχαγωγία ... συνέβη και [σύνθεση, ήχος;] του ρυθμού, είτε ολόκληρων των [λέξεων] είτε των [τρόπων που απορρέουν από τις λέξεις] που πλέκονται μαζί, [σύνθεση, ήχος, λέξη] είναι ικανή να τραγουδηθεί, με τρόπους που φέρονται [από τους αντιπάλους]. Ο μη αναμειγμένος ήχος, από την άλλη¹⁹⁰ ...»]

Σε αυτό το πρώτο κείμενο, παρ' ότι εμπεριέχει πολλές αδιαφάνειες και κενά στο περιεχόμενό του, εντούτοις επιτυγχάνει να δώσει ένα άμεσο και κατηγορηματικό ισχυρισμό των αισθητικών απόψεων του Φιλόδημου.

Στο Fr. 19N7 πάντα | πλην τούτου διδίσθω(ι) τό γ[ε] ἐφ ἡμᾶς [ε]ῖναι (τα πάντα εκτός από αυτό μπορούν να δοθούν, απ' όσο μας αφορά), συγκεντρώνει την ουσία της ένστασης του απέναντι στον ισχυρισμό που έγινε από έναν αντίπαλο (πιθανόν έναν κριτικό) και ο οποίος αφορούσε δύο μέρη: αυτό στο οποίο αντιστέκεται ο Φιλόδημος ακόμη και αν υποκρίνεται ότι το παραδέχεται (το «γαργαλίζεσθαι» στο 1.16 αναιρεί τα πάντα που φθονερά δίνει), δεν είναι μόνο ο ισχυρισμός ότι τα γράμματα είναι εύφωνα και ότι οι ευφωνίες τους μπορούν συστηματικά να αντιστοιχούν, ανιχνεύοντας τα ποικίλα μέρη του λόγου – κυρίως τον μεταγενέστερο – σημαντικό σχετικό ισχυρισμό ότι «το αυτί μπορεί να κρίνει» την ρυθμική ποιότητα ενός στίχου ή μιας στροφής ενός έμμετρου λόγου (στί | χον δὲ καὶ στροφὴν εὐρυθμον ἢ | δ[ύσ]ρυθμ[ον] βεβαίως διανο[ῆσ]αι κατὰ με | ρος τὴν ἀκ[οή]ν, Fr. N. 9 – 13).

¹⁹⁰ Η μετάφραση είναι απόδοση της ιταλικής μετάφρασης των παπύρων που πραγματοποίησε από τον J. Porter «Philodemus on material difference», *Cr. Erc.* 19,(1989), σ.153.

Αναλυτικότερα, κυρίως το αυτί «ευχαριστιέται» ή «αποπλανάται» (γαργαλίζ[ε]σθαι 16) από τους «ρυθμούς και τα μέτρα», ή από τους ήχους που προκαλούνται από τις παρατιθέμενες αποδόσεις (θέσεις) των γραμμάτων (η θέση του γράμματος είναι για τον αντίπαλο, συστατικό των ήχων και των διαφορών τους). Είναι ακριβώς η εικασία, στον πυρήνα, του προγράμματος των αντιπάλων του, των αισθητικών κατευθύνσεων και της νοητικής κρίσης που βρίσκει ο Φιλόδημος, εδώ, όπως και αλλού, τόσο απαράδεκτη.

Παρόλο που ο Φιλόδημος συνεχίζει συγκεκριμένα να αναιρεί ένα δόγμα σχετικά με την επανάληψη των γραμμάτων στα ποιήματα (τα οποία διευθύνουν το θέμα είτε όπως στην επαναλαμβανόμενη εμφάνιση των ίδιων γραμμάτων, είτε στην αφαίρεση λέξεων είτε στο να βελτιώνει τις ευφωνίες ενός ποιήματος), η αντίδραση του Φιλόδημου είναι καθόλα χαρακτηριστική, και αποκαλυπτική: αρνείται ότι οι αισθήσεις (αἴσθησις) έχουν κάποια εξουσία και κάποια διακριτή αρμοδιότητα σε αισθητικά περιεχόμενα:

«Ὁ μὲν αἴσθη | σιν εἶχεν, ἡμεῖς δὲ πεπη | ρωμένοι [... ἐ]πὶ του[τω]ν, «αὐτὸς εἶχε αἴσθησις [εν. της «ευχαρίστησης» φύσης των «ήχων που φτάνουν στο αυτί», της ευφωνίας], ἀλλὰ εμεῖς παραμείναμε χωρὶς καμία αἴσθησις στην περίπτωσή τους». Η «αἴσθησις εἶναι εἴτε μὴ διακριτὴ εἴτε [δύσκολο να αντιληφθῆ, μὴ αντιληπτὴ]». (αδιάφορον ἢ ἀληπτον] [το] | πάθος) Fr. 20N9F. Για τον Φιλόδημο η αἴσθησις την οποία ισχυρίζεται ο αντίπαλος ὅτι «ἔχει», εἶναι απλῶς τὸ ἀντίθετο αὐτοῦ που ισχυρίζεται. Ἀπὸ τὴν συνέχεια τοῦ κειμένου, διαφαίνεται ὅτι αὐτὸ που εἶναι τὸ θέμα σε αὐτὰ τὰ ἐδάφια εἶναι ἡ φύσις τῆς ποιητικῆς σύνθεσης.

Κείμενο: Β

PHerc. 1425 Col. XXIII (fin.) - col. XXV 13 (= Jensen, pp. 53-57)

XXIII και γράφων τ[ὸ μὴ πιθ]α[νόν εἶ] | ναι θέματα ὑπά[ρχει]ν, | μαρτυρού-
σης γε δὴ [τ]ῆς | ἀκοῆς εἰς τοῦτο. δεχο[μ]ένων γάρ ἡμῶν εἰς | τὸ μὴ θέματ'
εἶναι μαρ[τυρεῖν], οὐδέν ἐστι μα[ρτυ]ρούμενον ὑπὸ τῆς ἀ[κο]ῆς εἰς τοῦτο,
τοῖς ὄλο[ις] | οὐδενὸς τῶν ἐν ποιή[μ]α | τι κρίσιν ἐχούσης οὐδέ | | XXIV μὰ Δία
τερπομένης πλήν | ὑπὸ ρυθμοῦ τ[ῶν φθόγγων] | τόδ' εἶπερ ἔτ' ε[ἶ]πε τὸ μὴ |
πιθανόν εἶναι τὴν δι | ἀνοιαν ἐπαι[ν]εῖν, ἀτέλχου γε δ[ὴ] τοῦ τοιούτου]
ὄντος, ὁ πρὸς τοὺς κριτικ[ο]ὺς λέγει. παραιτο[ῖτ]' ἄν, | ὁμολογούντων
ἄτεχνον | εἶναι λόγῳ, τ[ε]τριμμέλνῃ δ' ἀκο[ῆ]ν γνωστόν, <δι> | ὅπερ καὶ
[τῆ]ν διάνοιαν | ἐπαινεῖν τὸ γε μὴν | λοιπόν, ἀ[ν]τιλέγειν, ὅ | περ αὐτὸς
[φάσ]κει, καὶ διὰ τὸ τὰληθές ὑπερβαίνειν | εὐθές ἐστιν καὶ διὰ τὸ | φά-
σκειν δι[α]γινώσκεσθαι τὴν ὑπάρχουσαν ἐν | τοῖς ποιή[μ]α[σι] φυσικὴν |
διαφορὰν τῆ(ι) ἀ[κ]οῆ. πλήν | γὰρ τοῦ διαφόρου τῆι θέ[σει] καὶ τάξ[ει] τῶν
γραμμάτω(ν) προσπίπτειν | φωνάς, οὐδέν ἐστιν | πρὸς ἀκοήν, ὅ[περ]
οὐδεὶς | ἄ[ν] εἶπαιε διάκ[ρισι]ν | τῆς ἐν ποιήματι φυσικῆς διαφορᾶς, εἰ δὲ
τοῦ | τ' ἔλεγεν οὗτος, ἐθανμα[το]ποιεῖ τοῖς ὀνόμασι, ξέ | νον οὐδὲ ἐν
ἐπι[σ]τῶν. | εἰ δὲ γίνεται περὶ τ[ὴν ἀκο]ῆν ἐκ [π]οι[η]μάτων [ἡδο] | νῆ, πῶς οὐ
διέπι[πτ]ε κρί | νεσθαι λέγων ο[ὐ]χ ὅταν | | XXV εὐαρεστή[ση] ταύτη
π[ό]μα | σπουδαῖ[ον], ἀλλ' [ὅ]ταν κ[ατὰ] | τὸν τῆς τ[έ]χνης [λόγ]ον |
ἐνεργηθῆ | . . . | διὸ τ[ῆ]ν καὶ τὰ | τῆς κρίσεως παραδοθή[σεσθαι], κ[αί]περ
ἡδονῆ | κανο[νιζ]όμενον.

Ἡ ενασχόλησή μας με το δεύτερο κείμενο (Κείμενο: Β) μας δίνει τη δυνα-
τότητα να εντοπίσουμε τις απόψεις του Κράτη και τη θέση που παίρνει ο
Φιλόδημος απέναντι σ' αυτές. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη κατά
προσέγγιση μετάφραση, ο τωρινός αντίπαλος:

Ἡ κατά προσέγγιση μετάφραση: «[ο Κράτης] γράφει ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς [α-
ναφορικὰ με τὴν κριτικὴ που ἐγίνε ἀπὸ ἀνώνυμους ἀντιπάλους] δὲν ἔχει κά-
ποια πεποιθήση, ὅπως θα δείξει ἡ αἴσθησις τοῦ ἀκούσματος. Ἀλλὰ ἀκόμη κι

αν παραδεχτούμε ότι η ύπαρξη των θεμάτων μπορεί να διαψευστεί, τίποτε δεν παρατηρείται από το αυτί με αυτό το αποτέλεσμα (οὐδέν ἐστι μα[ρτ]υρούμενον ὑπὸ τῆς ἀ[κο]ῆς εἰς τοῦτο), και γενικά η ικανότητα της ακοῆς δεν έχει κάποια δεδομένη αξία θεωρώντας αυτό που είναι μέσα σε ένα ποίημα, ἀρα αν παραμερίζεται ο ἦχος μένει η λογική κατανόηση του κειμένου.

Πλην της ευχαρίστησης [από κάτι], πέρα από τον ρυθμό [των ἠχων], ὅλο αυτό είναι ἔτσι, ἀκόμη κι αν αυτός συνέχιζε να κάνει τον περαιτέρω ισχυρισμό ότι δεν είναι πειστικό το να επαινουμε [ἀμεσα] την σκέψη, βασιζόμενοι στο ότι αυτό το εἶδος πράγματος [η σκέψη] δεν είναι το προϊόν κάποιας τεχνικής (ἄτεχνοι) το οποίο πιστεύω έχει αυτός ἀπέναντι στους κριτικούς.

Θα αρνούνταν τα επιχειρήματά τους, αυτοί που συμφωνούν [μαζί μου] ότι η σκέψη είναι μη τεχνική ὅσον αφορά το μυαλό, ἀλλά ἀναγνωρίσιμη για [η «με»] το εκπαιδευόμενο αυτό – το οποίο εξηγεί γιατί αυτός επαινεί την σκέψη επίσης. [Μετά ακολουθεί μια νέα παράγραφος]. Για το υπόλοιπο, για να αντιπαραθέσω [να επαναλάβω;] αυτό που λέει αυτός ἀπό μόνος του θα ἦταν ἀνούσιο, επειδή πηγαίνει πέραν της ἀλήθειας, και επειδή ισχυρίζεται ότι οι φυσικές διαφορές ενός ποιήματος είναι διακριτές μέσω της αἰσθησης της ακοῆς. Για το ότι πέρα από το γεγονός ότι οι ἦχοι, ὄντας διαφορετικοί σχετικά με την θέση και την σειρά των γραμμάτων [που δίνουν ὕψος στον ἦχο], χτυπούν το αυτί, δεν υπάρχει τίποτα το οποίο ἀγγίζει την αἰσθηση της ακοῆς που κάποιος θα μπορούσε να ἀποκαλέσει μια διάκριση της (των) φυσικής (-ων) διαφορᾶς (-ων) ενός ποιήματος. Και εἴαν αυτό που ἐκεῖνος ἐννοοῦσε/εἶπε, τότε αυτός ξεγελοῦσε με τις λέξεις, οὔτε εἶχε παρατηρήσει/στοχεύσει τίποτε [ιδιαίτερα] παράξενο. Ἀλλὰ εἴαν τα ποιήματα είναι μια πηγή ευχαρίστησης για το αυτί, πως αυτός δεν σκέφτηκε τον εαυτό του, ὅταν ἔλεγε ότι ἕνα ποῖημα κρίνεται ως καλό (σπουδαῖον) ὄχι ὅταν ευχαριστεῖ την ακοή, ἀλλὰ ὅταν ἐπεξεργάζεται σύμφωνα με τις υπαγορεύσεις της τεχνικής [...]. Το οποίο σημαίνει γιατί

τα θέματα της κριτικής πρέπει να εμπιστευθούν στην τεχνική (;), ακόμη κι αν το ποίημα συνεχίζει να ρυθμίζεται και να μετράται με τον κανόνα της ευχαρίστησης (*καίπερ ἡδονὴ κανονιζόμενον*)¹⁹¹».

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Φιλόδημος στο Βιβλίο V κάνει μια αντίσταση παρόμοια με εκείνη που έγινε στο XXIV 3 – 13. Εδώ, όπως και νωρίτερα, ο Φιλόδημος αρνείται όλες τις «κριτικές» δυνάμεις (κρίσις) που οφείλονται στο αυτί, και δεν παραλείπει να συνεχίσει τον σχολιασμό της έννοιας «κρίσις» με πιο ξεκάθαρους όρους: ο Κράτης¹⁹² είχε ισχυριστεί ότι η ποιητική κρίση (κρίσις) συμβαίνει στο επίπεδο των φυσικών διαφορών (τέτοιες είναι ποιοτικές και ποσοτικές και ενυπάρχουν στις φωνητικές αξίες των γραμμάτων και στη λειτουργία της σχετικής τους θέσης), και οι πραγματικές φυσικές διαφορές είναι ανάμεσα στους ήχους: «τὴν ὑπάρχουσαν ἐν ἰ τοῖς ποιή[μ]ασ[ιμ] φυσικὴν ἰ διαφοράν» (XXXIV 19 – 21). Και όπως ακριβώς τα επιχειρήματα του Κράτη για την αίσθηση ταιριάζουν καλά με εκείνα που εντοπίστηκαν και στο κείμενο A, έτσι και εδώ τα αντίθετα επιχειρήματα του Φιλόδημου στόχο έχουν να αντιμετωπίσουν τους αντιπάλους του (οι οποίοι δείχνουν την αντίθεσή τους γύρω από το θέμα της σύνθεσης): «οὐδὲν ἐστὶν ἰ πρὸς ἀκοήν, ὄ[περ] οὐδεὶς ἄ[ν] εἶπειε διάκ[ρισ]ιν ἰ τῆς ἐν ποιήματι φυσικῆς διαφοράς» (25 – 29).

Ο Φιλόδημος συνεχίζει να εκφράζει την ένστασή του και σε άλλα σημεία: «πλην ἰ γαρ τοῦ διαφόρους τῆι θε ἰ [σ]ει καὶ τάξ[ει] τῶν γραμ ἰ μάτω(ν) προσπίπτειν ἰ φωνάς, οὐδὲν ἐστὶν πρὸς ἀκοήν» (21 – 26). Η φράση «θέσις» και «τάξις» έχει παρθεῖ από το λεξικό¹⁹³ της ατομικής οντολογίας. Η πρώτη του

¹⁹¹ P. Herc. 460, 3 8F = 5B σ. 171: εἶπερ ἡ ἰ [φύσις] κανόνος ἔχον ἰ [σα] ...

¹⁹² Ο Κράτης (2^{ος} αι. π.Χ.), γεννήθηκε στη Μάλλο της Κιλικίας, φιλόσοφος από τους σημαντικότερους γραμματικούς και κατασκευαστής της υδρογείου σφαίρας. Ίδρυσε στην Πέργαμο δική του σχολή.

¹⁹³ Η έκφραση θέσις και τάξις είναι ατομιστικής προέλευσης – πηγής ήδη από τη θεωρία του Δημόκριτου. Έτσι θα ήταν κάτι περισσότερο από γνωστή στον Φιλόδημο. Μέχρι την εποχή του Επίκουρου, τουλάχιστον το σχόλιο του Αριστοτέλη φαίνεται να έχει αντικαταστήσει τους άχαρους ίσως πολύ ποιητικούς και γραφικούς όρους του Δημόκριτου, στο

επιβεβαίωση είναι στον Αριστοτέλη, μτφ 985 b 11 – 16, από το οποίο μαθαίνουμε ότι οι διαφορές στη θέση και τάξη των ατόμων ήταν η πηγή των πρωτοφανών και αντιληπτών διαφορών ή αποτελεσμάτων, στην φύση (το ον): «Αυτοί οι άνθρωποι ισχυρίζονταν ότι οι διαφορές ανάμεσα στα άτομα [*τᾶς διαφοράς*] είναι οι αιτίες όλων των άλλων [*αἰτίας τῶν ἄλλων*]», το οποίο επισημαίνει ότι από τα παθήματα της φύσης (οὗτοι *τᾶς διαφοράς αἰτίας τῶν ἄλλων* [*παθημάτων*] *εἶναι φάσιν*).

Είναι γνωστό ότι στην επικούρεια οντολογία τα άτομα διαφέρουν από τρεις απόψεις: στο σχήμα, στην σειρά και την θέση: «*σχῆμα τε καὶ τάξιν καὶ θέσιν*» (985 b 13 – 15, Phys. 188a 23 – 26). Ο τρίτος όρος, τον οποίο ο Αριστοτέλης τον εξισώσει με το σχήμα, για τον Δημόκριτο και τον Λεύκιππο, ήταν ο ρυθμός. Ακριβώς παραπάνω στο ίδιο εδάφιο (XXIV 1), ο ρυθμός γίνεται αποδεκτός από τον Φιλόδημο ότι είναι σε θέση να προξενήσει ένα είδος ευχαρίστησης στο αυτί, παρ' όλο που είναι χωρίς «κρίσιν». Οι ενστάσεις που εισάγονται και πάλι με το πλην: «το αυτί δεν έχει κρίσιν για τίποτε, ούτε ενθουσιάζεται με οτιδήποτε» πλην υπό ρυθμού (XXIV 1 F). Με το «ρυθμό» να εκλαμβάνεται ευρύτερος απ' ότι ο μετρικός ρυθμός. Στο ευρύτερο του νόημα αντανακλά τις διαφορετικές αλλοιώσεις του τόνου του ήχου και τα «σχήματα» του ήχου σε ένα ποίημα.

Καταλήγουμε συνεπώς στο συμπέρασμα ότι τέτοιες διαφορές στον ήχο και στις συνθέσεις τους (σύνθεσις) αποτελούν υλικές, όχι τυπικές, διαφορές. Για τον Φιλόδημο ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η τοποθέτηση

γράμμα του στον Ηρόδοτο (48): «*καὶ γὰρ ῥεύσις ἀπὸ τῶν σωμάτων τοῦ ἐπιπ[ολῆς] συνεχῆς, [...] σώζουσα τὴν ἐπὶ τοῦ στερεμνίου θέσιν καὶ τάξιν τῶν ατόμων ἐπὶ πολὺν χρόνον*», η ροή των ομοιωμάτων διατηρεῖ την θέση και την σειρά των ατόμων στα στερεά, βλέπε επίσης Fr. 30 (US. p. 102, 24 = Plut, Adv. Col. 1110c), Fr. [24. 11], Fr. [24. 26], [24, 41] Arr.

Μάλιστα ο Φιλόδημος όχι μόνο γνώριζε, όπως τυχαίως την έκφραση, αλλά την χρησιμοποίησε, αν οι δύο πάπυροι οι οποίοι έχουν συντεθεί από τον Scott (P. Herc. 19/698), και δοκιμαστικά τιτλοδοτήθηκαν από αυτόν «περὶ αἰσθήσεως» μπορούν με ασφάλεια να αποδοθούν στον Φιλόδημο (βλέπε εδάφιο 21, 5 – 6: «*τάξ[ε] | σι καὶ θέσει, τὴν χροά[ν]*»).

λοιπόν τον όρων, δίνει στην ποίηση τον παιδευτικό ρόλο που της αρμόζει. Η αξία της ποίησης, η αρετή κατά τον Φιλόδημο, έγκειται στην αρμονική σύζευξη μορφής και περιεχομένου. Καλός ποιητής είναι αυτός που δίνει βαρύτητα και στα δύο και τα συνδυάζει αρμονικά. Σύμφωνα με τον Φιλόδημο καλή ποίηση είναι αυτή που όχι μόνο τέρπει με την κομψή της σύνθεση, αλλά που μπορεί και να ψυχαγωγήσει και να έχει μία ηθική διάσταση (*Περί ποιημάτων* 5, col.XXXVII-XXXVIII Mangoli). Σίγουρα η πρακτική της σύνθεσης ποίησης από την πλευρά του Φιλόδημου που πηγάζει από τη δική του ποιητική ιδιοσυγκρασία, δεν αντιστρατεύεται τις σχετικές απόψεις του Επίκουρου, εφόσον δεν αποτελεί συστηματική ενασχόληση και εφόσον καταλήγει να έχει διδακτικό χαρακτήρα. Άρα για τον Φιλόδημο ο ποιητής όταν συνθέτει, το κριτήριο του είναι η ηδονή τόσο του ποιητή όσο και του ακροατή. Η ευχαρίστηση για τον ίδιο θα πρέπει να χωριστεί από τις τεχνικές και φυσικές προοπτικές της ποίησης διότι είναι περισσότερο συγγενής με μια ψυχολογική επιρροή παρά με ένα φυσικό αποτέλεσμα, και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αποδοθεί στις αιτίες που αναφέρθηκαν από τον Κράτητα (οποίος είναι τεχνικός και φυσικός: σύνθεσις, τέχνη, εὐφωνία, φυσικαὶ διαφοραὶ).

Γ. Οι απόψεις του Φιλόδημου περί αισθητικής.

Πριν γίνει οποιαδήποτε μνεία στο ζήτημα της αισθητικής του Φιλόδημου πρέπει οπωσδήποτε να τονίσουμε ότι δε μας είναι γνωστό αν κανείς έως τότε επικούρειος φιλόσοφος ασχολήθηκε συστηματικά με το θέμα αυτό. Ο Επίκουρος και κατ' επέκτασιν ο Κήπος την αντίληψη του ωραίου που οδηγεί στον ηδονισμό, τη στηρίζει επικαλούμενος την άμεση εμπειρία, στην οποία θεωρούσε ότι στηρίζεται. Ο εμπειρισμός είναι εκείνος που θα οδηγήσει το άτομο στην ηδονή, αλλά ένας εμπειρισμός που στηρίζεται στον ατομισμό σύμφωνα με την ηθική του θεωρία.

Ο Φιλόδημος ήταν από τους ανθρώπους εκείνους που τον διέκρινε εντόνως το αίσθημα της καλαισθησίας. Ο Φιλόδημος εκθειάζει τον πρωταρχικό ρόλο των σκέψεων στην ψυχαγωγική δραστηριότητα εξυψώνοντας τη σημασία της σύνθεσις: αυτή είναι απαραίτητη για την ψυχαγωγία και ακόμη και αν οι σκέψεις είναι αναποτελεσματικές σε ποιητικό επίπεδο, πρέπει να επεξεργάζονται καλλιτεχνικά. Χαρακτηριστικά θεωρήθηκε απαραίτητο από τον ίδιο να υπάρχει αμφίδρομη σχέση μεταξύ της μορφής και του περιεχομένου της τέχνης καθώς πολλές από τις πραγματείες¹⁹⁴ του μας επιτρέπουν να σχολιάσουμε πως η μορφή βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία και ταύτιση ουσιαστική με το περιεχόμενο στην ποίησή του.

Σύμφωνα με τον Φιλόδημο η θέση των λέξεων και η πιθανή αναδιάταξή τους δεν οδηγεί πάντα και στο ευνοϊκότερο αποτέλεσμα καθώς επηρεάζει το νόημα του ποιήματος. Η ευχαρίστηση ή η δυσαρέσκεια που μπορεί να προκαλέσει η ένωση των λέξεων στην ακοή είναι καθαρά υποκειμενική. Η τοποθέτηση των λέξεων με καλό ή κακό ρυθμό ερεθίζουν το αυτί. Η μετάθεση λοιπόν των λέξεων όταν δεν στοχεύει στην έκφραση της σκέψης του ποιητή προσδιορίζει τόσο το ρυθμό όσο και το μέτρο του ποιή-

¹⁹⁴ Φιλόδημος, *Περί ποιημάτων* 5, col. XXV 33 – XXVi 7.

ματος και η επιδράσεις στην ψυχή είναι άλλοτε ευχάριστες και άλλοτε δυσάρεστες.

Στους κανόνες της αισθητικής του εντάσσεται βεβαίως η γλώσσα και το ύφος καθώς πιστεύει ότι η κατάλληλη χρήση τους θα προσδώσει το δόκιμο αποτέλεσμα¹⁹⁵. Ο Φιλόδημος πιστεύει ότι η ψυχή του ακροατή δε μπορεί να διεγερθεί μεμονωμένα από τον ήχο μια λέξης και αυτό άλλωστε το υπογράμμισε μιλώντας για τη σχέση μεταξύ σύνθεσης και σκέψης. Για τον Γαδαρηνό η ψυχή του ακροατή εγείρεται όταν η ποίηση συνοδεύεται από την ποιητική έκφραση. Η καθαρή εντύπωση, η ακουστική δεν μπορεί να κεντρίσει την ψυχή αν δε συνοδεύεται από το λογικό στοιχείο. Η γλώσσα για τον Φιλόδημο λειτουργεί σαν ένα εργαλείο της νόησης, διότι ο ήχος δεν μπορεί αυτόνομα να έχει αποτέλεσμα στις αισθήσεις¹⁹⁶. Ο ίδιος υπογραμμίζει την τέχνη της ποίησης δίπλα στην ορθολογικότητα της ψυχαγωγίας, πράγμα που σημαίνει ότι η ποίηση μπορεί να επηρεάσει την ψυχή από τον τρόπο με τον οποίο θα παρουσιαστούν ποιητικώς οι έννοιες.

Πολλές φορές ο Φιλόδημος άσκησε κριτική σε απόψεις Ακαδημαϊκών, Περιπατητικών και Στωϊκών κατά τη θεώρηση των οποίων η αξία είτε της ποίησης είτε της ρητορικής εναπόκειται κυρίως στον ήχο των λέξεων και γενικά στην όποια αισθητηριακή απόλαυση που θα μπορούσε να προκαλέσει μόνο ο λόγος. Ιδιαίτερα αντιτίθεται στους θεωρητικούς, όπως ο Ηρακλείδης ο Περιπατητικός, που πρέσβευαν μόνο την χρηστικότητα της ποίησης.

Για τον Φιλόδημο μείζονος σημασίας δεν ήταν το διδακτικό αποτέλεσμα της ποίησης (*Περὶ ποιημάτων* 5, col. IV – V, Mangoli), αντιθέτως για το Γαδαρηνό φιλόσοφο η ποίηση πρέπει να ερεθίζει τον ακροατή και να του προσφέρει ταυτοχρόνως πνευματική και αισθητηριακή απόλαυση σαφώς μέσα από την ολοκληρωτική διανοητική κατανόηση του νοήματος των λέ-

¹⁹⁵ Neubecker, *Περὶ μουσικῆς*, 4 col. XXVIII 5 – 14.

¹⁹⁶ N. Pace, «Problematiche di poetica in Filodemo», *Cr. Erc.*25, (1995), σσ.111-190.

ξεων και των λοιπών εκφράσεων¹⁹⁷. Έτσι για τον Φιλόδημο αυτό θα ήταν εφικτό εφόσον ο καλός ποιητής θα λειτουργεί ως αναπαραστάτης μιας πλήρους τάξης, θίγοντας έτσι το θέμα της μίμησης, ώστε η ποίηση να παράγει την αρετή μέσω της καθάρσεως¹⁹⁸ («ὅτι ποι[η]τῆς μιμητῆς ἐσ[τί] πρά[ξι]ς ξεως τελέας προς[.../...] μεν τῶν ὠμολ[ο]γημένων· ληπτ[έ]ον δὲ / ὅτι ἐστὶν ἡ ποη[τι]κῆ χρησιμὸν πρὸς [ἀρε]τὴν, καθαίρουσα, [ὡς] ἔφαμεν, τὸ μόριον· / προσθετέον δ' ὅτι [ἔσ]τιν ἐκάστη τέχνη [ἀρχή] τοῦ βελτίστου, τῶν / καθ' αὐτὰς πεφυκ[ό]των, γίνεσθαι· κα[θ]᾽ [ἑ]αυτῶν χάριν τοῦτοπ[ο]ύ[...] καὶ ποιεῖ καθ[άρσιν» *PHerc.1581 fr.I*). Η άποψη του Φιλόδημου σίγουρα συνάδει με τις απόψεις του Αριστοτέλη σύμφωνα με τον οποίο η κάθαρση είναι μια διαδικασία κατά την οποία το συναισθηματικό αποτέλεσμα της παρακολούθησης μιας μίμησης μας βοηθά στην καλύτερη προσέγγιση στο νόημα των όρων των συναισθηματικών μας αντιδράσεων σε πραγματικά γεγονότα, με αποτέλεσμα να μας οδηγεί στην απόκτηση της αρετής¹⁹⁹. Και η αρετή σύμφωνα με την επικούρεια θέση είναι απαραίτητη για την ευδαιμονία, όχι σαν ουσιώδες συστατικό στοιχείο, αλλά ως μέσο για την κατάκτησή της.

Η δυνατότητα όμως διανοητικής κατανόησης, κατά τον Φιλόδημο, δεν ήταν εφικτό, όπως ήδη ελέχθη, να επιτευχθεί στην μουσική. Όμως η αξία της μουσικής εξαιρείται στο γεγονός ότι μπορεί να συνοδεύει επιτυχώς την ποίηση και όχι στη μουσική καθαυτή. Υποστηρίζοντας αυτή του την άποψη ο Φιλόδημος, θεωρεί άτοπη την άποψη του στωϊκού Διογένους του Βαβυλώνιου κατά τον οποίο η μουσική επιδρά θετικά στον ακροατή αγγίζοντας και επηρεάζοντας μόνο το άλογο μέρος της ψυχής χωρίς όμως να επιδρά στο λογικό μέρος και χωρίς να προκαλεί όποια διανοητική κατανόηση. Έτσι καταλήγει ο Φιλόδημος πως η μουσική και η ποίηση δεν οδη-

¹⁹⁷ Mangoli, *Περὶ ποιημάτων* 5, col. Xx 21-xxvi, xxxiii 29-xxxiv II.

¹⁹⁸ R. Janko, «Philodemus un poets and Aristotle's...» *Cr. Erc.* 21, (1991), σσ.59-60.

¹⁹⁹ Αριστοτέλης, *Περὶ ποιητικῆς*, 4 1448b7-9.

γούν στη σοφία γι' αυτό δεν κάνουν καλό στον άνθρωπο, εφόσον του ξυπνούν έντονα συναισθήματα (χαρακτηριστικά υποστηρίζει ότι πολλά ποιήματα «τῆς ἀρετῆς ἐκραπίζει»²⁰⁰).

Η μεγαλοσύνη και η αξία ενός ποιητικού πονήματος εντοπίζεται στην αρμονία της σύζευξης περιεχομένου και μορφής και αυτή η αρμονία μπορεί να οδηγήσει στην αρετή. Ο δημιουργός του ποιήματος θεωρείται κατά τον Φιλόδημο πάντα «αγαθός» - καλός ποιητής εφόσον κάνει ορθό συνδυασμό μορφής – περιεχομένου (*Περὶ μουσικῆς* 4).

Για τον Φιλόδημο η ποίηση θα έπρεπε να έχει απαραίτητως μια ηθική διάσταση. Για τον ίδιο η τέρψη που προκαλεί μια ιδιαίτερος κομψή σύνθεση δεν πρέπει να αποτελεί ξεχωριστό κομμάτι της ηθικής. Ψυχαγωγία άλλα σαφώς ενδιαμέσου του κριτηρίου της ηθικής. Διότι όπως προειπώθηκε η λειτουργία της ποίησης είναι για τον Φιλόδημο εκείνη της ευχαρίστησης, μιας ευχαρίστησης εξ' ολοκλήρου διανοητικής, συνδεδεμένη με την λογική άποψη του περιεχομένου της σκέψης, της δομής, της πλοκής και της τέχνης της επεξεργασίας. Γι' αυτό το λόγο ο Φιλόδημος δεν διστάζει να γίνει επικριτής σε διάφορα είδη λυρικής ποίησης για την ελάχιστη έως τη μηδαμινή ηθική τους αξία. (*Περὶ μουσικῆς* 4, col. XX – XXXIII Neubecker).

Εξίσου τα ομηρικά ποιήματα επικρίνονται από τον Φιλόδημο στο *Περὶ εὐσεβείας*, διότι κατά την δική του άποψη, απηχούν λανθασμένες απόψεις σχετικά με τους θεούς, ενώ επικροτούνται στο *Περὶ τοῦ καθ' Ὁμηρον ἀγαθοῦ βασιλέως* για τις πολιτικές αντιλήψεις από τις οποίες διέπονται²⁰¹. Μάλιστα στο συγκεκριμένο έργο²⁰² ο Φιλόδημος θεωρεί ότι ο Όμηρος δεν είναι ένας «κενός» ποιητής, αλλά του αποδίδει διάφορες ηθικές αντιλήψεις που μπορούν να είναι κοινές και σε ανθρώπους που στερούνται φι-

²⁰⁰ Asmis (1995), σσ. 26 – 28 (*Περὶ ποιημάτων* 5, col. Iv 15 – 18 Mangoli).

²⁰¹ E. Asmis «*Philodemus' Poetic Theory and On the Good King according to Homer*», *Classical Antiquity*, 10 (1991), σσ. 1-45.

²⁰² *Αυτόθι*.

λοσοφικής παιδείας. Αυτό που ανακαλύπτουμε στον Όμηρο είναι ότι μας παρουσιάζει απόψεις οι οποίες δεν ανήκουν κατεξοχήν στους σοφούς αλλά είναι τετριμμένες. Ο Φιλόδημος δεν παρουσιάζει τις ηθικές αντιλήψεις του Ομήρου σαν φιλοσοφικές, αλλά μας αφήνει αμήχανους όταν θεωρεί την ωφελιμότητα σε ηθικό επίπεδο σαν τη μοναδική παράμετρο για να αξιολογήσουμε τη μετριότητα της σκέψης. Και αν ο Φιλόδημος εξαιρεί την χρησιμότητα και την ηθικότητα από την ομορφιά της ποίησης, υποστηρίζει από την άλλη ότι η πιθανή ηθικότητα μέσα στην ποίηση έχει ένα σημαντικό ρόλο και δεν μπορεί να παραληφθεί από την τελική έκβαση της καλλιτεχνικής ποίησης. Το γεγονός ότι η Ομηρική ποίηση επικροτείται από τον Φιλόδημο, δείχνει πόση σημασία δινόταν από τον ίδιο στο ηθικό υπόβαθρο της ποίησης, δηλαδή του περιεχομένου των σκέψεών της και τι θέση κατείχε μέσα στην ερμηνεία και την αξιολόγηση από πλευράς του επικούρειου φιλοσόφου. Οι απόψεις του Φιλόδημου σίγουρα δείχνουν ότι έχει επηρεαστεί από τον Ζήνωνα τον στωϊκό που υποστήριξε ότι μόνο ένας ποιητής έμπειρος στη ρητορική επιτρέπεται να μιλάει για κάθε εκδήλωση, επειδή είναι ο μόνος ικανός με τον λόγο να τέρπει και την τέρψη να τη μετατρέπει σε χρήσιμη δράση²⁰³.

Έτσι συμπερασματικά καταλήγουμε στο γεγονός ότι για τον Φιλόδημο η τέρψη που προκαλεί η ποίηση όπως και η μουσική έχει σχέση αντιστρόφως ανάλογη με την ηθική της βαρύτητα. Η διδασκαλία και η φανέρωση της αλήθειας μέσω της ποίησης, σύμφωνα με τον Γαδαρηνό δεν είναι η κύρια λειτουργία αυτής αλλά ένα παρεπόμενο της (*Περὶ μουσικῆς* 4 col. XXVii 4 – 7, Mangoli). Κατά την αντίληψη του ο κατεξοχήν ποιητικός λόγος εν αντιθέσει με τον φιλοσοφικό δεν μπορεί να κυριολεκτεί στο έπακρο. Συνεπώς έτσι δικαιολογείται η άποψη του ότι ο πεζός και ιδιαίτερα ο φιλοσοφικός λόγος έχει τη δύναμη να εκφράσει πρωτίστως την αλήθεια,

²⁰³ ΣΤΡΑΒΩΝ, *Γεωγραφικά*, I 2.4.

να έχει διδακτικό χαρακτήρα και κατ' επέκταση να οδηγήσει τον αναγνώστη – ακροατή στην ευδαιμονία²⁰⁴.

Αξίζει να σημειωθεί σ' αυτό ακριβώς το σημείο πως αυτές οι απόψεις του Φιλόδημου συνάδουν ως ένα βαθμό με τις θέσεις του Επίκουρου. Όπως αναφέρθηκε προλογικά, ο Επίκουρος σίγουρα δεν ήταν οπαδός της ποίησης και της μουσικής²⁰⁵ παρ' όλα αυτά η στάση του έναντι αυτών των τεχνών σίγουρα δεν ήταν απορριπτική, διότι για τον ίδιο η αξία της ποιήσεως εγκλείονταν στη δυνατότητα αυτής να προκαλεί ένα είδος ψυχαγωγικής απόλαυσης. Σύμφωνα με τις απόψεις του η ποίηση μπορεί να εκτιμηθεί όχι από τον κοινό νου, αλλά από έναν σοφό που είναι σε θέση να την εκτιμήσει χωρίς όμως να επιδοθεί σε συγγραφικό ποιητικό οίστρο²⁰⁶.

Σίγουρα ως φιλελεύθερο πνεύμα ο Επίκουρος δεν απαγορεύει τη συγγραφή της ποίησης στους οπαδούς της φιλοσοφίας του (Asmis, (1995), 22 – 24), αλλά αφήνει περιθώρια συστηματικής ενασχόλησης μ' αυτά διότι θεωρεί την απόλαυση και την ψυχαγωγία που είναι απόρροιά της, ως δίοδο για τη σπουδή της φιλοσοφίας. Έτσι καταλήγει στο ότι η ποίηση και γενικότερα οι τέχνες μπορούν να μετατραπούν μέσω του διδακτικού τους περιεχομένου, σε σύμμαχο της φιλοσοφίας.

Μάλιστα θετική στάση φαίνεται να έχουν απέναντι στην ποίηση τόσο ο Δημήτριος ο Λάκων όσο και ο Ζήνων και όπως φαίνεται ο Φιλόδημος ακολούθησε αυτή την τάση του δασκάλου του Ζήνωνος όπως προαναφέρθηκε. Το γεγονός αυτό σίγουρα δεν τον διαφοροποιεί από τις θέσεις του Επίκουρου, αναφορικά με τον χαρακτήρα της ποίησης, εφόσον δεν αποτελεί συστηματική ενασχόληση του. Ο Φιλόδημος γίνεται πρεσβευτής

²⁰⁴ Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Φιλόδημος ότι ο Πίνδαρος και ο Στησίχορος θα ήταν πειστικότεροι εάν χρησιμοποιούσαν πεζό λόγο (*Περί μουσικής* 4, col. XX 7 – 17, Neubecker).

Βλ. Σχετικά, Asmis, «*Philodemus Poetic Theory ...*», ό.π.

²⁰⁵ Βλ. κριτική του Πλούταρχου στη στάση του Επικούρου απέναντι στην ποίηση στο «*Ότι οὐδὲ ζῆν ἔστιν ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον*», 1092C – 1094D.

²⁰⁶ (Διογ. Λαέρτιος 10. 120).

της άποψης ότι ενασχόληση μ' αυτού του είδους την πνευματική τέχνη μπορεί να οδηγήσει στην γνώση και στη διδαχή. Έτσι γίνεται ξεκάθαρο ότι ο ίδιος πιστεύει πως η ποιητική παραγωγή δεν έρχεται διόλου σε σύγκρουση με τις επικούρειες αντιλήψεις. Τέλος δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι η θέση του Φιλόδημου περί ψυχαγωγικής διάστασης της ποίησης, επηρέασε σημαντικά τον Βιργίλιο αλλά και Οράτιο, ποιητές της Αυγουστινής περιόδου που τοποθετούνται πάνω στην εμβάθυνση και ανάπτυξη εκείνων των προβλημάτων της ποίησης και της μουσικής που έως εκείνη τη στιγμή (με τις εξαιρέσεις του Δημητρίου Λάκωνος και του Ζήνωνος) υπήρξαν άγνωστες στον μέχρι τότε Επικουρισμό. Μάλιστα ο Λουκρήτιος διαφοροποιείται από τον Φιλόδημο. Αποφασίζει να εκθέσει την επικούρεια φιλοσοφία σε στίχους, χρησιμοποιώντας εντέχνως τη δύναμη και την ψυχαγωγική διάσταση της ποίησης για να την μετατρέψει στο *De rerum natura*, ως μέσο για τη διδασκαλία της επικούρειας φιλοσοφίας²⁰⁷.

²⁰⁷ D. Armstrong, J. Fish, P. Johnston, M. Skinner, «*Vergil, Philodemus, and the Augustans*», Austin, University of Texas, 2003.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από τη συγγραφή της παρούσης εργασίας έγινε προσπάθεια να αναδειχθεί τόσο ο Γαδαρηνός φιλόσοφος, Φιλόδημος, όσο και το πολύτιμο σε αξία έργο του, ιδίως στον τομέα της ρητορικής, της μουσικής και της ποιητικής, μέσα από την ερμηνευτική έρευνα της ομάδας του M. Gigante. Στην προσπάθεια επεξεργασίας του υλικού γύρω από τον φιλόσοφο Φιλόδημο αλλά και του Επικούρου υπήρξαν αρκετές δυσκολίες. Η ανακάλυψη τους συνέβαλε στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την ελληνιστική φιλοσοφία, ποίηση και έδωσε νέες διαστάσεις στη μελέτη, δίνοντας νέες προεκτάσεις στην έρευνα σχετικά με την επικούρεια φιλοσοφία και σχετικά με τη λατινική ποίηση των συγχρόνων του Λουκρήτιου, Βιργίλιου και Οράτιου. Επιπλέον το έργο του Φιλόδημου έδειξε για μια ακόμη φορά πως ο διαχωρισμός που καλλιεργεί ο ακαδημαϊκός χώρος μεταξύ φιλοσοφίας και λογοτεχνίας όχι μόνο είναι προβληματικός, αλλά εμποδίζει να αναδυθούν και να εξεταστούν σημαντικά ζητήματα σχετικά με τον πολιτισμό της εποχής, όπως είναι η αντίληψη των επικούρειων για τη λογοτεχνία.

Οι απανθρακωμένοι παπυρικοί κύλινδροι που βρέθηκαν με τις ανασκαφές στη λεγόμενη «βίλα των παπύρων», διαλύονταν με μεγάλη ευκολία. Η προσπάθεια των μελετητών για το άνοιγμα τους, την ανασύνθεση και την αποκρυπτογράφηση τους με χημικά αλλά και σύγχρονες μεθόδους υπήρξε και συνεχίζει να είναι μεγαλειώδης. Ο M. Gigante αλλά και ο G. Arrighetti μελέτησαν τα σπαράγματα των παπύρων και προσπάθησαν να κάνουν μία ταξινόμηση της φιλοδήμειας συγγραφικής παραγωγής κατά χρονολογική σειρά – θεματικές ενότητες. Σε πολλά από τα έργα του Επικούρειου δόθηκαν υποθετικοί τίτλοι. Η προσπάθεια των ερευνητών της ομάδας Gigante, ξεκίνησε το 1969 χάριν της οργανωτικότητας και της

ισχυρής θέλησης του M. Gigante, με τη δημιουργία του Διεθνούς Κέντρου για τη μελέτη του Herculaneum παπύρων (CISPE), τη δημιουργία διδασκαλίας Herculaneum παπυρολογίας και την ίδρυση του περιοδικού *Chronicles Herculaneum*. Το τελευταίο βιβλίο που αναφέρεται στα επιγράμματα του Φιλόδημου του M. Gigante, κυκλοφόρησε το 2002, ενώ η έρευνα σχετικά με τη ρητορική, την ποιητική του αλλά και την ηθική του φιλοσοφία βρίσκεται σε εξέλιξη.

Ο Φιλόδημος, φιλόσοφος και ποιητής, μαθητής του Ζήνωνος του Σιδώνιου υπήρξε μία από τις ηγετικές μορφές του Επικουρισμού του 1^{ου} αιώνα π.Χ. στην αριστοκρατική Ρώμη, συνδέοντας το όνομά του με την επικύρωση αναγέννηση στην Ιταλία, κατέστησε τα έργα του αναγκαία για την αφομοίωση της ελληνικής κουλτούρας από τους Ρωμαίους μαθητές. Υπήρξε μια λαμπρή και πολυγραφότατη προσωπικότητα της εποχής του και το συγγραφικό του έργο θα μπορούσε να θεωρηθεί ανεκτίμητης αξίας. Επρόκειτο για έναν άνθρωπο ιδιαίτερα εύστροφο, ευφυές που νιώθει τον παλμό της εποχής, φιλτράρει τις θέσεις και τις διδασκαλίες των φιλοσόφων και δεν διστάζει να συγγράψει με δυναμισμό τις απόψεις του.

Το παρόν πόνημα μέσα από τις σελίδες του επιχειρεί να αναδείξει όσον το δυνατόν καλύτερα τις θέσεις του Φιλόδημου τόσο στη ρητορική, την μουσική αλλά και την ποίηση. Και οι τρεις τέχνες, στο βαθμό που ήταν δυνατόν προσεγγίστηκαν και έγινε μια προσπάθεια ανάδειξης της τριλογίας μέσω της επεξεργασίας και της μελέτης των παπυρικών πηγών.

Όπως αναφέρθηκε προλογικά, ήταν δύσκολο να ταξινομηθεί η συγγραφική του παραγωγή και να διαχωριστεί σε καθορισμένες κατηγορίες τόσο στο χώρο όσο και στον χρόνο. Οι έρευνες πολλών σημαντικών μελετητών-ερευνητών γύρω από τους παπύρους του Ερκουλάνου υπήρξαν θεμελιώδεις. Ιδιαίτερα στεκόμαστε στην προσπάθεια του Marcello Gigante και της ερευνητικής ομάδας του, ο οποίος κατάφερε με οργανωμένη και

συστηματική έρευνα και μελέτη να αποκρυπτογραφήσει την ιδιαίτερη προσωπικότητα του Φιλόδημου και να τοποθετήσει το έργο του στο επίκεντρο της αρχαιογνωστικής επιστήμης, προσφέροντας νέες γνώσεις και ερμηνείες μέσω της καλύτερης αποκατάστασης και ανασύνθεσης των αρχαίων κειμένων. Οι Ερκουλανικοί πάπυροι συνεχίζουν να κεντρίζουν το ενδιαφέρον των μελετητών, ενώ η έρευνα σχετικά με τη ρητορική, την ποιητική και την ηθική του φιλοσοφία βρίσκεται σε εξέλιξη. Η αναφορά στον συγγραφικό του οίστρο που περιλαμβάνει την τριλογία Ρητορική, Ποίηση και Μουσική, δεν έγινε τυχαία.

Και οι τρεις «τέχνες» είχαν μέσω της σωστής κατανόησης και ενασχόλησης με αυτές, ένα και μοναδικό σκοπό. Την επίτευξη της αληθινής ευδαιμονίας μέσω της επίτευξης της αταραξίας. Στόχος που συνάδει απόλυτα με τις θέσεις του Κήπου και ειδικότερα του δημιουργού του, του Επίκουρου.

Η ρητορική όπως και οι άλλες τέχνες κατά τον Φιλόδημο θα πρέπει οπωσδήποτε να διακρίνεται από κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Κατά τον Φιλόδημο ήταν κανόνας θα λέγαμε να μην υπάρχει το φαινόμενο της ασάφειας. Η σαφήνεια της περιγραφής στο ρητορικό λόγο αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου αυτού του είδους η τέχνη να καταστεί απολύτως επιτυχής και λειτουργική. Ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος ήταν να γίνεται σωστά η διατύπωση των λέξεων με την ορθή τοποθέτησή τους στο λόγο και κατ' επέκτασιν να ακολουθεί αντίστοιχα και η σωστή ερμηνεία.

Μέσα στα πλαίσια των απόψεων του Επίκουρου και των οπαδών του, περί επιδεικτικής ρητορικής, την οποία ο Φιλόδημος κατονόμαζε σοφιστική, κινούνταν ο Γαδαρηνός φιλόσοφος. Σε απόλυτη εναρμόνιση με τον διδάσκαλο Επίκουρο ο Φιλόδημος επιδεικνύει τη χρεία των τεχνών από τους συνετούς – σοφούς ανθρώπους προσφέροντάς τους σαν όφελος τα εκ-

φραστικά εργαλεία – όργανα που σε κάθε περίπτωση ήταν κατάλληλα για την πραγμάτωση του φιλοσοφικού τέλους. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι απόψεις του Φιλόδημου περί ρητορικής δεν είναι απλώς θεωρίες αποτυπωμένες ως σκέψεις και ξεκομμένες από την κοινωνική πραγματικότητα. Ο Φιλόδημος είναι παρατηρητής της περιορέουσας κατάστασης όσον αφορά την πολιτική ζωή, νιώθει τους κινδύνους και πιθανώς την απογοήτευση που προκαλείται από τη συμμετοχή στην πολιτική αρένα και βρίσκει τρόπο να επεξεργαστεί με φιλοσοφική ματιά τη σχέση της πολιτικής ζωής με τη ρητορική.

Εξίσου στο μοτίβο της χρηστικότητας με απώτερο στόχο την ευδαιμονία κινούνται και οι απόψεις του γύρω από τη μουσική. Ενδεχομένως η μουσική να μην οδηγεί στη σοφία, να μην έχει κάποιο ηθικό αποτέλεσμα και να μην οδηγεί στην αρετή, όμως η τέχνη της μουσικής είναι δυνατόν να διεγείρει θετικά την ψυχική διάθεση του ακροατή. Για τον Φιλόδημο η μουσική πρέπει να αγαπηθεί για την εσωτερική της ομορφιά, γι' αυτό που είναι ως ήχος, για την ευχαρίστηση που προκαλεί. Η δύναμη της και η αξία της έγκειται στο γεγονός ότι μπορεί να οδηγήσει σε έκσταση το άτομο.

Οι άνθρωποι έχουν ανάγκη να νιώσουν έντονα συναισθήματα και η μουσική μπορεί να επιδράσει θετικά προς αυτή την κατεύθυνση. Ο Φιλόδημος καταλόγιζε τις όποιες επιδράσεις της μουσικής στο κείμενο της σύνθεσης ή σε άλλες συνθήκες, απορρίπτοντας κάθε δυνατότητα ψυχικής επίδρασης στο μέλος, το οποίο και χαρακτηρίζει ως *ἄλογον*. Τα μέσα της μουσικής είναι ηθικώς ουδέτερα και η μόνη ωφελιμότητα που της αναγνωρίζει σχετίζεται με την *ἡδονήν* και τη μη ουσιώδη *τέρψιν* που μπορεί να προκαλέσει.

Η τριλογία κλείνει με την ποίηση που είναι το πιο γνωστό δημιούργημα του Φιλόδημου. Παρά την τεράστια σπουδαιότητα του έργου, δυστυχώς παραμένει μια από τις πιο παραμελημένες, όπως έχει προαναφερθεί, και

λιγότερο κατανοητές πηγές. Η ευχαρίστηση όμως που και η ποίηση μπορεί να προσφέρει είτε στον αναγνώστη, είτε στον ακροατή είναι πηγαία, προκαλώντας την ηδονή στα ότα και αποπλανώντας τον νου μέσα από το γαργαλιστικό «ταξίδι» του ρυθμού που δημιουργεί η προσεγμένη παράταξη (θέση) των γραμμάτων – λέξεων. Για τον Φιλόδημο η τέχνη της ποίησης έγκειται στη σύνθεση. Η τέχνη της ποίησης έχει τη δύναμη να τέρψει. Εντούτοις όμως δύναται να διδάξει και να φανερώσει εμμέσως την αλήθεια. Ο Φιλόδημος εκθειάζει τον πρωταρχικό ρόλο των σκέψεων στην ψυχαγωγική δραστηριότητα εξυψώνοντας τη σημασία λοιπόν της σύνθεσης: αυτή είναι απαραίτητη για την ψυχαγωγία και ακόμη και αν οι σκέψεις είναι αναποτελεσματικές σε ποιητικό επίπεδο, πρέπει να επεξεργάζονται καλλιτεχνικώς.

Όλες οι απόψεις του Φιλόδημου περί ρητορικής, ποίησης και μουσικής, έγινε μια προσπάθεια να παρουσιαστούν πολλές φορές συγκριτικά με απόψεις σύγχρονων και προγενέστερων φιλοσόφων. Πάντως η αξία και η μεγαλοσύνη του Φιλόδημου εντοπίζεται στο ότι, όπως φάνηκε από τα διασωζόμενα κείμενα των παπύρων, δε δίστασε να συγγράψει τις απόψεις του, άλλοτε συμφωνώντας με τα ρεύματα της εποχής και άλλοτε διαφωνώντας.

Καταληκτικά, στο πρόσωπο του Φιλόδημου ανακαλύπτουμε έναν φιλόσοφο που εκφράζει τις επικούρειες σκέψεις σε ρωμαϊκό έδαφος χρησιμοποιώντας την μητρική γλώσσα και χαράζει τη δική του μοναδική πορεία, διεισδύοντας στη Ρωμαϊκή διευθύνουσα τάξη και ενσωματώνοντας στην ιταλική κουλτούρα, την ελληνική παράδοση. Η συγκρότηση της σχολής του στο νέο περιβάλλον και η δημιουργία της βιβλιοθήκης στη βίλα των παπύρων έθεσε τα θεμέλια για την εδραίωση και τη διάδοση της επικούρειας φιλοσοφίας δίνοντας πνευματική τροφή στους μαθητές του σχε-

τικά με τις θεωρίες των σχολών της Ελληνιστικής εποχής αλλά και των προγενέστερων φιλοσόφων.

Ένα είναι το σίγουρο πάντως, ότι αφουγκράστηκε το ένστικτό του, ένωσε και έζησε στον παλμό της εποχής του, ανέπτυξε ένα είδος συγγραφικής δραστηριότητας απaráμιλλης αξίας, είτε ως ποιητής είτε ως συγγραφέας φιλοσοφικών κειμένων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στο συγκεκριμένο παράρτημα παρατίθενται ο κατάλογος των παπύρων του Herculaneum με τους υποθετικούς τίτλους που απέδωσε η ομάδα του M. Gigante στα έργα του Φιλόδημου.

Πάπυροι με υποθετικό τίτλο (Papyri con titolo congetturato).

<i>PHerc.</i> 19/698	(Φιλοδήμου Περί αίσθήσεως?)
97	(Φιλοδήμου Περί πλούτου)
124	(<i>Demetrii Laconis opus incertum</i>)
128	(Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
164	(Φιλοδήμου Σύνταξις τῶν φιλοσόφων)
176	(<i>Scriptor epicureus incertus</i>)
188	(Φιλοδήμου Περί ποιημάτων α')
189	(Φιλοδήμου Περί θανάτου?)
220	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
221	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
223	(Φιλοδήμου Περί κολακείας)
224	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
225	(Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
228	(Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
229	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
230	(<i>Incerti auctoris</i> Περί ποιημάτων?)
232	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
234	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
240	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
243	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
245	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)

247	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
248	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
250	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
310	(Φιλοδήμου Πραγματεῖαι)
312	(Φιλοδήμου Περί γάμου?)
327	(Φιλοδήμου Σύνταξις τῶν φιλοσόφων)
353	(Φιλοδήμου Περί μανίας)
380	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
398	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
403	(Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
407	(Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
408	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
409	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
410	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
411	(Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
<i>PHerc.</i> 419	(Ἐπικούρου Περί φύσεως)
424	(Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
425	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
426	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
433	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
437	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
440	(Καρνεῖσκου Φιλίστα?)
444	(Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
449	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
452	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
453	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
454	(Ἐπικούρου Περί φύσεως)
455	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)

- 460 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
463 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
465 (Φιλοδήμου Περί φιλαρτυρίας?)
466 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
467 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
468 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
469 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
470 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
473 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
495 (Φιλοδήμου Περί τῆς Σωκράτους αἰρέσεως)
558 (Φιλοδήμου Περί τῆς Σωκράτους αἰρέσεως)
807 (Φιλοδήμου Περί θανάτου)
817 (*Rabirii Carmen De bello Actiacto sive Alexandrino*)
831 (Δημητρίου Περί μετεωρισμοῦ)
862 (Φιλοδήμου Περί μαθήσεως?)
908/1390 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
994 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
996 (*Epicuri opus incertum*)
1004 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1012 (*Demetrii Laconis opus incertum*)
1013 (*Demetrii Laconis opus incertum*)
1017 (Φιλοδήμου Περί ὕβρεως?)
1020 (*Chrysippi opus incertum?*)
1021 (Φιλοδήμου Σύνταξις τῶν φιλοσόφων)
1025 (Φιλοδήμου Περί φιλοδοξίας?)
1041 (*Incerti auctoris Περί Ἐπικούρου?*)
1044 (*Incerti auctoris Βίος Φιλωνίδου*)
1049 (Φιλοδήμου Περί θεῶν?)

	1055	(Demetrii Laconis <i>opus incertum</i>)
	1073	(Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
	1074	(Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
	1077	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
	1078/1080	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1079	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1081	(Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
<i>PHerc.</i>	1082	(Φιλοδήμου Περί κολακείας)
	1086	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1087	(<i>Incerti auctoris</i> Περί ποιημάτων)
	1088	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
	1089	(Φιλοδήμου Περί κολακείας?)
	1090	(Φιλοδήμου Περί φυλαργυρίας?)
	1094	(Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
	1095	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1096	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1098	(Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
	1099	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1100	(Φιλοδήμου Περί θεῶν?)
	1101	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1108	(Φιλοδήμου Περί θεῶν?)
	1113	(Δημητρίου Περί ποιημάτων)
	1114	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1115	(Καρνεΐσκου Φιλίστα)
	1117	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1118	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1119	(Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
	1191	(Ἐπικούρου Περί φύσεως)

- 1199 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1251 (Φιλοδήμου Περί αἰρέσεων καὶ φυγῶν)
1384 (Φιλοδήμου Περί ἔρωτος?)
1398 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1413 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1420 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1489 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1508 (Φιλοδήμου Σύνταξις τῶν φιλοσόφων)
1572 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
1573 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1574 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1575 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
1576 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
1577/1579 (Φιλοδήμου Περί θεῶν?)
1578 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
1580 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1581 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
1583 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς?)
1601 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1602 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1605 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1606 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1608 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1609 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1610 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1612 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1613 (Φιλοδήμου Περί φυλαρτυρίας?)
PHerc. 1633 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)

- 1634 (Ἐπικούρου Περὶ φύσεως?)
1636 (Φιλοδήμου Περὶ ῥητορικῆς?)
1638 (Φιλοδήμου Περὶ θεῶν?)
1639 (Ἐπικούρου Περὶ φύσεως)
1641 (Φιλοδήμου Περὶ ῥητορικῆς)
1642 (Δημητρίου Πρὸς τὰς Πολυαίνου ἀπορίας)
1645 (Φιλοδήμου Περὶ φυλακτικῆς?)
1646 (Φιλοδήμου Περὶ ῥητορικῆς?)
1647 (Δημητρίου Πρὸς τὰς Πολυαίνου ἀπορίας)
1648 (Φιλοδήμου Περὶ εὐσεβείας)
1670 (Φιλοδήμου Περὶ προνοίας?)
1676 (Φιλοδήμου Περὶ ποιημάτων)
1677 (Φιλοδήμου Περὶ ποιημάτων?)
1678 (Φιλοδήμου Περὶ ἐπιχειρηματικῆς?)
1693 (Φιλοδήμου Περὶ ῥητορικῆς?)
1815 (Φιλοδήμου Περὶ εὐσεβείας)
1822 (Δημητρίου Πρὸς τὰς Πολυαίνου ἀπορίας)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Mekler, S., *Academicorum philosophurum index Herculanesis*, Berlin, Weidmannos, 1958 (1902).

Herculanensium voluminum quae supersunt, Collectio altera i-xi Napoli – De Museo Nationale, 1862-1876.

Olschki, S. L., *Corpus dei papyri Filosofici Greci e Latini (CPF)*, Testi e lessico nei papyri di cultura greca e latina, 2mcmxcii, part iii Commentari, Firenze, MCMXCV, 1995.

Gigante, M., *Catalogo dei Papiri Ercolanesi*, , Napoli, Bibliopolis, 1979.

Crönert, W. *Studi Ercolanesi*, tr. a.c. E. Liverea, Napoli 1975.

_____, «Neues über Epikur und herkulanensische Rollen», *Rheinisches Museum* 56, (1901), σσ.607-626.

_____, «Die Λογικά Ζητήματα des Chrysippos und die übrigen Papyri logischen Inhalts aus der herkulanensischen Bibliothek», *Hermes* 36, (1901), σσ. 548-579.

Giannantoni, G., «I Socratini minori nei papyri ercolanensis», *Elenchos* 4, (1983), σσ.133-146.

Henrichs, A., «Toward a New Edition of Philodemus» *Treatise on Piety*», *GRBS* 13, (1972), σσ. 67-98.

Nardelli, M.L., *Due trattari Filodemi 'sulla poetica'*, in *Ricerche sui papyri ercolanesi*, IV, Napoli, Giannini, 1983.

Sbordone, F., *Sui papyri della poetica di Filodemon*, 1^η εκδ. Napoli, Macchiaroli, 1983.

_____, *Il quatro libro del Περί ποιημάτων di Filodemo*, in *Ricerche sui papyri ercolanensi*, I, II, Napoli, Officine Grafiche Napoletane F. Giannini end Figli, 1970.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΠΟ ΤΟ CRONACHE ERCOLANESI, BOLLETTINO DE CENTRO INTERNAZIONALE PER LO STUDIO DEI PAPIRI ERCOLANESI FONDUTO DA MARCELLO GIGANTE.

Amoroso, F., «Filodemo sulla conversazione (PH873),(1975), σσ. 63-75.

Blank, D.L., «Diogenes of Babylon and the ΚΡΙΤΙΚΟΙ in Philodem: A preliminary», «Suggestion», *Cr. Erc.* 24, (1994), σσ. 55-62.

Delattre, D., «Speusippe, Diogene de Babylon et Philodeme», *Cr. Erc.* 23, (1993), σσ. 67-86.

_____, «Philodème, De la musique(livre IV, colonnes 40* a 109*), *Cr. Erc.* 19, (1989), σσ. 49-143.

_____, «La conclusion des commentaires sur la musique de Philodème (Livre IV col. 151-152), *Cr. Erc.* 29, (1999), σσ. 31-36.

Dorandi, T. «Filodemo Gli Stoici», *Cr. Erc.* 12, (1982), σσ. 91-133.

_____, «Testimonianze sugli arconti nei papiri ercolanesi », *Cr. Erc.*10, (1980), σ.160.

Gargiulo, T., «PH 222 Filodemo sull' adulazione», *Cr. Erc.* 11, (1981), 103-127.

Gigante, M., «Usener e i testi Epicurei nei papyri Ercolanesi», *Cr. Erc.* 8, (1978),
σσ. 5-20.

_____, «Philosophia medicans in Filodemo», *Cr. Erc.* 5, (1975), σσ. 53-62.

_____, «La biblioteka di Filodemo», *Cr. Erc.* 15, (1985), 5-30.

_____, «Filodemo e l' epigramma», *Cr. Erc.* 22, (1992), σσ. 5-8.

_____, «Filodemo tra poesia e prosa», (A proposito di POXY 3724): *Studi italiani di Filologia Classica* 7, σσ. 129-151.

_____, «Atakta vi» *Cr. Erc.* 16, (1986), σσ.93-107.

_____, «Atakta xv» *Cr. Erc.* 16, (1986), σ.100.

_____, «Atakta viii, Filodemo contro Aristotele», *Cr. Erc.* 18, (1988), σσ. 59-63.

_____, «Atakta x», *Cr. Erc.* 20, (1990), σσ. 67-70.

_____, «Atakta xi» *Cr., Erc.* 21, (1991), σσ. 89-91.

_____, «Atakta xiv», *Cr. Erc.* 25, (1995), σσ. 197-201.

_____, «Atakta xv», *Cr. Erc.* 26, (1996), σσ. 131-142.

_____, «Atakta xviii», *Cr. Erc.* 29, (1999), σσ. 37-38.

Guerra-Tepedino, A., «The early parts of Epicurus' on nature 256th book», *Cr. Erc.* 25, (1995), σσ. 10-110.

_____, «L' opera Filodemea sul' Epicura», *Cr. Erc.* 23, (1993), σσ. 5-53.

_____, «Il primo libro sulla ricchezza» di Filodemo (*PHerc* 163), *Cr. Erc.* 8, (1978), σσ. 52-95.

Hammerstaect, S., «Der Schlussteil von Philodems dritten Buch Über Phetorik», *Cr. Erc.* 22, (1992), σσ. 9-117.

Henrichs, A., «Die Kritik der Stoischen Theologie im *PHerc.* 1428», *Cr. Erc.* 4, (1974), σσ. 5-32.

_____, «Philodesm De pietate als mytholophishce Quelle», *Cr. Erc.* 5, (1975), σσ. 5-38.

Janko R., «Philodemus on Poets and Aristotle's on Poems», *Cr. Erc.* 21, (1991), σσ. 5-64.

_____, «A First join between *PHerc*411 e 1583 (Philodemus on Music IV): Diogenes of Babylon on natural Affinity and Music», *Cr. Erc.* 22, (1992), σσ. 123-129.

Kleve, K., «Lucretius in Herculaneum», *Cr. Erc.* 19, (1989), σσ. 5-27.

_____, «Ennius in Herculaneum», *Cr. Erc.*20, (1990), σσ. 5-16.

_____, Angeli, A., Capasso, M., «Three technical guides to the Papiri of Herculaneum», *Cr. Erc.*21, (1991), σσ. 111-124.

Kondo E., «I caratteri id Teophrasto nei Papyri ercadanies-*PHerc* 1457», *Cr. Erc.* 1-2, (1971-2), σσ. 73-87.

Landolfi, L., «Tracce Filodemee di estetica e di epigrammatica simpotica in Catullo», *Cr. Erc.* 12, (1982), σσ. 137-143.

Longo, F. -Auricchio, «La scuola di Epicuro», *Cr. Erc.* 8, (1978), σσ. 21-37.

_____, «Testimonianze dalla retorica di Filodemo sulla concezione dell' oratoria nei primi maestri Epicurei», *Cr. Erc.* 14, (1984), σσ. 109-124.

Marone, L., «Nuove Letture nel *PHerc* 307 (Questioni logiche di Crisippo)», *Cr. Er.* 12, (1982), σσ. 5-12.

_____, «Testi stoici ercolanesi», *Cr. Erc.* 17, (1987), σσ. 181-184.

Mangoni, C., «Prosa e poesia nel v. libro della Poetica di Filodemo», *Cr. Erc.* 18, (1989), σσ. 127-138.

_____, «Nuove Letture nei *PHerc* 1425 e 1538 del v libro della poetica di Filodemo», *Cr. Erc.* 21, (1991), σσ. 65-82.

Monet, An., «Philodème sur les Sensations PH 19/698», *Cr. Erc.* 26, (1996), σσ. 27-126.

_____, «Stoic Morals and Poetics in Philodemus», *Cr. Erc.* 29, (1999), σσ. 63-88.

Mustilli, D., «La villa dei Papyri, Sec. Suppl.» *Cr. Erc.* 13, (1983), σσ. 7-18.

Nardelli, M. L., «La catarsi poetica nel (*PHerc* 1581), *Cr. Erc.* 8, (1978), σσ. 96-103.

Phillipson, R., «Philodemos», *RE* 19, (1983), σσ.2444-2489.

Pace, N., «Problematiche di poetica in Filodemo», *Cr. Erc.* 25, (1995), σσ. 111-190.

Porter, J., «Philodemus on material Difference», *Cr. Erc.* 19, (1989), σσ. 149-178.

Rispoli, G. M., «Filodemo sulla musica» *Cr. Erc.* 4, (1974), σσ. 57-84.

Sbordone, F., «Nuovi contributi alla 'poetica' di Filodemo (PHerc 994)», *Cr. Erc.* 2, (1972), σσ. 47-58.

Spina, L., «Il tratto di Filodemo su Epicuro e gli altri», (PHerc 1418), *Cr. Erc.* 7, (1977), σσ. 43-83.

Schober, Ad., «Philodemi de pietate pars prior» *Cr. Er.* 18, (1988), σσ. 67-125.

Woodward, D.G., «Stoic Gods in Philodemus PHerc 152/157», *Cr. Erc.* 19, (1989), σσ. 29-47.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anderson, E., *Ο Επίκουρος στο 21^ο αιώνα*, μτφ. Δημ. Γιαννακόπουλος, Ηράκλειο, Θύραθεν, 2002.

Anderson, W.D., *Ethos and education in Greek Musik*, Cambridge, Mass, 1966.

Annas J., «*Hellenistic Philosophy of Mind*», Berkeley/Oxford, University of California Press, 1992.

Armstrong, D. , Fish, J., Johnston, P., Skinner, M., “ *Vergil, Philodemus, and the Augustans*”, Austin, Univ. of Texas, 2003.

Arrighetti, G., *Opere di Epicuro*, Torino, Einaudi (Biblioteca di cultura filosofica), 1973.

Asmis, E., Philodemus' Poetic Theory and On the Good King according to Homer, *Classical Antiquity*, 10 (1991).

_____, «Philodemus Epicureanism». *ANRWII* 36.4, (1990) σσ. 2369-2406.

Barker, A., Ciceron et Philodeme: la polemique en philosophie, *Diogenes of Babylon and Hellenistic musical theory*, in Clara Auvray- Assayas e Daniel Delattre., Paris, Rue d'Ulm, 2001, σσ. 353-370.

Beckby, H., *Antologia Graecia*, τομ. I-IV (Tusculum), Μόναχο, Heimera, 1957, 2^η εκδ..1965.

Buffière, F. *Anthologie Grecque, Anthologie de Planude*, τόμ. XIII, μτφ. Aubreton, R.-Paris, (Budè), 1980.

Bollack, J., *Chiers de philologie· Etudes sur l'epicureisme antique*, Volume I, Paris, Université de Lille, 1971.

Brun, J., *Ο Επικουρισμός*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1964.

Cameron A., «*The Greek Anthology From Meleager to Planudes*», Oxford, Univ. Press, 1993.

Capasso M., «*Manuale di papirologia ercolanese*», Lecce , Congedo editore, 1991.

Chandler, C., *Philodemus on Rhetoric: Translation and Exegetical Essays*, Βιβλίο I, II, New York, Routledge, 2006.

Γιαπιτζάκης, Χρ., *Φιλόδημος, Περί Παρρησίας, Επικούρεια Ψυχοθεραπεία*, Αθήνα, Θύραθεν, 2016.

De Lacy, P.H., and De Lacy, E.A., *Philodemus On methods of inference (La scuola di Epicuro 1)*, Napoli, Bibliopolis, 1978.

Delattre, D., *La Villa des Papyrus et les rouleaux d' Herculanum. La Bibliotheque de Philodeme*, Liege, Universite de Liege, 2006.

_____, *Philodeme de Gadara Sur la Musica, Livre IV (2 vols)*, Paris, Les Belles Lettres, 2007.

Del Re. R., «Filodemo poeta», *Mondo Classico* 6, (1992), σσ. 121-142.

Diskin, C., *Paradosis and Survival: Three Chapters in the History of Epicurean Philosophy*, United States, University of Michigan Press, 1998.

Dorandi, T., «Per una ricomposizione dello scritto di Filodemo sulla Retorica», *ZPE* 82, (1990), σσ. 59-87.

_____, «Filodemo: orientamenti della ricerca attuale», in W. Haase and H. Temporini, eds., *Aufstieg und Niedergang der romischen Welt II 36.4*, 2328-2368, Berlin- New York, De Gruyter, 1990b.

Fackelman, A., *The Restoration of the Herculaneum Papyri and Other Recent Finds*, London, University of London, 1970.

Fish, J., Kirk R. Sanders, *Epicurus and the Epicurean Tradition*, Cambridge, Univ. Press, 2011.

Fitzgerald, J., *Friendship, Flattery, and Frankness of Speech: Studies on Friendship in the New Testament World*, Leiden, New York, E.J. Brill, 1996.

Gardner, V.C. et al (ets), *Antiquity Recovered: The Legacy of Pompeii and Herculaneum*, Los Angeles, J. Paul Getty Museum, 2007.

Gaskin, J., *The Epicurean philosophers*, London, Everyman, 1995.

Gaines, N. R., «Qualities of Rhetorical Expression in Philodemus», *Transactions of the American Philological Association* 112, (1982), σσ. 71-81.

_____, «Philodemus on the Three Activities of Rhetorical Invention», *Rhetorica* 3, (1985), σσ. 155-163.

Giannantoni, G. e Gigante, M., *Epicureismo Greco e Romano atti del Congresso Internazionale*, Volume I, Napoli, Bibliopolis, 1996.

Gigante, M., *Filodemo. Epigrammi Scelti*, Napoli, Bibliopolis, 1988.

_____, *Il libro degli epigrammi di Filodemo*, Napoli, Bibliopolis 2002.

_____, *Filodemus in Italy. The books from Herculaneum*, μτφ. D. Obbink, Ann Arbor, United States, University of Michigan Press, 1995.

Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy*, v.3, Cambridge, University Press, 1969.

Janko, R., *Philodemus on Poems, Book One*, Oxford, Univ. Press, 2003.

Johansen, K., *A History of Ancient philosophy. from the beginnings to Augustine*, Translated by H. Rosenmeier, London, Routledge, 1998.

Zarmakoupi, M., (ed), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, Reception, and Digital Reconstruction*, Berlin/ New York, Walter de Gruyter, 2010.

Θεοδωρίδης, Χ., *Επίκουρος: Η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Αθήνα, Εστία, 1999.

Καραμανώλης, Γ.Ε., *Φιλόδημος, Τα Επιγράμματα, Η Ποίηση ενός Επικούρειου*, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2004.

Καραμπατζάκη-Περδίκη, ΕΛ., *Ο Ποσειδώνιος και η αρχαία Στοά, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, 1998.

_____, *Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος- Ελληνιστική Φιλοσοφία και Επιστήμη*, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2011.

Long, A.A., *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία· Στωϊκοί-Επικούρειοι-Σκεπτικοί*, μτφ. Στ. Δημόπουλος-Μ. Δραγώνα, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987.

Κοψαχείλης, Σ., *Η μουσικοθεραπεία στην Αρχαία Ελλάδα, Αριστοτέλης και μουσικοθεραπεία και η συγχρονη πορεία της επιστήμης*, Θεσσαλονίκη, Μαινανδρος, 1996

Longo, A. F., «New Elements for the Reconstruction of Philodemus' Rhetorica», *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses*, Berlin, 1995, *Archiv fur Papyrusforschung und Verwandte Gediete*, Beiheft 3, II, (1997), σσ.631-635.

Ματσούκας, Ν., *Ιστορία της φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη, Πουρνάρα, 1984.

Μιχαηλίδης, Σ. *Εγκυκλοπαίδεια της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1989, σσ. 45-47.

- Neubecker, A.J. , *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986.
- Ντε Κρεσέντο, Λ., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας από τον Σωκράτη και μετά*, μτφ. Γ. Σκόνδρας, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994.
- Obbink, D., *Philodemus and Poetry*, Oxford and New York, Oxford Univ. Press 1995.
- Παπαοικονόμου- Κηπουρού, Κ., *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, Γεωργιάδης «Βιβλιοθήκη των Ελλήνων», 2007.
- Paratore, E., *La problematica sull' epicureismo a Roma*, De Gruyter, 1973.
- Reale, G., *Storia della Filosofia antica*, vol. III, Milano, Universita Cattolica, 1997.
- Sbordone, F., *Ricerche sui papyri ercolanesi*, v. I, Napoli, Giannini, 1969.
- Sider, D., *The Epigrams of Philodemus*, Oxford, Univ. Press, 1997.
- _____, *The library of the Villa dei Papyri at Herculaneum*, Malibu, J. Paul Getty Museum, 2005.
- Sharples, B., *Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφ. Μ.Λυπουρολή-Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2002.
- Snuder, J.M. «The poetry of Philodemus the Epicurean», *Classical Journal* 68, (1979), σσ. 346-353.
- Tsouana, V., *The Ethics of Philodemus*, Oxford, Oxford Univ. Press, 2007.

_____, *Philodemus, On Property Management* (Society of Biblical Literature, Writings from the Greco- Roman World 33), Atlanta, Society of Biblical Literature, 2012.

Vlastos, G., *Studies in Greek Philosophy*, Vol. III, New Jersey, Princeton University Press, 1998.

West, M. L., *Αρχαία Ελληνική μουσική*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1999.

Wilkinson, L.P., «Philodemus on Ethos in Music», *Classical Quarterly* 32, 3-4, (1938), σσ.174-181.

Windelband, W. - Heimsoeth H., *Εγχειρίδιο, ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφ. Ν. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1980.

Usener, H., *Glossarium Epicureum*, ed. W. Schmid and M. Gigante, Rome, Edizioni dell' Ateneo e Bizzarri, 1977.

Χουρμουζιάδης, Ν.Χ., *Παλατινή Ανθολογία: Ερωτικά Επιγράμματα*, Αθήνα, Στιγμή, 1999.

Ψυρούκης, Ν., *Ο Επίκουρος και η εποχή μας*. Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.

RIASSUNTO

Nel 1984 è venuta alla luce l' unica biblioteca esistente del mondo antico, la «Villa dei papyri». Ha preso il suo nome dalle migliaia dei papyri che sono stati ritrovati in essa. In questa biblioteca appartenente a Lucius Caipurnius Piso Caesoninus, suocero di Giulio Cesare, è stato ospitato il filosofo epicureo Filodemo. (110 a. C – 40 d.C.). Filodemo fu un personaggio poligrafo e di spicco e la sua opera d' autore costituisce un caso straordinario perché ci si renda conto dei molti lati importanti del mondo antico della sua epoca, come il suo carattere cosmopolita, la conoscenza della tradizione riscontrata nelle persone colte dell' epoca, particolarità della società romana e il ruolo della filosofia e specificamente di quella epicurea in essa. Gli scritti di Filodemo ricoprivano uno spazio immenso: logica, etica e filosofia politica, teologia, fisica, estetica, retorica, musica, storia della filosofia e naturalmente poesia. La sua produzione d' autore venne alla luce dopo molte difficoltà e anche metodi di ricerca e decifrazione dei papyri. In particolare importante fu il contributo alla ricerca degli studiosi, del Gruppo M. Gigante.

Grazie alle competenze di M. Gigante la sua abilità organizzativa fu creata una tradizione della scienza dedicata allo studio dei papyri di Herculaneum. Nel 1969 viene fondato il Centro Internazionale Universale per lo studio dei papyri (CISPE) e nel 1971 viene istituito il periodico *Chronicles Herculaneum*.

Avendo come guida gli approcci interpretativi degli studiosi del gruppo di M. Gigante ci avviciniamo alle tesi di Filodemo sulla Retorica, la musica e la poesia. Tutte e tre le «arti» si ponevano un obiettivo. Il raggiungimento del piacere attraverso l' atarassia.

Della Retorica credeva che gli unici che avrebbero potuto utilizzarla fossero i sapienti in quanto erano in grado di parlare con assoluta chiarezza usando gli strumenti espressivi che li avrebbero portati alla realizzazione del

fine filosofico. La musica per Filodemo eventualmente può anche non condurre alla saggezza, è però in grado di suscitare positivamente l'umore dell'ascoltatore. Il suono può suscitare sentimenti intensi e portare la persona all'estasi. La poesia ha per Filodemo, il potere di dilettere il lettore-ascoltatore suscitando piacere alle orecchie attraverso il ritmo giusto che è flusso della composizione.

Non sappiamo perché Filodemo preferì la scuola epicurea, ma dalle sue opere si capisce che conosceva anche le altre scuole dell'Accademia, il Peripato (Passeggio) e la Stoa (Loggia). L'opera di Filodemo fu colossale, mostrandoci che si tratta di una personalità letteraria singolare, non solamente dell'epoca ellenistica ma anche generalmente della letteratura greca.